

CENTAR ZA DEMOKRATIJU

FAKULTETA POLITIČKIH NAUKA

Hanns
Seidel
Stiftung

Urednici
Slaviša Orlović
Despot Kovačević

DVADESET GODINA 5. OKTOBRA

Zbornik radova sa naučne konferencije održane 06. 10. 2020. u Beogradu

DVADESET GODINA 5. OKTOBRA

Dvadeset godina 5. oktobra

Zbornik radova sa naučne konferencije *Dvadeset godina 5. oktobra (2000–2020)* održane 06.10.2020. na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Izdavači:

Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka Centar za demokratiju
Hanns Seidel Stiftung Beograd

Za izdavače:

Prof. dr Dragan R. Simić
Dr Klaus Fiesinger

Urednici:

Prof. dr Slaviša Orlović, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka
Doc. dr Despot Kovačević, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka

Recenzenti:

Prof. dr Ratko Božović, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka
Prof. dr Jovica Trkulja, Univerzitet u Beogradu Pravni fakultet
Prof. dr Slobodan G. Marković, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka

Programski odbor:

Prof. dr Ratko Božović, predsednik, prof. dr Slobodan G. Marković, prof. dr Slaviša Orlović, dr Klaus Fiesinger, prof. dr Zoran Stojilković

Organizacioni odbor:

Prof. dr Slaviša Orlović, predsednik, dr Klaus Fiesinger, Dagmar Konstatinović, Jelena Đurović, doc. dr Despot Kovačević

ISBN 978-86-6425-077-1

Tiraž: 300 primeraka

Dizajn korica: Zoran Miodrag

Lektura i korektura: Olivera Veličković

Prelom: Olivera Tešanović

Štampa: Čigoja štampa, Beograd

Projekat je finansiran od strane Ministarstva spoljnih poslova Savezne Republike Nemačke na osnovu Odluke Bundestaga i sproveden uz podršku Predstavništva Hanns Seidel fondacije za Srbiju i za Crnu Goru.

Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka
Centar za demokratiju
Hanns Seidel Stiftung

Dvadeset godina 5. oktobra

Zbornik radova sa naučne konferencije
Dvadeset godina 5. oktobra (2000–2020)
održane 06.10.2020. na Fakultetu političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

Urednici
Slaviša Orlović
Despot Kovačević

Beograd, 2020.

Sadržaj

Prof. dr Slaviša Orlović	
Uvodna reč i uvodne napomene.....	7
Dr Klaus Fizinger	
Uvodna reč.....	9
Dr. Klaus Fiesinger	
Vorwort	13

I deo

Karakter petooktobarskih promena

Prof. dr Vukašin Pavlović	
Značaj i pouke političkih promena u Srbiji 5. oktobra 2000.....	19
Prof. dr Aleksej Kišjuhas	
Revolucija ili „revolucija“?	
Država, ideologija i kultura u (ne)uspešnim revolucijama.....	33
Проф. др Слободан Антонић	
О карактеру 5. октобра: револуција, али каква?.....	47
Dr Gazela Pudar Draško	
MA Balša Delibašić	
Otpor ka politici	71

II deo Različiti aspekti petooktobarskih promena

Prof. dr Dušan Spasojević

Doc. dr Jelena Lončar

Medijska slika o Petom oktobru: između osporavanja i zaborava 91

Doc. dr Despot Kovačević

Populizam u Srbiji nakon 5. oktobra 113

Doc. dr Milan Krstić

Promena vlasti kao činilac destigmatizacije Srbije
u međunarodnom društvu 131

Doc. dr Jelena Kleut

Otvorenost medijskog sistema prema organizacijama
civilnog društva 20 godina posle petooktobarskih promena 155

Asist. MA Stefan Surlić

Granice države i revolucije: statusna pitanja
u petooktobarskim demokratskim promenama 169

III deo Dometi i učinci petooktobarskih promena

Prof. dr Zoran Stojiljković

Probuđene nade i izneverena očekivanja:
Peti oktobar dvadeset godina kasnije 189

Prof. dr Dušan Pavlović

Zarobljena država i hibridni režimdvadeset godina posle 5. oktobra 203

Prof. dr Filip Ejđus

Neuspešna demokratizacija sektora bezbednosti u Srbiji 217

Проф. др Миша Ђурковић

Биланс Петог октобра 245

Prof. dr Slaviša Orlović

Učinci i dostignuća petooktobarskih promena u Srbiji 261

Uvodna reč i uvodne napomene

Postoje istorijski momenti u kojima su koncentrisani važni politički događaji kao neka vrsta prekretnica na osnovu kojih se dele epohe ili faze razvoja u jednom društvu. Takav je bio 5. oktobar 2000. godine za Srbiju. Sa jedne strane, ostale su „devedesete” godine i poslednja decenija dvadesetog veka. To su godine obeležene: raspadom države u kojoj su narodi centralne Evrope i Zapadnog Balkana živeli od 1918. (Kraljevina SHS, SFRJ); građanskim ratovima na prostoru EX JU; sankcijama UN prema Srbiji; i autoritarnom vladavinom Slobodana Miloševića. Sa druge strane, nakon 5. oktobra okrenuta je nova stranica političkog života Srbije obeležena jasnijom proevropskom i prozapadnom orijentacijom, otvaranjem zemlje, obnavljanjem članstva u međunarodnim organizacijama, procesima evropeizacije i demokratizacije. Dvadeset godina kasnije nameću se slična pitanja i slične dileme: i dalje ne postoji saglasnost oko toga šta se desilo 5. oktobra 2000; i dalje ne postoji bazični konsenzus o temeljnim pitanjima političke zajednice; i dalje imamo institucionalnu i spoljnopolitičku neopredeljenost (ponekad nazvanu „neutralnost”); i dalje je Srbija na raskršću između Istoka i Zapada, između Evropske unije i Kosova i Metohije, između NATO-a i Rusije. Srbija i dalje tumača sporednim kolosecima na periferiji Evrope, zaglavljena borbom za svoje granice, za evropsku legitimaciju, za strane investicije, za ruski gas, kinesku podršku, ... Sve to zaslužuje jedan akademski osvrt, dijalog i ponovno promišljanje kako je prošlo prethodnih dvadeset godina. Okolnosti pandemije izazvane virusom Covid 19 tokom 2020. godine nisu bile nimalo inspirativne. Ipak, i pored toga, održali smo konferenciju na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu 06.10.2020. godine u organizaciji Centra za demokratiju Fakulteta političkih nauka i Fondacije Hans Zajdel. Za ovakvu temu i ovakva pitanja nije bilo dovoljno

ostati u krugu jedne institucije ili jednog akademskog pristupa. Umesto toga, na konferenciji su bili, kao i u ovoj knjizi, zastupljeni predstavnici različitih akademskih institucija: Fakultet političkih nauka, Filozofski fakultet u Beogradu, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Institut za evropske studije. Zastupljene su različite generacije – između najstarijeg i najmlađeg učesnika konferencije, a potom autora u ovoj knjizi, postoji razlika od skoro pedeset godina. Zastupljene su različite vrednosne orijentacije, različiti pristupi, aspekti, teme i problemi. Rodna senzibilnost nije zavisila samo od organizatora, već i od prijavljenih učesnika. To smo, delimično, nadomestili odlukom da trima sesijama moderiraju naše drage koleginice. Knjiga pred čitaocima ostaće još jedan trag, kao dodatno svedočenje i beleška u vremenu za buduće istraživače, kao i za buduće generacije i interpretacije.

Oktober 2020.

Urednik
Prof. dr Slaviša Orlović

Uvodna reč za publikaciju „Dvadeset godina 5. oktobra” (Beograd, Srbija)

Glavna uporišta i suštinska obeležja demokratskog sistema predstavljaju načelo vladavine prava, stranački i društveno-politički pluralizam, transparentne i građanima bliske institucije, kao i aktivno učešće civilnog društva u političkim zbivanjima. Ovi činoci tvore načela svake društvene zajednice koja počiva na vladavini prava, kako su je već u 18. veku definisali znameniti predstavnici prosvetiteljstva Džon Lok (*John Locke*) i Čarls Monteskijs (*Charles de Montesquieu*) u svojim delima posvećenim teoriji države, kako bi osudili apsolutističku koncentraciju moći i zauzeli se za načelo podele vlasti kao osnove savremene demokratije, uz poštovanje vladavine prava. Vladavina prava i demokratija su neraskidivo povezani i zasnivaju legitimni fundament društvenog poretka koji počiva na principima humanizma i solidarnosti, koji žitelji jedne države prihvataju i participativno grade i unapređuju.

Model podele vlasti je i danas aktuelan, proširen takozvanom „četvrtom vlasti” slobodnih medija, koji ne bi trebalo da budu podređeni političkim zahtevima ili ograničenjima koje postavlja država. Ukoliko je jedna od tih vlasti manjkava ili u potpunosti nefunkcionalna, tada je posledično celokupni demokratski sistem u ozbiljnoj krizi.

Dvadeset godina nakon pada Miloševićevog režima 5. oktobra 2000. godine i posebno u osvrtu na dve decenije ambivalentnih i kontroverzno tumačenih procesa reformi i transformacije u Srbiji, postavlja se pitanje da li su se oktobra 2000. godine odigrale političke promene i u kojoj meri se intencija tadašnjih

društveno-političkih aktera da prevaziđu autoritarni režim pokazala uspešnom i održivom, i koji su zapravo njeni dometi.

Ova publikacija Centra za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, koju je sa stručne i finansijske strane podržala beogradska kancelarija Hans Zajdel fondacije (*Hanns Seidel Stiftung*), na naučno zasnovan način ciljano se bavi ovim značajnim pitanjem i u naučnim radovima, odnosno studijama renomiranih stručnjaka, nudi analize iz više uglova posmatranja.

Radovi koji su objavljeni u publikaciji predstavljani su na naučnoj konferenciji održanoj 6. oktobra 2020. godine u saradnji Centra za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Hans Zajdel fondacije. Kao dan održavanja konferencije s namerom nije odabran 5, već 6. oktobar, kako su organizatori težili da naglase značaj „dana posle” kao simbola svih reformi kojima je trebalo da rezultiraju političke promene.

Brojna pitanja koja se odnose na različite aspekte, kao što su efikasnost, stepen delotvornosti, dometi i održivost, zatim autentičnost, konstitucionalizacija i društveno-politička spremnost na prihvatanje, dopunjena pitanjima o spoljno-političkom usmerenju Srbije koje je u vezi sa unutrašnjepolitičkim reformskim procesima, bila su predmet kritičke analize, a zajedno vode do takozvanog „crucial point”: da li je „demokratski eksperiment” bio uspešan ili nije?

U skladu sa sadržinskom strukturom održane konferencije, i ovu publikaciju čine tri velika poglavlja. Prvo poglavlje posvećeno je fenomenu i suštinskim obeležjima političkih promena koje su se dogodile 2000. godine, drugo poglavlje tematizuje različite aspekte, pojavne oblike, vidove sprovođenja ili propuste i razloge neostvarivanja raznorodnih reformi, dok treće i ujedno zaključno poglavlje pruža osvrt na proteklih dvadeset godina analizirajući domete i efekte, odnosno stepen delotvornosti i održivost mukotrpnih reformskih procesa čiji tok karakteriše neujednačena dinamika napretka i brojni zastoji.

Prema navodima izveštaja organizacije Freedom haus (*Freedom House*) i ocenama godišnjeg Bertelsmanovog indeksa transformacije (*Bertelsmann-Transformationsindex*), Srbija je 2020. godine, dakle dvadeset godina nakon takozvane „demokratske revolucije”, i dalje međunarodno rangirana kao „hibridni režim sa demokratskim manjkavostima”, ili kao „krnja demokratija”, kojoj, u uvažavanju čisto formalnih demokratskih principa i, kako se čini, pri pogrešnoj interpretaciji „monopola legitimne primene fizičke sile” Maksa Vebera (*Max Weber*), nedostaju pluralizam, sposobnost za postizanje konsenzusa, tolerancija i supsidijarnost, koja na osnovu uočenih i ustanovljenih poluautoritarnih struktura ograničava mogućnosti političke participacije i dijaloga.

Na ovo vrednovanje se nadovezuje, u kontekstu tekućeg pregovaračkog procesa radi pristupanja Evropskoj uniji, i najnoviji izveštaj Evropske komisije koji je, igrom slučaja ili ne, objavljen takođe 6. oktobra 2020. godine.

Da li je sociolog Ralf Dahrendorf (*Ralf Dahrendorf*) bio u pravu postavljajući formulu „6-6-6”? U svom delu “Reflections on the Revolution in Europe”, iz 1990. godine, Dahrendorf piše, inspirisan delom „Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj” Edmunda Berka (*Edmund Burke*), da je za uspostavljanje ustavnopravno uređene demokratske pravne države potrebno 6 meseci, i to je vreme pravnika, da je za usklađivanje političkih i ekonomskih reformi potrebno 6 godina, i to je vreme političara, a da sazrevanje i razvoj civilnog društva za samostalno i odgovorno delanje građana traje 60 godina, i to je vreme građana.

Hans Zajdel fondacija od 2001. godine pruža podršku institucionalnom i društveno-političkom procesu transformacije u Srbiji u kontekstu evropskih integracija, kao i regionalnom dijalogu sa ciljem osiguranja mira i bezbednosti na Zapadnom Balkanu, i bazira svoj rad na dugoročnom i kontinuiranom delovanju, uz uvažavanje principa relevantnosti, efikasnosti i održivosti.

Namera beogradske kancelarije Hans Zajdel fondacije je da putem konkretnih aktivnosti u okviru rada projekta u svojstvu „think-tank” organizacije, foruma za dijalog, partnera za saradnju i stručno usavršavanje, ne samo analizira, meri i ocenjuje društveno-političke reforme, već i da, u skladu sa raspoloživim sredstvima i mogućnostima, pre svega pokreće, unapređuje i podržava reformski proces. Saradnja u okviru rada projekta realizuje se sa partnerima u državnom sektoru, sa domaćim nevladinim organizacijama i naučnim institucijama, kao što je Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Kako ne bi tek bila arhivirana kao prevaziđena pisana građa, publikacija koja sadrži istorijske analize i ocene političkih procesa mora takođe da obuhvati “lessons learned” koje su usmerene na budućnost i koje vode ka konkretnim predlozima za dalje delovanje i ka rešenjima, kako bi mogla da se stavi na raspolaganje političkim akterima kao koristan i stručno-praktični savetodavni priručnik.

Da li će političari zaista i primeniti preporuke akademske zajednice ili neće je već drugo pitanje.

Stoga su namera i zadatak zajedničke konferencije, održane 6. oktobra 2020. godine, i ove publikacije, kao stručnog doprinosa akademske javnosti, da kritički osvetle događaje 5. i 6. oktobra 2000. godine i njihove posledice u Srbiji, ali i da formulišu preporuke koje će za srpsku javnost biti razumljive i sprovodljive. Kako je namera uspešno sprovedena u delo, izlagačima na konferenciji i autorima naučnih radova pripada veliko priznanje i zahvalnost.

Demokratija je, prema Tomasu G. Masariku (*Tomas G. Masaryk*), „ne samo oblik državnog uređenja, ne samo ono što je zapisano u najvišim pravnim aktima, demokratija je pogled na svet”. Demokratija je – da proširimo taj citat – i merilo vrednosti. U skladu sa svojom dužnošću i usmerenošću ka vrednosnom radu u okviru projekta Hans Zajdel fondacija će i ubuduće, u saradnji sa domaćim

partnerima u Srbiji, nuditi građansko obrazovanje svake vrste kako bi na taj način doprinela daljoj konsolidaciji, razvoju i održanju dosadašnjih demokratskih tendencija.

dr Klaus Fizinger

Regionalni direktor Hans Zajdel fondacije za Jugoistočnu Evropu
Rukovodilac projekata za Srbiju i za Crnu Goru,
Hrvatsku, Bugarsku, Albaniju

Vorwort zur Publikation „Dvadeset godina 5. oktobra” (Belgrad, Serbien)

Grundlegende Eckpfeiler und Wesensmerkmale eines demokratischen Systems sind das Rechtsstaatsprinzip, partei- und gesellschaftspolitischer Pluralismus, transparente und bürgernahe staatliche Institutionen sowie eine aktive Teilhabe der Zivilgesellschaft am politischen Geschehen. Sie bilden die Norm eines jeden rechtsstaatsorientierten Gemeinwesens, wie es die großen Aufklärer John Locke und Charles de Montesquieu in ihren staatstheoretischen Schriften schon im 18. Jahrhundert formuliert hatten, um sich gegen die absolutistische Machtkonzentration zu richten und damit das Prinzip der Gewaltenteilung als Basis für eine moderne rechtsstaatliche Demokratie durchzusetzen. Rechtsstaatlichkeit und Demokratie bilden einen untrennbaren Konnex und bilden die legitime Grundlage einer auf den Prinzipien von Humanismus und Solidarität gründenden Gesellschaftsordnung, die von der Bevölkerung eines Staates akzeptiert und partizipativ mitgetragen wird.

Das Modell der drei Gewalten ist auch heute noch aktuell, erweitert durch die Hinzufügung der sogenannten „vierten Gewalt“ freier Medien, die weder politischen Vorgaben noch staatlicher Restriktionen unterworfen sein sollten. Ist eine dieser Gewalten defekt oder gänzlich verloren gegangen, befindet sich als Folgewirkung das gesamte demokratische System in einer stringenten Schieflage.

Zwanzig Jahre nach dem Sturz des „Milošević-Regimes“ am 5. Oktober 2000 und im Rückblick auf einen zwanzigjährigen ambivalenten und deshalb auch

kontrovers diskutierten Reform- und Transformationsprozess in Serbien stellt sich die Frage, ob und inwieweit damals im Oktober 2000 ein politischer Umbruch stattgefunden hat und in welchem Ausmaß und in welcher Reichweite sich die Intention damaliger gesellschaftspolitischer Handlungsträger, ein autoritäres Regime zu überwinden, als erfolgreich und nachhaltig erwiesen hat.

In der vorliegenden Publikation des Zentrums für Demokratie der politikwissenschaftlichen Fakultät der Universität Belgrad, die vom Belgrader Büro der Hanns-Seidel-Stiftung fachspezifisch gefördert und finanziell unterstützt wurde, wird dieser bedeutenden Frage in wissenschaftlich fundierter Weise und auf der Basis eines multiperspektivischen Analyseformats im Rahmen zahlreicher Studien-Artikel eines namhaften Expertenzirkels zielgerichtet nachgegangen.

Grundlage hierfür war eine vom Zentrum für Demokratie der politikwissenschaftlichen Fakultät der Universität Belgrad im Zusammenwirken mit der Hanns-Seidel-Stiftung am 6. Oktober 2020 durchgeführte Fachkonferenz, wobei bewusst nicht der 5. sondern 6. Oktober als Konferenzzeitpunkt gewählt wurde, gleichsam als Würdigung des „Tags nach der Revolution“, der als Sinnbild und Symbol für alle Reformvorhaben steht, die der politische Umbruch bewirken sollte.

Viele Detailfragen nach Effizienz, Wirkungsgrad, Reichweite und Nachhaltigkeit, aber auch nach Authentizität, Konstitutionalisierung und gesellschaftspolitischer Akzeptanz, ergänzt durch Fragen nach der mit dem innenpolitischen Reformprozess verbundenen außenpolitischen Ausrichtung Serbiens wurden einer kritischen Analyse unterzogen, allesamt mündend in den sogenannten „crucial point“: Ist das „demokratische Experiment“ gelungen oder misslungen?

Dem inhaltlichen Zuschnitt der Konferenz folgend, besteht auch die vorliegende Publikation aus drei großen Kapiteln, die sich erstens dem Phänomen und den Wesensmerkmalen des politischen Umbruchs des Jahres 2000 widmen, zweitens diverse Aspekte, Ausprägungen, Implementierungsformen oder Versäumnisse und Gründe für die Nicht-Verwirklichungen verschiedener Reformen behandeln, und drittens und abschließend im Rückblick auf die vergangenen 20 Jahre die Reichweite und Effekte beziehungsweise den Wirkungsgrad und die Nachhaltigkeit des holprigen, steinigen und von vielen Rückschlägen gekennzeichneten Reformprozesses analysieren.

Folgt man den Angaben des „Freedom-House-Reports“, aber auch der Wertung des jährlich erscheinenden „Bertelsmann-Transformationsindex“, wird Serbien für das Jahr 2020, also 20 Jahre nach der sogenannten „demokratischen Revolution“ im internationalen Vergleich immer noch als „hybrides Regime mit demokratischen Defiziten“ oder als „defekte Demokratie“ eingestuft, der es in Beachtung lediglich formaler Demokratie-Leitlinien und, wie es scheint, in Fehlinterpretation von Max Webers „legitimiertem Gewaltmonopol“ an Pluralismus,

Konsensfähigkeit, Toleranz und Subsidiarität mangelt und aufgrund perzipierter und dokumentierter semi-autoritärer Strukturen die Möglichkeiten politischer Partizipation und Dialogformen einschränkt.

Dieser Wertung schließt sich vor dem Hintergrund des laufenden EU-Beitrittsprozesses und der Kapitelverhandlungen auch der jüngste Report der EU-Kommission an, der – Zufall oder nicht – auch am 6. Oktober 2020 erschienen ist.

Hatte der Soziologe Ralf Dahrendorf mit seiner Formel „6-6-6“ also Recht? In seinem Werk „Betrachtungen über die Revolution in Europa“ von 1990, inspiriert durch das Werk „Über die Französische Revolution, Betrachtungen und Abhandlungen“ von Edmund Burke, schreibt Dahrendorf, dass eine verfassungsrechtliche Festschreibung des demokratischen Rechtsstaats 6 Monate in Anspruch nimmt, die Zeit der Juristen, dass der Ausgleich von Spannungen im Rahmen von politischen und ökonomischen Reformen 6 Jahre in Anspruch nimmt, die Zeit der Politiker, und dass die Entwicklung der Zivilgesellschaft im Sinne von selbständigen und verantwortungsvollem Handeln der Bürger 60 Jahre dauert, die Zeit der Bürger.

Den institutionellen und gesellschaftspolitischen Transformationsprozess in Serbien im Kontext von EU-Integration und Regionaldialog und damit im Sinne von Frieden und Sicherheit auf dem Westbalkan seit dem Jahr 2001 begleitend, betrachtet die Hanns-Seidel-Stiftung ihr Engagement in Serbien als langfristige, kontinuierliche und den Grundsätzen der Relevanz, Effizienz und Nachhaltigkeit verpflichtete Aufgabe.

Als „Think-Tank“, Dialogforum, Kooperationspartner und Fortbildungsinstanz ist es Ziel und Anliegen der konkreten maßnahmenorientierten Projektarbeit des Belgrader Büros, nicht nur gesellschaftspolitische Reformen zu analysieren, zu messen, zu bewerten, sondern vor allem auch den Reformprozess nach Mitteln und Möglichkeiten anzukurbeln, zu fördern und nach besten Kräften zu unterstützen. Dies gleichermaßen im staatlich-institutionellen Sektor als auch im zivilgesellschaftspolitischen Bereich in Kooperation mit lokalen NGO oder wissenschaftlichen Einrichtungen wie dem „Zentrum für Demokratie“ der politikwissenschaftlichen Fakultät der Universität Belgrad.

Einer Publikation mit historischen Analysen und Bewertungen politischer Prozesse müssen, um nicht direkt in das Archiv verstaubter Literatur-Abhandlungen zu kommen, zukunftsorientierte „Lessons Learned“ beigefügt sein, die konkrete Vorschläge für Handlungsleitlinien und Lösungswege aufzeigen und damit den maßgeblichen politischen Handlungsträgern als nützliches Kompendium und fachpraktischer Ratgeber dargeboten werden können.

Ob die politische Ebene die Ratschläge der Wissenschaftsebene dann auch tatsächlich umsetzen will oder nicht, ist eine andere Sache.

Anliegen und Aufgabe sowohl der gemeinsam am 6. Oktober 2020 durchgeführten Konferenz als auch der nachfolgenden und nun vorliegenden Publikation ist es daher, als fachbezogener Beitrag der akademischen Öffentlichkeit die Geschehnisse vom 5. und 6. Oktober 2000 und ihre Folgen in Serbien nicht nur kritisch zu beleuchten, sondern auch zu Empfehlungen zu kommen, die für die serbische Gesellschaft verständlich und umsetzbar sind. Dies ist hier geglückt und den Referenten und Autoren gebührt hohe Wertschätzung und Dank.

Demokratie ist nach Meinung von Tomas G. Masaryk „nicht nur eine Staatsform, nicht nur das, was in den Verfassungen geschrieben steht, Demokratie ist Lebensanschauung“.

Demokratie ist – in Erweiterung dieses Zitats – auch Wertmaßstab. Im Sinne der Verpflichtung zu wertebezogener Projektarbeit wird die Hanns-Seidel-Stiftung in Serbien auch in Zukunft staatsbürgerliche Bildung jeglicher Art und im Zusammenwirken mit den lokalen Projektpartnern anbieten, um dazu beizutragen, die bisherigen demokratischen Tendenzen weiterhin zu konsolidieren und zu perpetuieren.

Dr. Klaus Fiesinger

Regionalleiter der Hanns-Seidel-Stiftung für Südosteuropa
Projektleiter für Serbien und Montenegro, Kroatien, Bulgarien, Albanien

I DEO

KARAKTER
PETOOKTOBARSKIH
PROMENA

Prof. dr Vukašin Pavlović
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Značaj i pouke političkih promena u Srbiji 5. oktobra 2000.

Sažetak: U ovom tekstu autor razmatra značaj i pouke političkih promena u Srbiji do kojih je došlo 5. oktobra 2000. godine. Tekst se sastoji iz sledećih poglavlja: uvodne napomene; mukotrpan put obnove demokratije i višepartizma u Srbiji; teška 1999. godina puna izazova i stradanja; 5. oktobar – dan preloma; glavne pouke petooktobarskih političkih promena; zaključak. Najvažnija među mnogobrojnim poukama o kojima se govori u tekstu upućuje na potrebu upornog angažovanja za demokratska prava jer je obaranje autokratskog političkog režima po pravilu mukotrpan i dugotrajan proces pun uspona i padova. U zaključku autor ocenjuje da je peti oktobar 2000. bio izuzetno značajan događaj u kojem su građani odlučno i masovno branili legitimno izvojevanu političku pobjedu na izborima za predsednika SR Jugoslavije. Zbog toga je to dan koji će ostati upisan crvenim slovima u demokratskom kalendaru Srbije.

Ključne reči: promena autokratskog režima, masovni protest građana, odbrana izbornog rezultata, promena vlasti, obnova demokratije

---

* E-mail: vpavlovic2003@yahoo.com

Poštovane kolegice i kolege, dragi prijatelji,

Dozvolite mi najpre da se u svojstvu jednog od osnivača i sadašnjeg predsednika Saveta Centra za demokratiju zahvalim profesoru Slaviši Orloviću, kodirektoru našeg Centra, što je samo mesec dana nakon skupa posvećenog obnovi višepartizma u našoj zemlji organizovao i današnji skup posvećen obeležavanju 20 godina od petooktobarskih promena u Srbiji. Svaku pohvalu zaslužuje i ekspeditivnost u objavljivanju saopštenja sa prethodnog skupa u zborniku koji su uredile kolege Slaviša Orlović i Despot Kovačević.

Uvodne napomene

Dobro je poznata činjenica da u svakom društvu postoje veliki politički događaji koji se ocenjuju na različite, ponekad i dijametralno suprotne načine. Često te ocene variraju i u odnosu na protok vremena, pa ima perioda kada se značaj jednog određenog događaja precenjuje, kao i perioda kada se značaj tog istog događaja umanjuje ili potpuno potcenjuje. Vrste ocena zavise i od aktera koji ih daju, pa tako deluje prirodno i očekivano da su politički gubitnici tih događaja oni koji daju oštre negativne ocene, kao što i dobitnici često budu nedovoljno samokritični pa zbog toga i nespremni da uvide i neke slabe ili negativne dimenzije istih tih događaja. Pogotovu je to slučaj sa događajima koji imaju prelomni značaj za radikalnu promenu vlasti i njenog karaktera.

Istorijski značaj nekog prelomnog političkog događaja se meri i u odnosu na karakter prethodnog političkog poretka, ali i s obzirom na budući sled političkih dešavanja nakon promena. Za opravdanu primenu ove druge vrste kriterija potrebno je da prođe duži vremenski period kako bi se uspostavila objektivna distanca prema korektnom i sveobuhvatnom vrednovanju velikih i radikalnih političkih promena.

Svaki iole važan politički događaj zaslužuje da se svestrano analizira i da se povodom njega i iz njega izvuku neke najvažnije pouke. Politika kao jedna od najvažnijih društvenih aktivnosti istovremeno je i način socijalnog učenja važan za sve društvene aktere. To se ne odnosi samo na direktne učesnike nekog političkog događaja (dobitnike i gubitnike) već i na sve ostale građane i društvo u celini.

Kao što će se videti iz daljeg izlaganja, za mene su petooktobarske promene 2000. imale dvostruku vrednost:

a) otvorile su nadu da su moguće dublje demokratske promene u društvu koje je tokom poslednje decenije dvadesetog veka imalo tešku sudbinu; i

b) sticajem neobičnih i neočekivanih okolnosti uticale na moju profesionalnu nastavničku sudbinu i opstanak na Fakultetu političkih nauka, zbog čega će tekst imati i izraženu ličnu (autobiografsku) notu.

Zbog limitiranog prostora ovog teksta težište analize biće na izvlačenju pouka iz perioda koji je prethodio prelomnom političkom događaju 5. oktobra 2000. Analiza političkih procesa u periodu od tog događaja do danas iziskivala bi mnogo više prostora.

Na kraju, kao aktivni učesnici procesa koji su doveli do ovako značajnih događaja kao što su petooktobarske političke promene nužno moramo, pored objektivnih uvida i nalaza, uzeti u obzir i sopstvena lična iskustva i saznanja o političkim previranjima u Srbiji tokom poslednje tri decenije. To u velikoj meri važi i za mene lično, jer sam se sticajem okolnosti više puta našao u izuzetno složenim i teškim situacijama koje su zahtevale donošenje odluka koje su mogle da imaju dalekosežne, kako negativne, tako i pozitivne posledice ne samo za mene, nego, što je važnije, za našu obrazovnu instituciju.

Mukotrpan put obnove demokratije i višepartizma u Srbiji

Rasprave i prilozi sa našeg prethodnog skupa pokazali su koliko je bio težak put obnove političkog pluralizma i višepartizma u Srbiji tokom poslednje tri decenije.¹

Srbija je bila poslednja republika bivše Jugoslavije koja je obnovila politički višepartizam. Kao jedan od inicijatora za formiranje Zelene stranke bio sam na prelazu iz osamdesetih u devedesete godine prošloga veka prisutan na prvom sastanku predstavnika republičke vlade sa predstavnicima novih stranaka u formiranju i mogao sam da se uverim kako su bezvoljno predstavnici ondašnje vlade (Izvršnog veća), iza koje je stajao tadašnji Savez komunista, pristupili tom procesu. Delovalo je kao da su shvatili da nemaju kud jer se višepartizam obnovio u mnogim bivšim jugoslovenskim republikama, a pogotovu u Sloveniji i Hrvatskoj. Nakon formiranja Demokratske stranke (DS) i Srpskog pokreta obnove (SPO) tokom iste 1990. godine i Savez komunista Srbije transformiše se u Socijalističku partiju Srbije (SPS).

Prvi ozbiljan protest protiv tadašnjeg režima bio je veliki miting organizovan 9. marta 1991. na prepunom Trgu republike u Beogradu. Miting je organizovao Srpski pokret obnove a masi se sa balkona Narodnog pozorišta² obratio lider SPO-a Vuk Drašković. Uskoro masu na prepunom trgu vlasti rasteruju vodenim topovima i intervencijom policijskih snaga. Nisam bio na mitingu jer mi SPO nije bio potpuno po volji, a popodne tog dana proveo sam igrajući šah sa profesorom

1 Slaviša Orlović, Despot Kovačević (urs.), *Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji*, Univerzitet u Beogradu FPN Centar za demokratiju i Hanns Seidel Stiftung, Beograd 2020.

2 To mu je omogućila tadašnja upraviteljica Narodnog pozorišta, naša poznata književnica i veliko ime naše kulture moja draga prijateljica Vida Ognjenović.

Mihajlom Markovićem u njegovoj kući na Senjaku.³ Pri povratku kući negde oko osam sati uveče video sam nekoliko tenkova u centru grada i zaključio da su se ljudi iz vrha tadašnjeg režima prilično prepali kada su morali i vojsku da pozovu da interveniše.

Godine 1992. moj kolega i prijatelj američki profesor Džim Seroka (Jim Seroka) i ja uređujemo jednu od poslednjih predratnih zajedničkih knjiga koja sadrži priloge naših politikologa iz Srbije, Hrvatske i Slovenije i koju, pod naslovom *The Tragedy of Yugoslavia, The Failure of Democratic Transformation*, objavljuje poznata američka izdavačka kuća M. E. Sharpe.⁴

U periodu 1991–1993. bio sam delegat FPN u Skupštini Univerziteta. Skupština se sastojala od dve vrste članova: onih koje su delegirali fakulteti i isto toliko onih koje je delegirala država. Zanimljivo je bilo da su se tadašnji delegati političke zajednice, odnosno vladajuće partije, ponašali na potpuno drugačiji način nego danas. Oni nisu mnogo učestvovali u raspravama, niti su se osvrtnali na kritike i samo su ćutke glasali. Kako sam početkom 1993. imao tešku operaciju tumora na mozgu, nakon operacije sam predsedniku Skupštine (profesoru Mihajlu Markoviću) poslao pismenu ostavku uz obrazloženje da mi je lekar preporučio da izbegavam stresne situacije.⁵

Relativno brzo nakon toga sam zaboravio na preporuke i savete mog hirurga i godine 1996. kandidovao sam se za dekana FPN protiv kandidata koji je imao podršku tada vladajuće Socijalističke partije Srbije. Dobio sam izbore sa ogromnom prednošću, a Savet fakulteta, u kome su odlučujuću ulogu imali predstavnici države, dugo je oklevao da donese konačnu odluku da bi skoro dva meseca nakon glasanja na Nastavno-naučnom veću potvrdio moj izbor – verovatno procenjujući da bi drugačija odluka mogla da izazove nezadovoljstvo u kolektivu, s obzirom na više nego ubedljivu većinu glasova koje sam dobio. Tek što sam preuzeo dužnost dekana izbio je studentski protest, a glavni zahtev tog protesta bio je usmeren na smenu novoizabranog rektora iza čijeg izbora je stajao SPS. Vest o protestu me je zatekla u Jagodini, gde sam otišao da obiđem roditelje. Čuo sam preko radija da je studentski protest javno podržan od grupe dekana sa tehničkih

3 Sa profesorom Markovićem sam se poznao još od sredine 1960-ih kada sam nakon diplomiranja na Pravnom fakultetu upisao poslediplomske studije na Filozofskom. Tada sam napustio profesionalni studentski i omladinski politički angažman, a na preporuku profesora Markovića, koji je u to vreme bio dekan Filozofskog fakulteta, dobio sam univerzitetsku stipendiju. Sa odličnim uspehom sam kod njega položio metodologiju društvenih nauka. Od tada sam stalno bio pozivan na kurs *Filozofija i društvena teorija*, koji se održavao u Inter-univerzitetskom centru u Dubrovniku, što mi je omogućilo da se upoznam sa mnogim uglednim profesorima iz SAD, Velike Britanije, Nemačke.

4 Jim Seroka, Vukasin Pavlovic (eds.), *The Tragedy of Yugoslavia, The Failure of Democratic Transformation*, M. E. Sharpe, Armonk, New York, London, England, 1992.

5 Kasnije sam čuo da je pročitano pismo izazvalo u sali opšti smeh.

fakulteta, kao i dekanice Filozofskog fakulteta. Ne razmišljajući mnogo odmah sam poslao telegram da se i ja kao dekan FPN pridružujem podršci studentima, jer sam se i lično uverio na jedinoj do tada održanoj sednici Nastavno-naučnog veća (odnosno Senata) Univerziteta da rektor kojeg je nametnuo SPS nije bio dovoljno kompetentan da vodi Univerzitet u Beogradu.

U momentu kada sam poslao podršku studentskim zahtevima nisam bio dovoljno svestan činjenice da je to verovatno bilo prvi put nakon 1968. (godine kada je FPN formiran) da smo kao institucija zauzeli kritički stav prema državi i političkoj vlasti. Do tada, skoro pune tri decenije mi smo u univerzitetškoj javnosti doživljavani kao fakultet koji i po svom imenu i po profilu važi za fakultet koji je uvek bio na strani aktuelne političke vlasti. Nakon poslate podrške razmišljao sam da najgore što može da mi se desi je da budem smenjen sa položaja dekana. Odlučio sam zbog toga da sav teret ovakve odluke preuzmem na sebe i da u vezi sa tim ne sazivam Nastavno-naučno veće. Zbog toga sam čak bio i kritikovan od strane tela koje se spontano organizovalo na univerzitetškom nivou kako bi se podržali studentski zahtevi. Objasnio sam nekolicini kolega sa našeg fakulteta koji su bili uključeni u rad tog koordinacionog tela, da ne želim da rizikujem da naše Nastavno-naučno veće donese negativnu odluku (što bi bilo pogubno za naš ugled na univerzitetu) i da ću sam odlučiti kada je najpovoljniji trenutak za takvu sednicu. Naravno, sednicu sam zakazao tek onda kada je bilo skoro izvesno da će imenovani rektor morati da bude promenjen.

Studentski protesti koji su trajali čitavu jesen, zimu i proleće 1996/7. bili su jedna od najsvetlijih stranica u istoriji Beogradskog univerziteta, o čemu svedoči i zbornik koji smo kao fakultet objavili. Knjiga se pojavila pod naslovom *Duh vedrine* i na najbolji način je izražavala duh i stil tih protesta. Za skoro neverovatnu epizodu u vezi sa tom knjigom saznao sam tek nekoliko godina kasnije kada mi je neko od kolega ukazao da se u izveštajima bezbedonosnih službi tvrdilo da su studentski protesti bili finansirani preko našeg fakulteta i to tako što je svako od učesnika na protestu dobijao novac da bi učestvovao u njima. Neko je, naime, površno – a pre će biti i namerno – videvši u našim projektnim dokumentima da je od Fonda za otvoreno društvo tražena finansijska podrška za štampanje knjige o studentskim protestima, izveo neverovatan zaključak da su ta sredstva bila namenjena i deljena studentima za njihovu podršku i učešće u protestima.

Teška 1999. godina – puna izazova i stradanja

Prvi dekanski mandat mi je isticao u septembru 1998. Po novom, takozvanom Šešeljevom Zakonu o univerzitetu, donetom 1998. godine, vlada je imenovala dekanu, a za dekana na našem fakultetu postavljen je naš kolega koji je u to vreme

bio potpredsednik JUL-a (Jugoslovenske ujedinjene levice), a koji je istovremeno bio izabran i na mesto potpredsednika Skupštine Srbije.

Do prvog konflikta sa novim dekanom došlo je vrlo brzo. Povod je bio poziv koji sam dobio sa Westminster Univerziteta u Londonu da kao njihov Visiting Professor dođem i učestvujem na jednom naučnom skupu. Naš novi dekan nije znao da sam to počasno zvanje dobio još sredinom devedesetih zbog saradnje sa profesorom Džonom Kinom (John Keane) na projektu *Potisnuto civilno društvo u Srbiji*⁶, koji je, uprkos uspostavljenim međunarodnim sankcijama, realizovan u periodu 1993–1995, kao i sa prorektorkom Westminster Univerziteta profesorkom Margaret Blanden (Margaret Blunden)⁷ na pokretanju *Jugoslovensko-britanske letnje škole za demokratiju*. Oba projekta su imala veliku podršku Britanskog saveta. Kad sam se našao u Londonu dobio sam poziv od Rektora Westminster Univerziteta i na svečanoj večeri, koja mi je priređena u njegovom kabinetu, on me je obavestio da je bio pozvan telefonom od dekana našeg fakulteta koji ga je upitao kako su smeli da mi dodele zvanje *Visiting Professor* a da nisu dobili njegovu saglasnost. Rektor mu je odgovorio da oni ne biraju delegata našeg fakulteta već da sami odlučuju kome će dodeliti to zvanje. Zabrinuto me je pitao da li nameravam da se vraćam u Beograd i da li ću imati probleme na poslu. Odgovorio sam mu da se, naravno, vraćam u Beograd, a da mi imamo mnogo veće probleme od onih koji mene čekaju. Po dolasku u Beograd uručen mi je poziv za disciplinsku komisiju na šta se nisam odazvao jer sam u pisanom odgovoru naveo da prihvatanjem ovog počasnog priznanja mnogo pre nego što je naš dotični kolega imenovan za dekana nisam načinio nikakav disciplinski prekršaj.

Veći deo naredne 1999. godine protiče u znaku oštrih vojnih konfrontacija oko Kosova, što se završava NATO bombardovanjem SR Jugoslavije, koje započinje 24. marta i traje do 9. juna. Početkom maja okupljam tim naših najboljih stručnjaka za procenu uticaja bombardovanja na stanje biljne vegetacije (flore), životinjskog sveta (faune), zagađenje zemljišta, podzemnih i nadzemnih voda, uticaj jonizujućeg zračenja zbog upotrebe ratne avijacije i upotrebe municije sa osiromašenim uranijumom, kao i analizu zagađenja vazduha, zemljišta i voda zbog razaranja petrohemijskih i drugih industrijskih postrojenja. Istraživanje završavamo par nedelja nakon okončavanja bombardovanja i u izdanju Eko centra šampamo rezultate do kojih smo došli u dvema knjigama (na srpskom i na engleskom).⁸

6 Rezultati su objavljeni u knjizi V. Pavlović, *Potisnuto civilno društvo*, Eko centar, Beograd 1995.

7 Margaret Blunden, počasni doktor BU, bila je kodirektor letnje škole kroz koju je za petnaest godina njenog trajanja prošlo oko 450 mladih učesnika iz čitavog regiona Zapadnog Balkana.

8 Ekološke posledice NATO rata u SR Jugoslaviji, izveštaj nezavisnih eksperata, / Environmental impacts of the Nato war in FR Yugoslavia, Eko centar, Beograd 1999.

Zanimljivo je da je istraživanje prošlo vrlo nezapaženo, verovatno i zbog toga što se nije očekivalo od nekoga za koga se smatra da je naklonjen zapadnim demokratijama da će zauzeti kritičku istraživačku poziciju prema bombardovanju. O problematičnosti tog bombardovanja imao sam vatrene diskusije sa mnogim mojim evropskim prijateljima iz mirovnih pokreta. Pitao sam ih zašto sebe dovede u kontradiktornu poziciju podržavajući vojnu akciju. Ako već nemaju predlog za mirovno rešenje problema bolje je da ćute nego da tvrde da imaju isti stav kao i jedna vojna alijansa. Nikada nisam dobio zadovoljavajući i ubedljiv odgovor na to pitanje.

U maju 2000. prisustvujem jednom međunarodnom skupu u Segedinu gde se razgovara o izgledima opozicije na predstojećim izborima. Kao moderator jednog od panela uočavam prilično nizak stepen optimizma u pogledu izgleda za promene na izborima u septembru. Vraćam se u Beograd dosta razočaran stavom političkih aktera koji odudara od energije nevladinog sektora aktivnog širom Srbije.⁹

U junu 2000. naše *Udruženje za političke nauke* organizuje *Sabor politikologa* u Lepenskom viru na Dunavu. Mada je *Udruženje za političke nauke* posebno pravno lice, dekan zabranjuje nastavnicima fakulteta da učestvuju na skupu čija je tema *Mogućnosti demokratskih promena u Srbiji*. Udruženje je dobilo finansijsku podršku Konrad Adenauer fondacije da se pokriju troškovi puta sa par autobusa i dvodnevni vikend smeštaj za oko stotinak učesnika. Pored nas politikologa, na skupu su učestvovali i kolege pravnici, sociolozi, filozofi. Imali smo čak i po jednog gosta iz Hrvatske i Slovenije.

Za otvaranje skupa zamolio sam prijatelja iz Upravnog odbora Beogradske otvorene škole Ljubivoja Tadića da sa svojim kolegom Brankom Banetom Vidakovićem odigraju duodramu *Dijalog u paklu između Makijavelija i Monteskeja*, koju sam prethodno gledao na BITEF-u. Drama je rađena po istoimenoj knjizi francuske spisateljice Moris Žoli koju je napisala još 1864, a koja na neverovatan način govori i o Srbiji u devedesetim.¹⁰ Bio je to pun pogodak kao izvanredan predložak za našu raspravu. Na Saboru politikologa smo proveli dva vikend dana u intenzivnim raspravama na oko desetak panel diskusija po grupama. Za razliku od pesimistički tmurnog raspoloženja pri dolasku u Lepenski vir, na povratku za Beograd osetio sam u autobusu neku čudnu promenu raspoloženja – činilo mi se prvi put da mi se pojavila nada u ozbiljne političke promene koje neminovno nailaze.

9 Pored višegodišnjeg angažovanja u Eko centru, koji smo formirali u drugoj polovini osamdesetih, mnoge godine sam bio vrlo angažovan u akcijama Građanskih inicijativa, jedne od nevladinih organizacija u čijem sam osnivanju i akcijama širom Srbije aktivno učestvovao.

10 Knjigu Moris Žoli, *Dijalog u paklu između Makijavelija i Monteskeja* prevela je na srpski i štampala 1997. godine izdavačka kuća *Gradac* iz Čačka.

Poslednji momenat lične prirode odigrava se u samo predvečerje krupnih promena i pokazuje kako je moguće da se svako od nas nađe u izazovu i potrebi da mora da donosi sudbonosne i rizične odluke. Opisacu iskušenja kojima sam i ja, kao i mnogi drugi, bio izložen zbog kritičkih stavova prema autoritarnom političkom poretku u devedesetim godinama. Glavni motiv za ličnu ispovest koja sledi je što smatram da može da bude korisna, a dobrim delom i poučna za mlade generacije našeg kolektiva, generacije koje inače svojim kvalitetom garantuju lepu budućnost ovoj našoj obrazovnoj ustanovi.

Krajem avgusta 2000, kada počinjemo da se okupljamo na fakultetu, javljeno mi je da me dekan zove na sastanak. Kada sam ušao u dekanat u zakazano vreme dekan me je prvi put ljubazno dočekaio i ponudio mi da sednem i pitao da li želim kafu, čaj ili sok (prilikom ranijih retkih susreta uvek je ostajao da sedi za dekan-
skim stolom i držao se vrlo zvanično). Naručio sam čaj jer sam znao da će mi trebati nešto lekovito. Čim smo seli prešao je na stvar zbog koje me je pozvao rekavši mi da ja moram da idem sa fakulteta i da je i za mene i za fakultet bolje rešenje sporazumni raskid radnog odnosa nego da budem izbačen sa posla. Samo sam se nasmejao i rekao da mi ne pada na pamet sporazumni raskid radnog odnosa i da me baš interesuje kako će da obrazloži odluku o izbacivanju sa posla. Nakon toga sam otišao da potražim taj famozni Šešeljev Zakon o univerzitetu, pažljivo ga pročitao i shvatio šta mi valja činiti. U tom Zakonu bile su predviđene dve opcije za sastav i rad nastavno-naučnih veća: veće u užem sastavu i veće u punom sastavu. Novopostavljeni dekani fakulteta su se, koliko mi je bilo poznato, uglavnom opredeljivali za užu varijantu pravdajući to argumentom efikasnijeg rada. Odmah sam seo i napisao pismo svim nastavnicima i saradnicima sa predlogom da iskoristimo zakonsku mogućnost i konstituišemo nastavno-naučno veće u punom sastavu. Smatrao sam da je bolje da u ovim teškim vremenima donosimo odluke u veću u punom sastavu (mislim da nas je tada bilo šezdesetak u nastavnom delu kolektiva) nego u suženom veću od dvanaestak članova. Nisam pominjao razgovor kod dekana, ali sam pretpostavljao da je većina u kolektivu znala o čemu se radi. Da je moja pretpostavka tačna shvatio sam tek kasnije kada sam saznao da je već bio pripremljen predlog nastavnika koji bi me zamenio na predmetu. Na prvi moj poziv došlo je manje od desetoro; na drugi se odazvalo skoro dvadesetoro, a na treći poziv došlo je više od polovine nastavnika (mislim da nas je bilo oko 35) i mi smo sredinom septembra konstituisali Nastavno-naučno veće u punom sastavu. Konstitutivnom sednicom veća predsedavao je profesor Milan Podunavac, a na njoj je izabrano predsedništvo koje će rukovoditi radom Veća: predsednik profesor Vukašin Pavlović i potpredsednici profesor Vučina Vasović i profesor Ilija Vujačić. Sledeća odluka doneta na toj konstitutivnoj sednici bila je da ćemo smatrati legitimnim samo odluke Nastavno-naučnog veća u punom sazivu. Ne znam kako bi se ova priča završila da nije bilo 5. oktobra, ali znam da smo mi bili

jedini fakultet na Univerzitetu u Beogradu koji je spremno dočekaao tu promenu jer je Nastavno-naučno veće u punom sazivu odredilo legitimnu komisiju od desetak članova za primopredaju dekanske dužnosti. Radom te komisije rukovodio je profesor Čedomir Čupić.

5. oktobar – dan preloma

Nije bilo lako izdržati poslednju dekadu dvadesetog veka. Ratni raspad Savezne Federativne Republike Jugoslavije, formalno po republičkim, a faktički po etno-nacionalnim šavovima, bio je tako surovo krvav da ni proteklih četvrt veka od prekida ratnih dejstava sredinom devedesetih nije bilo dovoljno da bolne i emotivne rane zacele. A pitanje koje još uvek ostaje otvoreno je da li će za to biti potrebno da protekne i narednih četvrt veka. Države i društva zemalja Zapadnog Balkana još uvek se vrte u začaranom krugu etno-nacionalističke politike.

Peti oktobar, taj sunčani ranojesenji dan, učinio se za mnoge građane u Srbiji kao svetlo na kraju mračnog tunela. Reke ljudi iz čitave Srbije su se tog dana slile u Beograd i prepunile trg ispred doma Narodne skupštine. Zbog pomenute operacije glave nisam mogao da budem neposredno u toj masi, ali je njena energija bila tako jaka da smo je fizički osećali posmatrajući, kroz prozore zgrade u kojoj se nalazi Institut za evropske studije, verovatno najbrojniji protestni miting održan u samom centru Beograda. To je svakako u mom životu bio jedan od najupečatljivijih društvenih prizora.

Moram, istina, da priznam da mi se nije sviđalo što je pri kraju došlo do nasilnog upada u zgradu Skupštine i što je izbio požar i započelo uništavanje tog po definiciji najznačajnijeg demokratskog hrama politike. Nikad nisam hteo da razgovaram s mojim prerano preminulim prijateljem i drugom Zoranom Đinđićem o tome da li je to bila unapred planirana opcija ili je do toga došlo spontanom akcijom masa ili je bio posredi namerno isprovocirani incident od strane bezbedonosnih službi režima.

Zoran Đinđić, kao talentovani političar, bio je svestan značaja adekvatnog izbora protivkandidata Miloševiću na saveznim predsedničkim izborima, jer se piramidalni autoritarni oblik vlasti najlakše urušava kada neprikosnoveni vođa izgubi izbore i padne s vlasti. Prema rezultatima izbora koje navodi Nebojša Vladislavljević u svojoj knjizi *Uspom i pad demokratije posle Petog oktobra*, na predsedničkim izborima održanim 24. septembra Koštunica je osvojio 50,2% glasova, a Milošević 37,2% glasova, što je bilo dovoljno za pobedu u prvom krugu.¹¹

11 Nebojša Vladislavljević, *Uspom i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd 2019, str. 10.

Pod pritiskom građanskog protesta, uz veliki štrajk rudara u Kolubari kojim je dovedeno u pitanje snabdevanje strujom iz obrenovačke termoelektrane, kao i pozivom Srpske pravoslavne crkve da vlasti prihvate rezultate izbora, Milošević je preko televizije priznao poraz. U govoru pred Saveznom skupštinom 6. oktobra 2000. Dragoljub Mićunović je saopštio: „Narode, građani, omladino. Veselimo se, pevajmo, igravimo, pre par minuta vlastodržac je najzad priznao poraz, najavio da se povlači i da će se odsad posvetiti svom unuku. Eto radosti i za nas i za unuča”¹²

Nakon predaje vlasti na saveznom nivou došlo je do formiranja prelazne republičke vlade Srbije na principu tripartitne podele ministarske vlasti u koalicijom trouglu DOS, SPS i SPO, čiji je mandat oročen do održanja republičkih parlamentarnih izbora u Srbiji. Nakon trijumfalne pobede DOS-a na republičkim parlamentarnim izborima Zoran mi je saopštio da su ušli u potpuno ispražnjene kabinete i kacelarije i da su morali da kreću od nule. Možda je još veći problem bio u činjenici da je bezbedonosni aparat ostao gotovo netaknut.

Pouke petooktobarskih promena

Težište u ovoj analizi najpre će biti stavljeno na protestni potencijal devedesetih godina, dakle, tokom poslednje decenije dvadesetog veka. Zato razmotrimo pre svega kakve se pouke mogu izvući iz prve faze, odnosno iz perioda koji prethodi petooktobarskim promenama.

Prva i najvažnija pouka iz perioda koji prethodi petooktobarskim promenama je opšteg karaktera i upućuje na zaključak da je obaranje autokratskog političkog režima, po pravilu, mukotrpan i dugotrajan proces. Taj proces je u Srbiji trajao duže od jedne decenije i obeležio poslednju dekadu dvadesetog veka.

Druga pouka je da to nije jednolinijski proces, već proces pun uspona i padova u okviru protestnih potencijala za društvene i političke promene. Periodi optimizma i razočaranja smenjivali su jedni druge.

Prethodno je već pomenut prvi veliki protestni skup u organizaciji Srpskog pokreta otpora 9. marta 1991. godine.

U prvoj polovini devedesetih bilo je više protesta i demonstracija manjih po obimu usmerenih protiv ratne politike Srbije u procesima dezintegracije SFRJ (Pokret majki protiv vojne mobilizacije. Pokret žena u crnom, mirovni pokreti i grupe).

Sledeći veliki protest pokrenuli su 1996/7. studenti Beogradskog univerziteta zahtevajući smenu politički nametnutog rektora. Studentski protesti su vrlo brzo

---

12 Dragoljub Mićunović, *Moja politika*, Filip Višnjić, Beograd 2005, str. 378.

prerasli u opštegrađanske proteste koji su trajali čitavu zimu i proleće i kojima su se odbranile pobede na lokalnim izborima u 40 gradova Srbije.

Treća pouka je povezana sa prethodnom i pokazuje da je izuzetno važno dobijati političke bitke na lokalnom nivou. Ma koliko su lokalne vlasti podređene vladinim organima na republičkom nivou, postoji ipak izvestan stepen samostalnosti, kako u prihodima tako i u korišćenju zadobijenog političkog prostora za stvaranje jakih uporišta kako bi se stvarala povoljnija klima za obaranje autoritarnog političkog poretka u čitavom društvu.

Četvrta pouka se nadovezuje na prethodne dve jer potvrđuje da je u načelu učešće na izborima (i pod nepovoljnim uslovima) izglednija politička strategija od bojkota. To su potvrdili kako neuspesi povremenih izbornih bojkota (i pre i posle petooktobarskih promena) tako i izbori 2000. koji su iznedrili potrebu za petooktobarskim radikalnim promenama.

Peta pouka je da treba biti strpljiv i ne gubiti nadu u periodima političkih oseka u konfliktu sa autoritarnim modelima politike, jer nijedan autoritarni poredak nije večan, a često se dešava da se iznenada urušava i onda kada politički moćnici misle da su najjači.

Šesta pouka se odnosi na potrebu čvrstog dogovora oko strategije i zajedničke platforme za akciju, čime se garantuje bolja i iskrenija saradnja među opozicionim političkim partijama koje se bore protiv autoritarnog poretka.

Sedma pouka je da, po pravilu, treba imati sluha za mlade generacije, a posebno za studentsku omladinu, jer su mladi najosetljiviji na socijalne i političke nepravde.

Osma pouka je da treba koristiti sve mogućnosti u medijima, kako u glavnom gradu tako i na lokalnu, za kritičke nastupe i podršku zahtevima koji se u protestima postavljaju.

Deveta pouka je da se treba u najvećoj mogućoj meri oslanjati na podršku organizacija civilnog (građanskog) društva, kao i kritičkih intelektualaca iz svih oblasti nauke, kulture i umetnosti.

Deseta pouka je da, kad god je to moguće, treba uspostavljati saradnju sa međunarodnim demokratskim akterima (a pre svega fondacijama za razvoj demokratije, kao i međunarodnim organizacijama civilnog društva).

Kada je reč o poukama koje mogu da izvučem iz moje lične borbe za opstanak na fakultetu svešću ih samo na tri najvažnije:

- a) Nikad se ne treba predavati i popuštati pred pritiscima i zastrašivanjima, jer to samo olakšava posao svakom ko pokušava da na autoritaran način rešava probleme.
- b) Treba koristiti sva pravna sredstva koja stoje na raspolaganju za odbranu od političke zloupotrebe u rukovođenju radnim kolektivima.

- c) I, najvažnije, treba računati na solidarnost i razvijati je ne samo u svakoj radnoj zajednici nego i u društvu kao celini, jer se samo složnim kolektivnim otporom mogu sprečiti zloupotrebe i porazi.

Zaključak

U periodu neposredno nakon petooktobarskih promena bilo je mnogo različitih ocena njihovog značaja, koje su se kretale u širokom rasponu, od mišljenja da se radi o dalekosežnoj i nepovratnoj liberalnoj revoluciji do ocena da je reč o nasilnom preuzimanju vlasti nakon upada masa u zgradu Narodne skupštine. Kada je reč o tumačenju radikalnih političkih promena kao uspešno izvedene liberalne revolucije, već nakon ubistva premijera Đinđića 2003. godine postalo je svima jasno da je teorija o liberalnoj revoluciji bila preuveličana jer je potcenila otpor snaga prethodnog autoritarnog režima. Što se tiče mišljenja da je reč o nasilnom političkom prevratu i preuzimanju vlasti protestima na ulicama i trgovima to u još većoj meri nije bilo tačno već od samog početka. Bio je to narativ snaga autoritarnog političkog poretka iz devedesetih, koji je hteo tom pričom da zamagli poraz koji je Milošević pretrpeo na političkim izborima za predsednika tadašnje SR Jugoslavije. Ta vrsta narativa se često i danas čuje u krugovima vlasti.

Sama promena vlasti je faktički prošla nenasilno i imala je veliki i pozitivan odjek u čitavom svetu. Oktobarske promene su, bar delimično, ublažile crnu sliku Srbije kakva je bila stvorena u međunarodnoj javnosti tokom devedesetih godina.

Dakle, peti oktobar 2000. godine je neosporno bio izuzetno značajan događaj u kojem su građani odlučno i masovno branili legitimno izvojevanu političku pobedu na saveznim predsedničkim izborima. Zbog toga je to dan koji će ostati upisan crvenim slovima u demokratskom kalendaru moderne Srbije.

Literatura

Mićunović, Dragoljub, *Moja politika*, Filip Višnjić, Beograd 2005.

Orlović, Slaviša, *Politički život Srbije između partokratije i demokratije*, JP Službeni glasnik, Beograd 2008.

Pavlović, Vukašin, *Potisnuto civilno društvo*, Eko centar, Beograd 1995.

Seroka, Jim, Pavlovic, Vukasin (eds.), *The Tragedy of Yugoslavia, The Failure of Democratic Transformation*, Armonk, New York, London, England, M. E. Sharpe, 1992.

Stojiljković, Zoran, *Srbija u lavirintima tranzicije, ogledi iz političke sociologije savremenog društva*, JP Službeni glasnik, Beograd 2011.

Vladislavljević, Nebojša, *Uspomina i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd 2019.

Vukašin Pavlović

SIGNIFICANCE AND LESSONS OF POLITICAL CHANGE IN SERBIA,
OCTOBER 5, 2000

Abstract: In this text, the author discusses the significance and lessons of the political changes in Serbia that took place on October 5, 2000. The text consists of the following chapters: introductory remarks; the difficult path of renewing democracy and multipartyism in Serbia; a long 1999 year, full of challenges and suffering; 5. October – the day of the break; the main lessons of the October 5 political changes; concluding remarks. The most important of the many lessons discussed in the text points to the need for persistent engagement for democratic rights, because the overthrow of an autocratic political regime is, as a rule, a painstaking and long process full of ups and downs. In conclusion, the author estimates that October 5, 2000 was an extremely important event in which the citizens resolutely and en masse defended the legitimately won political victory in the elections for the President of FR Yugoslavia. That is why it is a day that will remain written in red letters in the democratic calendar of Serbia.

Key words: change of autocratic regime, mass protest of citizens, defense of the election result, change of government, restoration of democracy.

Prof. dr Aleksej Kišjuhas*
Odsek za sociologiju
Filozofski fakultet u Novom Sadu

Revolucija ili „revolucija”? Država, ideologija i kultura u (ne)uspešnim revolucijama

Sažetak: U radu se problematizuje odnos između društvenih i političkih revolucija iz perspektive strukturnih ili državocentričnih teorija revolucija, sa posebnim osvrtom na revoluciju ili „revoluciju” Petog oktobra 2000. godine u Srbiji. S tim u vezi, analizirani su i njima bliski koncepti i socioistorijski fenomeni, kao što su pobune, reforme, državni udari, građanski ratovi i tome slično. Zatim, razmatra se i uloga političkih ideologija i kulture u revolucionarnom procesu, pre svega u kontekstu ishoda (ne)uspešnih revolucija. Najзад, analizirana je i uloga sloma i/ili međunarodnog prestiža države u kontekstu društvenih revolucija, kao svojevrсни povratak teorijskoj sociologiji Maksa Vebera.

Ključne reči: društvene revolucije, političke revolucije, kultura, ideologija, država

Revolucija ili „revolucija”?

Peti oktobar 2000. godine nesumnjivo je predstavljao prelomni trenutak u političkoj i društvenoj istoriji Republike Srbije. U pitanju jeste bila fundamentalna promena u vladajućem političkom poretку. Međutim, postoje brojna razmimo-

---

* E-mail: aleksej.kisjuhas@ff.uns.ac.rs

laženja po pitanjima i prirode ovog poretka, kao i prirode samih događaja iz oktobra 2000. godine (Spasić and Subotić, 2001). Da li je usledio kontinuitet ili diskontinuitet sa „starim režimom”, da li je u pitanju bila uspešna ili neuspešna revolucija, da li je Peti oktobar uopšte bio revolucija ili je u pitanju bio puč, državni udar ili nešto treće?

Tada je neophodno razumeti da ovakve i slične dileme prate i (re)konceptualizaciju mnogih drugih revolucija ili „revolucija”, kao i da je izučavanje revolucija u sociologiji i društvenim naukama praćeno mnogim teorijskim, političkim i ideološkim kontroverzama, uključujući tu i samu njihovu definiciju (Škorić i Kišjuhas, 2018; Škorić i Kišjuhas, 2014a, b, 2015, 2016). Drugim rečima, i uprkos velikom napretku sociologije revolucija, mnogi konceptualni i teorijski problemi u ovoj (istorijsko) sociološkoj disciplini nisu do kraja rešeni. Na primer, ovo su pitanja o načinu na koji se kulturna objašnjenja mogu integrisati sa strukturnim, mogućnost integracije individualne akcije sa makrostrukturnim procesima, problem posvećivanja (ne)jednake pažnje revolucionarnoj eliti, mobilisanim građanima i njihovoj međusobnoj interakciji itd. Zatim, postoji i problem integrisanja objašnjenja revolucija sa drugim vrstama političkog konflikta, kao i pitanje unapređenja komparativne metodologije (Škorić i Kišjuhas, 2018: 8).

U tom smislu, i danas ne postoji opšteprihvaćena definicija ili određenje revolucija, kao što postoje i mnogi nesporazumi oko terminologije. S druge strane, jeste moguće navesti neke osnovne karakteristike „nesumnjivih” revolucija, ili oko kojih postoji saglasnost većine autora, a to su mahom: (1) promena osnovnih vrednosti i mitova nekog društva, (2) promena društvene strukture, (3) promena društvenih institucija, (4) promene u strukturi vođstva (ili po pitanju ljudstva elite ili po pitanju njenog klasnog sastava), (5) nelegalni ili nezakonit transfer moći, (6) prisustvo ili dominantnost nasilja u akcijama koje dovode do kolapsa režima (Cohan, 1975).

Sve definicije revolucija uključuju neke od ovih karakteristika, iako su verovatno najmanje važni nasilje i promena vrednosti, tako da je za Kohana revolucija pre svega proces putem kojeg se pojavljuju „radikalne promene” u određenom društvu. Ove promene tada uključuju promenu klasnog sastava elita, eliminaciju prethodnih političkih institucija i promene u društvenoj strukturi koje se ogledaju u klasnim aranžmanima i/ili redistribuciji resursa i dohotka. Ipak, u pitanju je veoma široka definicija, a ni ona ne može da obuhvati sve događaje koje društveni naučnici često nazivaju revolucijama. Najzad, neodgovoreno ostaje i pitanje da li događaji od Petog oktobra uključuju većinu navedenih karakteristika ili ne.

Iz tih razloga, smatramo da je mnogo adekvatnija diferencijacija na *društvene* i *političke* revolucije koju je ponudila Teda Skočpol (Skocpol, 1979). Za nju, *društvene revolucije* su „brze, osnovne transformacije državnih i klasnih struktura nekog društva, a one su praćene i delom sprovedene od strane klasno zasnovanih

revolta odozdo” (Skocpol, 1979: 4). Ovo određenje tada s pravom ističe tri ključna faktora kao osnovne odlike revolucije: političku promenu, ekonomsku i društvenu transformaciju, te masovno učešće građana. S tim u vezi, i Kolins će istaći da je „revolucija naš primer, iznad svih drugih, društvene dinamike u kontrastu sa komparativnom statikom, proces nagle, dramatične društvene promene” (Collins, 2001: 171).

Kao karakteristične društvene revolucije Skočpol ističe Francusku 1789, Meksiko 1910, Rusiju 1917, Kinu 1949, Kubu 1958, Iran 1979. godine i tome slično. U tom smislu, može se reći i da su društvene revolucije neobično retki istorijski događaji koji transformišu „državne organizacije, klasne strukture i dominantne ideologije” (Skocpol, 1979: 3) i podrazumevaju suštinske transformacije koje prate i „klasno zasnovani revolti odozdo” (Skocpol, 1979: 4). Da li Peti oktobar u Srbiji 2000. zadovoljava (sve) ove kriterijume, odnosno da li je došlo do transformacije državne organizacije, klasne strukture i dominantne ideologije? Pitanje transformacije dominantne ideologije u kontekstu Petog oktobra verovatno je i najkontroverznije od svih, posebno u kontekstu svojevrsnog kontinuiteta ideologije etnonacionalizma (Malešević, 2002, 2019).

Na drugoj strani nalaze se *političke revolucije*, gde se u političkom sistemu smenjuju oni koji poseduju državnu moć preko participacije mase, ali bez dubokih društvenih transformacija. Tipični primeri političkih revolucija tada su Filipini 1986, pad diktatora Mobutua u Zairu 1996, kolaps Manču dinastije u Kini 1911. i kraj aparthejda u Južnoj Africi 1994. godine itd. (Škorić i Kišjuhas, 2014a: 304). Uz to, moguće je govoriti i o *buntovništvu*, koje se javlja kada se potlačene društvene klase pobune, ali kada ne dolazi ni do kakve značajnije ili fundamentalne strukturne promene u društvu. U tom smislu, nema sumnje da je Peti oktobar *bio* politička revolucija, iako u ovom događaju postoje i elementi buntovništva, bar ukoliko se u obzir uzmu određeni kontinuiteti u političkim, privrednim i bezbedonosnim strukturama pre i nakon 2000. godine.

Zatim, masovna participacija od strane revolucionara koja ne uspeva da promeni državno rukovodstvo ili društvenu strukturu tada se klasifikuje kao *neuspela revolucija* (npr. El Salvador, Gvatemala i Peru tokom osamdesetih godina i slično). Najzad, kada moć osvoji armija ili elita koja tada proizvede donekle iznenađujuće radikalne društvene transformacije u pitanju je *revolucija odozgo* (npr. Meidi restauracija u Japanu 1868–73. godine, Ataturk u Turskoj tokom dvadesetih i tridesetih godina, Naser u Egiptu 1952. ili revolucionarne naoružane sile u Peruu između 1968. i 1975. godine itd; Škorić i Kišjuhas, 2014a: 305).

Ovakva perspektiva u analizi i diferencijaciji revolucija obično se naziva *strukturnom* ili državocentričnom, pošto za nju društvena struktura i/ili država predstavljaju središnju analitičku i eksplanatornu jedinicu (Skocpol, 1985a; Collins, 1993; Goodwin, 1997; Škorić i Kišjuhas, 2018). Na primer, Goldston u

svojoj uticajnoj analizi revolucija mahom koristi termin *državni slom* (Goldstone, 1991b), a koji se dešava kada državno rukovodstvo zapadne u toliko ozbiljnu krizu da je njegov kapacitet za upravljanjem drastično umanjen ili čak onespособljen. Ipak, samo neki državni slomovi postaju stvarne (društvene ili političke) revolucije koje uključuju navedene dramatične transformacije društvenih i političkih institucija. To znači i da mnogi državni slomovi dovode samo do ograničenih društvenih i političkih promena, koje nisu toliko dramatične da bi se nazvale revolucijama. Goldston radije upotrebljava pojam *državnog sloma* i zato što je njegovo interesovanje za političku krizu i promenu širi od onoga što se konvencionalno naziva revolucijom (Škorić i Kišjuhas, 2018: 11), već uključuje i državne udare, pobune i sl., o čemu će biti još reči.

Uzimajući sve navedeno u obzir, kako je moguće okarakterisati Peti oktobar 2000. godine? Da li je u pitanju bio državni slom, buntovništvo, društvena ili politička revolucija? Iako npr. u pitanju nije bila nelegalna smena vlasti, niti je ona bila praćena masovnim nasiljem, mišljenja smo da je kvalifikacija Slobodana Antonića iz 2001. godine još uvek adekvatna: „Ukratko, Peti oktobar je bio revolucija. Za sada prevashodno politička [revolucija], iako mogućnost da ona preraste u društvenu revoluciju ne treba odbaciti, ukoliko proreformske demokratske snage uspeju u svojim namerama” (Antonić, 2001: 38). (Ne)uspeh navedenih namera, naravno, predmet je učestalih sociopolitičkih refleksija i analiza društvenih naučnika i javnosti, a koje prevazilaze ciljeve i obim ovog rada.

Građanski rat, državni udar, pobuna ili reforma?

Na ovom mestu, i u komparativnom ključu, zanimaju nas dodatna konceptualna razjašnjenja kada je reč o revolucijama i mnogim bliskim ili srodnim pojmovima, a koji se takođe pojavljuju u javnosti Srbije u vezi sa Petim oktobrom 2000. godine. Pre svega, u pitanju je i neobično složen odnos između koncepata kao što su puč, državni udar, pobuna, reforma ili građanski rat (Lawson, 2006). Na primer, građanski ratovi najčešće su veoma blisko povezani sa revolucijama, i svakoj od velikih revolucija modernog doba (Francuska, Rusija, Kina) prethodio je građanski rat, i/ili je građanski rat usledio nakon revolucije. Slično je bilo i u mnogim drugim revolucijama 20. veka, uključujući tu i one na Kubi, u Nikaragvi, Avganistanu ili Angoli. S tim u vezi, postoje i autori koji su termin „revolucija” nastojali da zamene terminom „unutrašnji rat” (Zagorin, 1973).

Zatim, relativno je teško konceptualizovati i razliku između pobuna/ustanaka i revolucija. Na primer, pobuna ili ustanak u Keniji tokom pedesetih godina rezultirao je svrgavanjem britanskog kolonijalnog režima, zbog čega se on može povezati sa revolucionarnom promenom. Slično tome, još je seljačka buna

u Engleskoj 1381. godine gotovo uspela u svrgavanju britanske monarhije (Dunn, 2004). Ukoliko se u ovu sliku dodaju i koncepti reforme i puča ili državnog udara postaje jasno da su u pitanju kategorije koje je izuzetno teško razlikovati ili analitički razmrsiti (Lawson, 2006: 717).

S tim u vezi, i mnogi *antikolonijalni revolucionarni pokreti* sproveli su relativno duboke društvene promene, npr. u Alžiru tokom pedesetih godina, u Angoli, Mozambiku i Zimbabveu tokom sedamdesetih, a tu spada i duga borba Vijetnama za nezavisnost, od 1945. do 1975. godine (Foran, 2005). Međutim, glavna razlika između ovih slučajeva i klasičnih društvenih revolucija verovatno je u tome što je pomoću njih došlo do svrgavanja kolonijalne sile, a ne unutrašnjeg režima.

Postoje i slučajevi tzv. *preokrenutih revolucija*, gde su revolucionari *bili* sproveli proces društvene transformacije, ali nisu uspeli u tome da zadrže društvenu moć više od nekoliko godina (najčešće usled spoljašnje intervencije i/ili unutrašnjih dešavanja). Primeri za to su Iran 1951–1953, Gvatemala 1944–1954, socijalistička vlada u Čileu 1970–1973. godine itd. U izvesnom smislu, i o Petom oktobru 2000. tada je moguće govoriti i kao o preokrenutoj revoluciji, pošto su nosioci revolucionarnih promena i društvenih transformacija izgubili vlast nakon atentata na Zorana Đinđića (već) 2003. godine, koji je tada izgubio i život.

Sve ove tipologije značajne su zbog bližeg analitičkog razlikovanja fenomena koji se zajedno mogu konceptualizovati kao (ne)uspešne društvene ili političke revolucije. Sociolozi obično govore o manje od dvadeset instanci društvenih revolucija, bez obzira na to da li su u pitanju antikolonijalne ili preokrenute revolucije (Škorić i Kišjuhas, 2018: 12). Osim Francuske, Rusije i Istočne Evrope, sve one su se dogodile u regijama tzv. Trećeg sveta – Latinskoj Americi (najveći broj slučajeva), Africi, Aziji i Bliskom istoku (vidi npr. i Selbin 1993/1999; Foran, 2005). U tom smislu, Čarls Tili je još opštiji, i u svojoj analizi mahom koristi termin *kolektivna akcija*, kako bi identifikovao širok spektar oblika društvenopolitičkog konflikta koji uključuje revolucije i pobune, ali i štrajkove, revolte, građanske ratove i slično (Tilly, 1978, 1993). Tek u o ovakvom komparativnom i opštem konceptualnom okviru postaje moguće detaljnije razmatrati ili promišljati i ograničeni (ne)uspeh Petog oktobra 2000. godine u Republici Srbiji.

Kada je reč o *građanskim ratovima*, pod ovim pojmom obično se podrazumevaju unutrašnji sukobi u nekoj državi uz neretko visok stepen nasilja (Kalyvas, 2006). Međutim, situacija se komplikuje zato što i građanski ratovi neretko uključuju druge države. Na primer, građanski rat u Demokratskoj Republici Kongo uključio je i Zimbabve, Angolu, Namibiju i Ugandu, u ruskom građanskom ratu nakon Oktobarske revolucije 1917. učestvovala su armije iz gotovo cele Evrope, a isto je bilo i sa Španskim građanskim ratom tridesetih godina. I, kao što je bilo navedeno, građanski ratovi gotovo po pravilu prethode i/ili prate društvene revolucije, te je ove fenomene veoma komplikovano razdvojiti u realnom društvenom

ili istorijskom iskustvu. S tim u vezi, moguće je zapitati se i da li je Peti oktobar bio posledica (i) građanskog rata na Kosovu tokom 1998. i 1999. godine?

U slučaju pučeva ili *državnih udara*, a koji se mogu pratiti još od uloge Pretorijanske garde u antičkom Rimu (Bartelson 1997), najčešće je reč o preuzimanju vlasti od strane neke alternativne elite koju najčešće štite naoružane snage. U tom smislu, državni ili vojni udari imaju mnogo uže značenje od revolucija/gradžanskih ratova, pošto se mahom odnose na relativno nasilnu smenu kadrova, ali ne i na nasilni sukob širih razmera, niti na usvajanje nekog revolucionarno novog društvenog ili ekonomskog programa (Lawson, 2006: 718; Luttwak, 1968). Međutim, iako državni udari na prvi pogled deluju kao mnogo „precizniji” koncept, zapravo su i oni mnogo komplikovaniji fenomeni.

Na primer, u mnogim državnim udarima tokom Hladnog rata aktivno su učestvovalе bezbedonosne službe Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza (Friedman, 2007), mnogi državni udari izazvali su (građanske) ratove u zemlji i okruženju, kao što su i mnogi državni ili vojni udari implementirali niz radikalnih ekonomskih i političkih programa, a koji jesu radikalno izmenili dato društvo. Primeri za to su Frankov državni udar u Španiji (1936), Pinočev državni udar u Čileu (1973), Gadafijev državni udar u Libiji (1969) itd. Takođe, nije naročito jasan ni odnos između sociopolitičkog pluralizma i državnog udara. Bez obzira na to koliki uticaj nivo pluralizma ima na udar, kada se on desi mogućnost narednog udara je takođe velika. U tom smislu, nedostatak političkog razvoja i državni udar zapravo su u snažnoj korelaciji.

Kada je reč o *bunama*, *ustancima* ili *pobunama*, pod ovim terminima se uglavnom podrazumevaju procesi relativno ograničenog dometa (Russell, 1974). Na primer, Ketova pobuna iz 1549. godine u istočnoj Engleskoj nije predstavljala pokušaj da se svrgne vlast u državi, već puku pobunu protiv vladajuće agrarne politike. Slična je situacija i sa savremenim pobunama u regiji Čjapas u Meksiku, koje ostaju relativno regionalnog karaktera. Takođe, pobune su često povezane sa nekim konkretnim društvenim grupama, kao što je to bila studentska pobuna 1968. godine u Parizu, odnosno Francuskoj (Weinstein, 2007).

S druge strane, svaka pobuna jeste i oblik nasilne borbe za moć u kojoj se javlja opasnost od rušenja režima nasilnim putem, i u tom smislu je ovaj fenomen veoma sličan revoluciji. Zapravo, dugoročne posledice pobune mogu da rezultiraju u uspešnoj, delimično uspešnoj ili neuspešnoj revoluciji, tako da, prema nekim teorijama, pobuna mora da prethodi revoluciji (Russell, 1974). Drugim rečima, nakon bliže analize, ni međudnos pobuna i revolucija nije jednostavan. Na primer, Jakobitski ustanak u Škotskoj (1745), Bokserski ustanak u Kini (1900) ili Uskršnji ustanak u Irskoj (1916) bili su događaji sa izuzetno velikim i gotovo revolucionarnim uticajem na domaću i međunarodnu istoriju, kao i na politiku u datim društvima – a ne događaji ograničenog dometa.

Najzad, pojam koji se neretko suprotstavlja ili kontrastira revolucijama jeste *reforma*. Društvene reforme obično se konceptualizuju kao pokreti koji zagovaraju gradualne i relativno oprezne društvene promene, umesto ubrzanih i temeljnih institucionalnih transformacija (a koje se tada povezuju sa revolucijama). Međutim, društvena stvarnost je i ovde mnogo kompleksnija ili komplikovanija od uobičajene interpretacije. Na primer, mnogi pokušaji vlasti da smanje verovatnoću nasilnih akcija time što će uvesti reformske programe zapravo su *ubrzali*, a ne sprečili revolucije. Analizirajući Francusku revoluciju, još je Tokvil tvrdio da se slabost monarhije najbolje iskazala u njenim reformama (Tocqueville, 1856/2011). Mnoge tzv. „plišane revolucije” u Istočnoj Evropi (1989) mogu se označiti kao bazično reformske, a ne revolucionarne po karakteru (Banac, 1992; Stokes, 1993). Jer, uprkos smeni u pogledu vladajuće ideologije i privrednog sistema, dolazi do (ograničenog) kontinuiteta u kontekstu vladajućih elita, što je analogno i sa dešavanjima Petog oktobra.

Ideologija i kultura u revolucionarnom procesu: povratak Veberu?

Kao što je bilo navedeno, istinske društvene revolucije se u strukturnom smislu mogu smatrati za relativno brze, masovne, nasilne i sistemske transformacije osnovnih institucija i organizacija u nekom društvu (Škorić i Kišjuhas, 2018). U pitanju nisu samo prakse poput uvođenja demokratskih izbora, implementacije programa agrarne reforme ili „otvaranja” medija za kritike *status quo*-a, već i nešto što je mnogo temeljnije i sveobuhvatnije. One pre svega nastoje da svrgnu postojeću društvenu, ekonomsku i političku strukturu, i to u relativno kratkom vremenskom okviru. Dakle, društvene revolucije su sistemske i u smislu da predstavljaju procese u kojima se istinski transformišu ključne društvene institucije. Na taj način dolazi do fundamentalnih promena u ekonomiji i politici, kao i u prevalentnim društvenim vrednostima i stavovima, bar ukoliko neka radikalna promena zaista „želi” da ponese etiketu društvene revolucije (Škorić i Kišjuhas, 2018: 11).

S druge strane, navedena određenja stvarnih (društvenih) revolucija pripadaju tzv. strukturnim i/ili državocentričnim teorijama revolucije. Pojedina novija istraživanja pokazuju i da strukturne teorije revolucija zapostavljaju mnoge faktore kada je reč o fenomenu revolucija, kao što su npr. faktori liderstva, ideologije, identifikacije sa revolucionarnim pokretima, mikroprocesi revolucionarne mobilizacije itd. U kritikama strukturnih konceptualizacija i teorija revolucije najčešće se ističu nedostatak analize (racionalnog izbora) aktera, ideologije i/ili kulture (Himmelstein and Kimmel, 1981; Arjomand, 1986), iako je pitanje koliko se zaista može govoriti o

prekidu sa strukturnom tradicijom ili ne (Škorić i Kišjuhas, 2018: 110). Ali, upravo iz tih razloga je za bližu ili sofisticiraniju konceptualizaciju revolucija ili „revolucija”, pa i Petog oktobra 2000. godine, neophodno obratiti pažnju na ulogu prevalentne ideologije i kulture u samom revolucionarnom procesu.

Tvrdimo da je razmatranje ideologije, političkih vrednosti i kulture, u najširem smislu, moguće posmatrati i kao izraz svojevrsnog „povratka” teorijskoj sociologiji Maksa Vebera (Škorić i Kišjuhas, 2016). Kao što je poznato, Veber je u analizu evropske modernizacije i nastanka kapitalizma među prvima uveo varijable (protestantskih) vrednosti, etike i kulture (Weber, 1904–5/1950). Međutim, on je u ovom kontekstu značajan i zbog usredsređivanja na fenomen države, a što je komplementarno strukturnim ili državocentričnim teorijama. Na primer, u svom razmatranju revolucionarnih društvenih promena, Rendal Kolins ističe da je „ozbiljno shvatio” Veberovu definiciju države kao zajednice sa monopolom na legitimnu upotrebu sile (Collins, 1999: 37; Collins, 2001). Njegovo objašnjenje revolucije uzimaće u obzir i gubitak legitimnosti i kontrole nad sredstvima prinude od strane države.

Za Kolinsa je teorijska veza između geopolitičkih teorija i državocentričnih teorija pre svega u teoriji legitimnosti (Kišjuhas, 2019; Malešević, 2002). Iz tih razloga, on povezuje veberijansku dimenziju moći i prestiža države (prvenstveno u vojnom kontekstu) sa konceptom legitimnosti vladalaca. Na mikro i mezonivouima društvene interakcije građana, legitimnost je direktno povezana sa emocionalnom solidarnošću i lojalnošću koje pojedinci iskazuju jedni prema drugima, kao i prema aktuelnim političkim institucijama. S druge strane, delegitimitet predstavlja i emocionalno i kognitivno stanje koje dominira u slučaju oštre podela među političkim elitama, kada pojedinci od otuđene nezainteresovanosti ili apatije stupaju u aktivno suprotstavljanje režimu (Kišjuhas, 2019: 205).

U tom smislu, teorijski povratak Veberu očitava se u geopolitičkom aspektu Kolinsove teorije revolucije, a prema kojem važnu ulogu igra i (međunarodni) prestiž države. Prestiž vladara uvećava se vojnim uspesima ili, u mirnodopsko vreme, diplomatskim uspesima i geopolitičkom dominacijom nad drugim državama. Uzgred, ništa od ovoga nije bio slučaj u Srbiji (SR Jugoslaviji) tokom devedesetih godina 20. veka, gradualno vodeći do revolucije Petog oktobra 2000. godine. Na ovaj način, argumentuje se da su eksterni geopolitički uslovi ti koji značajno utiču na legitimnost unutar države. Zatim, u slučaju društvenih promena vezanih za etnicitet, ukoliko je država geopolitički snažna moć i prestiž dominantne etničke grupe takođe jačaju, kao npr. u slučaju SFR Jugoslavije. S druge strane, geopolitički slaba država generiše manji prestiž dominantne etničke grupe (Collins, 1999: 81). Ove opšte ideje Kolins tada pretvara u četiri kauzalna principa na kojima zasniva svoju teoriju etniciteta, nacionalizma i prateće balkanizacije (Kišjuhas, 2019: 209–210; Adleman, 2006).

Kada je reč o ideologiji, Vilijam Sjuel je među prvima kritikovao strukturne modele revolucija, insistirajući na ključnoj ulozi ideja i/ili ideologije prosvetiteljstva još u Francuskoj revoluciji (Sewell, 1985). Za njega, Francuska revolucija je imala ideološku dinamiku koja se sastojala od četiri opšte dimenzije prosvetiteljske ideologije i prakse, zbog čega je Skočpol (u svom odgovoru Sjuelu) ponudila razlikovanje između dugotrajnih, anonimnih i društveno raznovrsnih kulturnih idioma i svesno konstruisanih i elaboriranih ideologija koje politički artikulišu delanje aktera (Skocpol, 1985b). Kasnije je napisala da su revolucionarne ideologije zaista važne komponente revolucija, ali i da se ne slaže sa ovom kritikom uloge države u potpunosti (Skocpol, 1994). Za nju, moderne društvene revolucije izvode se pomoću armija – a ne partija, sveštenika ili političkih glasnogovornika (Škorić i Kišjuhas, 2018: 121; Scott, 1979). Goldston (Goldstone, 1991a, b) se složio sa Skočpol da ideologije igraju verovatno ograničenu ulogu kao kauzalne sile u revolucijama, ali je insistirao na tome da imaju važnu ulogu prilikom određivanja kako se države ponovo izgrađuju kada se revolucija ili državni slom dogode. To jest, da nije nevažno kakva ideologija će postati dominantna nakon konkretne revolucije.

Najzad, teoretičari revolucija nove generacije često koriste termin „kulturni okvir” ili slično, kako bi označili one dugotrajne pretpostavke, vrednosti, mitove, priče i simbole koji su rasprostranjeni u populaciji u revolucionarnom procesu (Goldstone, 2001: 154–155). Tako je Foran (Foran, 1997) pisao i o relevantnosti diskursa, inspirisan Tokvilom (Tocqueville, 1856/2011), ali i Maksom Veberom (Weber, 1904–5/1950). Podsećao je na važnost izučavanja veze između različitih diskurzivnih praksi i stvarnih društvenih sila, argumentujući da je revolucija nemoguća bez povezanosti sa izvesnom „kulturom pobune” iz prethodnih sukoba u istorijskom pamćenju stanovništva. On naglašava i ulogu zajedničkih verovanja u revolucionarnim akcijama, navodeći da su za revolucionarni proces ključne političke *kulture* otpora i opozicije, i to kako se ove kulture interpretiraju i oblikuju od strane društvenih sila i aktera koji stvaraju revolucije (Foran, 1997: 201). U tom smislu, za Peti oktobar 2000. moguće je istaći i simbolički značaj pobuna (i narativa o pobunama) kao što su npr. 9. mart 1991, ili protesti tokom 1996/97. godine u Srbiji.

Uspešne revolucionarne ideologije obično koriste postojeće kulturne simbole kako bi olakšale kolektivnu akciju (Smelser, 1962). Na primer, revolucionarna ideologija u Iranu zasnivala se na šiitskom islamu, odnosno na dobro poznatom skupu simbola i praksi među iranskim građanima, a koji je zatim upotrebljen za uspešan zadatak svrgavanja šahovog režima. Ajatolah Homeini i njegove pristalice koristili su islamski kalendar, tj. posebne verske praznike, kao priliku da se verska okupljanja pretvore u organizovane proteste i buntovništva. Šiitska praksa žaljenja ili oplakivanja nakon 40 dana upotrebljena je za koordinaciju periodičnih masovnih protesta na svakih 40 dana (u trajanju od jedne godine), kao vešta reakcija

na jedan represivni čin iranske vojske nad demonstrantima (Montgomery and Pettyjohn, 2006; Arjomand, 1986).

Nakon pobeđe revolucionarnog pokreta, ideologija može da posluži kao ideja-vodilja za izgradnju nove države i društva. Revolucije su kroz istoriju stvarale i nove radikalne (ili komunističke) države, ali i konzervativne vlasti kojima upravljaju verski fundamentalisti. Sadržaj revolucionarne ideologije takođe može da utiče na *ishod* revolucije, odnosno na tip režima koji se pojavljuje nakon revolucije (Montgomery and Pettyjohn, 2006: 380). U postrevolucionarnom periodu, ideologija (komunizma, konzervativizma, liberalizma itd.) zato može da bude ključni mehanizam za legitimizaciju autoriteta novog režima. Međutim, stanovništvo može da prihvati konkretnu ideologiju kao legitimnu i zato što se ona predstavlja kao autentični, nacionalistički identitet nove države, kao i zato što poziva na pravednu redistribuciju materijalnog bogatstva (Adleman, 2006). Drugim rečima, i nacionalizam i ekonomska redistribucija bile su opšt(ij)e ali i važn(ij)e komponente većine ideologija koje su dominirale političkom retorikom borbe protiv starog režima (u 20. veku), nakon što je ta borba uspešno okončana. Može se reći da su isti ovakvi procesi odlikovali i period u Srbiji nakon Petog oktobra 2000. godine.

Na kraju, možemo da zaključimo da je veoma teško – a verovatno i nepotrebno – precizno odrediti pojam revolucije, pa i revolucije Petog oktobra 2000. Istorijski najređi, ali istovremeno najpotpuniji i najsveobuhvatniji tip revolucije svakako jeste tzv. *društvena revolucija*. Sveobuhvatnost, brzina, masovnost, nasilje i slične varijable one su činjenice koje razlikuju društvene revolucije od: (1) *evolucionih promena*, koje se obično odvijaju u dužem vremenskom periodu, (2) *reformskih programa*, koji se implementiraju relativno brzo, ali ne predstavljaju fundamentalnu promenu i (3) *političkih revolucija*, koje modifikuju politički aranžman nekog društva, ali obično ne menjaju ekonomske i društvene odnose (Skocpol, 1979). S tim u vezi, ne postoji sumnja da je Peti oktobar *bio* revolucija (Antonić, 2001), a ne samo „evolucija” ili „reforma”, ali je precizna tipologija revolucija i njima srodnih revolucionarnih procesa analitički mnogo kompleksnija nego što se to uobičajeno percipira u popularnoj javnosti.

Društvene revolucije su, dakle, dugoročni i fundamentalni događaji koje izazivaju kratkoročni „okidači” tokom revolucionarne krize, a koji zatim podstiču temeljni revolucionarni proces, prevrat ili slom (Lawson, 2006). Da li je suvislo procenjivati i percipirati Peti oktobar samo na osnovu navedenih i relativno strogih analitičkih kategorija? Kako bi se zaista radilo o društvenoj revoluciji, svaka strukturna ili sistemska promena mora da bude rezultat značajnog doprinosa od strane masovnih društvenih pokreta građana. Ali, istovremeno, ona mora da uključi i raznovrsne slojeve stanovništva ili javnosti, kao i da podrazumeva zajedničku ideologiju ili zajedničke kulturne vrednosti. Upravo u tome (bio) je svojevrсни „nedostatak” revolucije Petog oktobra 2000. godine.

Iako društvene revolucije predvodi elita, u pitanju su i društveni procesi u kojima je stanovništvo spremno da se masovno, kulturno i ideološki unisono odupre starom režimu i da svrgne postojeći poredak. Ovo je možda ključna činjenica koja razlikuje društvene revolucije od reforme ili od državnog udara. Na primer, Lenjin i Kastro jesu preuzeli vlast koristeći nekolicinu dobro naoružanih i posvećenih revolucionara, ali su njihovi novi režimi ipak bili podržani od strane velikog broja stanovnika (barem na kratak ili srednji rok) (Lawson, 2006: 720). Iz tih razloga, kao odsudna varijabla u analizu ulazi i kategorija kulture, odnosno kategorija vrednosti i ideologije koju (moraju da) dele građani i revolucionari. A ukoliko to nije slučaj revolucije ubrzo postaju „preokrenute” ili pak neuspešne.

Dakle, i ne samo u slučaju Petog oktobra 2000, relativno je teško supsumirati sve kategorije društvenih promena unutar jedinstvene analitičke taksonomije. Građanski ratovi, reforme, državni udari, pobune i revolucije međusobno su veoma blisko povezani (ili se preklapaju) u realnom istorijskom iskustvu, kao i u iskustvu pojedinaca i revolucionarnih aktera. S tim u vezi, najbolje ih je posmatrati kao *tačke na kontinuumu društvenih fenomena u domenu društvenih promena*, a koje je tada moguće međusobno diferencirati na osnovu stepena: masovnog učešća, organizacije, brzine promene, nasilja i ukupnog uticaja (u zemlji i u međunarodnoj sferi) i sličnih faktora (Lawson, 2006: 721). Društvene revolucije ipak se razlikuju od drugih vrsta sukoba i transformativnih procesa, poput npr. političkih revolucija, pre svega zbog kombinacije dve koincidencije: „koincidencije društvene strukturne promene sa klasnim preokretom i koincidencije političke sa društvenom transformacijom” (Skocpol, 1979: 4), uz nerešene dileme o relativnom značaju strukturnih i ideoloških ili kulturnih faktora u konkretnoj revoluciji.

Istinske društvene revolucije mogu se razlikovati od drugih tipova društvene promene i na osnovu činjenice da su tokom revolucije kontekst društvene akcije i ciljevi revolucionarnih grupa mnogo dalekosežniji za društvo u celini u pogledu revolucionarnih ishoda. Revolucionarni društveni pokreti podrazumevaju i društvene grupe koje nastoje da *fundamentalno promene društveni poredak unutar relativno kratkog vremenskog perioda*. U tom smislu, Peti oktobar 2000. jeste ostao relativno nedovršena, preokrenuta, ali i neobično značajna politička revolucija. Drugim rečima, revolucije jeste moguće (analitički) razdvojiti od drugih procesa društvene promene na osnovu njihovog dometa, brzine i posledica ili, pre svega, njihovog ishoda. Ovo su zato i glavne varijable koje je neophodno uzeti u obzir u analizi Petog oktobra 2000. godine kao buntovništva, preokrenute revolucije, istinske društvene revolucije ili tek političke – „revolucije”.

Literatura

- Adleman, D. E., Nationalism and revolution, in: J. V. DeFronzo (ed.), *Revolutionary Movements in World History: From 1750 to the Present* (pp. 589–594), ABC Clio, Santa Barbara 2006.
- Antonić, S., The Nature of 5 October, “Milošević’s Legacy”, and Democratic Serbia, in: I. Spasić and M. Subotić (eds.), *R/evolution and Order: Serbia after October 2000* (pp. 35–43), Institute for Philosophy and Social Theory, Belgrade 2001.
- Arjomand, S. A., Iran’s islamic revolution in comparative perspective, *World Politics*, 38 (3): 383–414, 1986.
- Banac, I. (ed.), *Eastern Europe in Revolution*, Cornell University Press, Ithaca 1992.
- Bartelson, J., Making exceptions: Some remarks on the concept of coup d’état and its history, *Political Theory*, 25 (3): 323–346, 1997.
- Cohan, A. S., *Theories of Revolution*, Thomas Nelson & Sons, London 1975.
- Collins, R., Maturation of the state-centered theory of revolution and ideology, *Sociological Theory*, 11 (1): 117–128, 1993.
- Collins, R., *Macrohistory: Essays in Sociology of the Long Run*, Stanford University Press, Stanford 1999.
- Collins, R., Weber and the sociology of revolutions, *Journal of Classical Sociology*, 1 (2): 171–194, 2001.
- Dunn, A., *The Great Rising of 1381: The Peasants’ Revolt and England’s Failed Revolution*, Tempus, Stroud 2004.
- Foran, J., Discourses and social forces: The role of culture and cultural studies in understanding revolutions, in: J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 197–220), Routledge, New York 1997.
- Foran, J., *Taking Power: On the Origins of Third World Revolutions*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Friedman, N., *The Fifty-Year War: Conflict and Strategy in the Cold War*, Naval Institute Press, Annapolis 2007.
- Goldstone, J. A., Ideology, cultural frameworks, and the process of revolution, *Theory and Society*, 20 (4): 405–453, 1991a.
- Goldstone, J. A., *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1991b.
- Goldstone, J. A., Toward a fourth generation of revolutionary theory, *Annual Review of Political Science*, 4: 139–187, 2001.
- Goodwin, J., State-centered approaches to social revolutions: Strengths and limitations of a theoretical tradition, in: J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 9–35), Routledge, New York 1997.
- Himmelstein, J. L. and M. S. Kimmel, States and revolutions: The implications and limits of Skocpol’s structural model, *The American Journal of Sociology*, 86 (5): 1145–1154, 1981.
- Kalyvas, S. N., *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

- Kišjuhas, A., *Ideje, sukobi i rituali: Integrisana teorijska sociologija Rendala Kolinsa*, Mediterranean Publishing, Novi Sad 2019.
- Lawson, G., Reform, rebellion, civil war, coup d'état, and revolution, in: J. V. DeFronzo (ed.), *Revolutionary Movements in World History: From 1750 to the Present* (pp. 717–721), ABC Clio, Santa Barbara 2006.
- Luttwak, E., *Coup D'état: A Practical Handbook*, Alfred A. Knopf, New York 1968.
- Malešević, S., *Ideology, Legitimacy and the New State: Yugoslavia, Serbia and Croatia*, Routledge, London 2002.
- Malešević, S., *Grounded Nationalisms: A Sociological Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge 2019.
- Montgomery, E. B. and S. L. Pettyjohn, Ideology, propaganda, and revolution, in: J. V. DeFronzo (ed.), *Revolutionary Movements in World History: From 1750 to the Present* (pp. 379–383), ABC Clio, , Santa Barbara 2006.
- Russell, D. E. H., *Rebellion, Revolution, and Armed Force: A Comparative Study of Fifteen Countries with Special Emphasis on Cuba and South Africa*, Academic Press, New York 1974.
- Scott, J., Revolution in the revolution: Peasants and commissars, *Theory and Society*, 7 (1–2): 97–134, 1979.
- Selbin, E., *Modern Latin American Revolutions*, Second Edition, Westview Press, Boulder 1993/1999.
- Sewell, W. H., Jr., Ideologies and social revolutions: Reflections on the French case, *Journal of Modern History*, 57 (1): 57–85, 1985.
- Skocpol, T., *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge University Press, Cambridge 1979.
- Skocpol, T., Bringing the state back in: Strategies of analysis in current research, in: Evans et al. (eds.), *Bringing the State Back In* (pp. 3–37), Cambridge University Press, Cambridge 1985a.
- Skocpol, T., Cultural idioms and political ideologies in the revolutionary reconstruction of state power, A rejoinder to Sewell, *Journal of Modern History*, 57 (1): 86–96, 1985b.
- Skocpol, T., *Social Revolutions in the Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- Smelser, N. J., *Theory of Collective Behavior*, The Free Press, New York 1962.
- Spasić, I. and M. Subotić (eds.). *R/Evolution and Order: Serbia after October 2000*, Institute for Philosophy and Social Theory, Belgrade 2001.
- Stokes, G., *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*, Oxford University Press, New York 1993.
- Škorić, M. i A. Kišjuhas, Razvoj i metateorija sociologije revolucija, *Sociološki pregled*, 48 (3): 303–332, 2014a.
- Škorić, M. i A. Kišjuhas, Strukturne teorije revolucija, u: V. Sokolovska i Ž. Lazar (urs.), *Regioni i regionalizacija 3: sociološki aspekti* (str. 41–71), Filozofski fakultet i Odsek za sociologiju, Novi Sad 2014b.

- Škorić, M. i A. Kišjuhas, Revizija i kritika strukturnih teorija revolucija: ka poststrukturnim teorijama, *Kultura polisa* 12, (26): 317–343, 2015.
- Škorić, M. i A. Kišjuhas, Rendal Kolins i makroistorija društvenih promena kao povratak klasičnom teorijskom nasleđu u sociologiji, *Sociološki pregled*, 50 (2): 179–207, 2016.
- Škorić, M. i A. Kišjuhas, *Revolucije i društva: Uvod u teorijsku sociologiju revolucija*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2018.
- Tilly, C., *From Mobilization to Revolution*, Random House, New York 1978.
- Tilly, C., *European Revolutions, 1492–1992*, Blackwell, Oxford UK and Cambridge USA, 1993.
- Tocqueville, A. de, *Ancien Régime and the French Revolution*, Edited by Jon Elster, Cambridge University Press, New York 1856/2011, 1856/2011.
- Weber, M., *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Charles Scribner's Sons and London: George Allen & Unwin, New York 1904–5/1950.
- Weinstein, J. M., *Inside Rebellion: The Politics of Insurgent Violence*. Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Zagorin, P., Theories of revolution in contemporary historiography, *Political Science Quarterly*, 88 (1): 23–52, 1973.

Aleksej Kišjuhas

REVOLUTION OR “REVOLUTION”? STATE, IDEOLOGY, AND CULTURE IN (UN)SUCCESSFUL REVOLUTIONS

Abstract: This paper discusses the relationship between social and political revolutions from the perspective of structural or state-centered theories of revolutions, with special reference to the revolution or “revolution” of October 5, 2000 in Serbia. In this regard, concepts and socio-historical phenomena close to them were analyzed, such as riots, reforms, coups, civil wars and the like. Furthermore, the role of political ideologies and culture in the revolutionary process is considered as well, primarily in the context of the outcomes of (un)successful revolutions. Finally, this paper considers the role of the state collapse and/or international prestige with regard to social revolutions, as a return to the theoretical sociology of Max Weber.

Key words: social revolutions, political revolutions, culture, ideology, state.

Проф. др Слободан Антонић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

О КАРАКТЕРУ 5. ОКТОБРА: РЕВОЛУЦИЈА, АЛИ КАКВА?

Сажетак: У првом делу рада аутор износи аргументе у прилог оцени да је 5. октобар био револуција: промену није извела нека војна или политичка снага која је била део државне власти, а одлучујући чинилац промене била је маса побуњених грађана која је заузела скупштину и зграду државне телевизије. У другом делу рада аутор описује које су се дубоке друштвене промене десиле након 5. октобра: јавна својина у привреди постаје маргинална, странци преузимају власништво над економијом (готово потпуно у банкарском и трговачком сектору), велики део производне привреде завршава у рукама странаца, у привредној политици доминира увознички лоби, Србија се убрзано дезиндустријализује, страни фактор постаје кључан и у унутрашњој политици... Аутор закључује да ако су 1804. и 1815. биле године антиколонијалне револуције, онда је, фактички, 5. октобар 2000. био датум суштинске колонијалне контрареволуције.

Кључне речи: пуч, државни удар, друштвена промена, промена својинског односа, (нео)колонијализам, светски капиталистички систем

Није исто разматрати 5. октобар годину дана после (2001), након десет година (2010) или две деценије доцније (2020). На прву годишњицу 5. октобра имали смо много очекивања од будућности, и када је реч о економији и везано за наш брзи улазак „у европску породицу народа” (у ЕУ). После

---

* E-mail: santonic@eunet.rs

десет година, пак, могли смо да констатујемо да је привреда остала слаба, да су плате и даље мале, да је много незапослених, као и да је Србија још увек далеко од чланства у ЕУ – али, могли смо и да се похвалимо да нам је, макар, 5. октобар донео *изборну демократију*: избори 2003, 2004, 2007. и 2008. били су поштени и слободни, и на њих опозиција практично није имала примедбе.¹ Коначно, данас, више не можемо рећи чак ни то, јер смо после избора 2012. почели повратак у *изборни ауторитаризам*: избори 2014. и 2016. већ су били „под сумњом”², избори 2017. били су већ медијски потпуно неуравнотежени³, а с изборима 2020. добили смо, практично, скупштину без опозиције.

Карактер постпетооктобарског друштва битан је за одређење природе преломног друштвено-историјског догађаја какав је 5. октобар. Наравно, битан је и начин на који је извршена промена. О томе расправљам у првом делу овог рада – државни удар (пуч) или револуција? Пошто остајем при својој ранијој оцени да је 5. октобар био револуција⁴, у другом делу одговарам на питање – каква револуција? Шта се суштински променило у друштвеним односима у Србији и какав је, уопште, карактер данашњег српског друштва? А од карактера нашег друштва зависи и одговор на питање постављено у наслову овог рада.

- 1 Душан Павловић и Слободан Антонић, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*. Службени гласник, Београд 2007; Небојша Владисављевић, *Успон и пад демократије после Петог октобра*, Архипелаг, Београд 2019.
- 2 Слободан Антонић, „Избори под сумњом: како је дошло до избора 2016. и шта се тада збило”, у: *Избори у Србији 2016. године: 'историјска' или 'Пирова' победа* [приређивачи Милан Јовановић и Душан Вучићевић], стр. 9–45, Институт за политичке студије, Београд.
- 3 Стефан Јањић и Дубравка Валић, „Председнички изборни циклус у медијском тумачењу”, *Српска политичка мисао*, година XXIV (2017), свеска 58, број 4, стр. 67–84, <https://www.ips.ac.rs/wp-content/uploads/2018/01/spm-58-4-2017-4.pdf> (сви линкови наведени у овом тексту посећени су 6. октобра 2020. године); Дражен Павлица, Зоран Гавриловић и Снежана Ђалић, *Медији, јавност и избори 2017*, Биро за друштвена истраживања (БИРОДИ), Београд 2017, <http://www.birodi.rs/wp-content/uploads/2017/08/Mediji-javnost-izbori-2017.pdf>.
- 4 Слободан Антонић, „5. октобар и изгледи за демократизацију Србије”, *Нова српска политичка мисао* (посебно издање 2001), стр. 9–25; доступно и на: <http://www.starisajt.nspm.rs/Tekstovi/txt%20sr%20p%20m%20-%20s%20antonic.htm>; „Природа Петооктобарског преврата, 'Милошевићево завештање', и демократска Србија”, у: Ивана Спасић и Милан Суботић (ур.), *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, стр. 33–40, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд 2001, http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/knjige/index_html/knjiga06/04AntonicS_ser.pdf

Државни удар или револуција?

У делу публицистике⁵, па чак и литературе⁶, каткада се 5. октобар означава као пуч или државни удар. То је погрешно. Пуч (Putsch) се у науци, традиционално, сматра подврстом државног удара (Coup d'Etat), који се одређује као *изненадно и насилно обарање владе и преузимање власти које врши мањи круг људи из дела државног апарата*.⁷ Приликом дворског преврата (Palace Revolution) учествују непосредни учесници власти, при чему се међају носиоци моћи, али не и њен распоред; код *пронунсијамјента* (pronunciamiento – шпан. „објава“) преврат изводи војска као целина; код *пуча* преврат врши део војске (неке јединице, неки официри...); посебна врста пуча је *квартелацо* (*cuartelazo*), код ког се најпре побуни једна јединица, после чега остале следбено пристају уз њу.⁸

Државни удар се разликује од револуције или грађанског рата и по броју учесника, и по временском обухвату.⁹ Он је „кратко и оштро дејствовање усмерено на запоседање кључних полуга у устројству државне власти, а које обично успе или пропадне у оквиру двадесет четири часа“.¹⁰ Да би се преврат назвао пучем власт мора да преузму војни или полицијски официри или, формално, грађански политичари, док стварну власт држи „револуционарни комитет“ или „војни савет“. Међутим, ни једно ни друго

5 На насловној страни листа *Велика Србија* (год. XI, бр. 1584, октобар 2000, Земун, Српска радикална странка), 5. октобар је назван „пучем“ који је „извршила ЦИА“; Милорад Улемек Легија тврдио је да је реч о „класичном државном удару“ („Легија: 5. октобар није могао да се спречи“, РТВ, 22. септембар 2007, http://www.rtv.rs/sr_ci/politika/legija-5-oktobra-nije-mogao-da-se-spreci_32328.html); Дубравка Стојановић изјавила је „да се радило о некој врсти пуча“ (Драган Штавланин, „Пуч или победа? Двадесет година од 5. октобра“, Радио Слободна Европа (РСЕ), 5. октобар 2020, <https://www.slobodnaevropa.org/a/peti-oktobar-dvadeseta-godisnjica-puc-ili-pobeda/30873365.html>, итд.

6 Никола Старчевић, *Државни удар и пуч као облици политичког насиља*, дипломски рад (ментор: Мирослав Младеновић), Универзитет у Београду, Факултет безбедности, стр. 10; аутор се позива на оцену: Monty G. Marshall and Donna Ramsey Marshall, *Coup d'Etat Events, 1946–2017: Codebook Center for Systemic Peace* (Vienna, Virginia, USA), May 2, 2018, <http://www.systemicpeace.org/inscr/CSPCoupsCodebook2017.pdf>, p. 16.

7 Donald James Goodspeed, *The Conspirators: A Study of the Coup d'Etat*, MacMillan, London 1962, p. ix; Edward Luttwak, *Coup d'Etat: A Practical Handbook*, Penguin Books, Harmondsworth 1969, p. 20; Steven R. David, *Third World Coups d'Etat and International Security*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1986, p. 7; Gregor Ferguson, *Coup d'Etat: A Practical Manual*. Arms and Armour Press, Poole 1987, p. 13; Rosemary H. T. O'Kane, *The Likelihood of Coups*, Avebury, Aldershot 1987, pp. 22; 37; Bruce W. Farcau, *The Coup: Tactics in the Seizure of Power*, Praeger, London 1994, p. 2.

8 Luttwak, p. 25; Farcau, p. 3.

9 Luttwak, p. 24; David, p. 7.

10 Farcau, p. 7.

не налазимо код 5. октобра. Нити су војска и полиција извршиле преврат, нити су нове власти биле под њиховом контролом. Напротив, управо су оне ставиле под надзор оба вида оружане силе.

Реч ли је, пак, о *револуцији*, она је релативно насилна смена власти¹¹ од стране људи који нису део актуелног државног апарата, при чему се превратом успоставља и нови поредак – *политички* у случају политичке револуције, а *друштвени* у случају друштвене. Револуција подразумева активно учешће дела грађана у побуну – не нужно и већине („вероватно и мање од два до три посто”¹²). Од прашке „баршунасте револуције” (1989), међутим, почиње да се говори и о посве „мирним револуцијама”, код којих се поредак распада, а да власт није водила последњу оружану битку.¹³ Ипак, „мирне револуције” су изузеци: мирни демонстранти не изводе револуцију. Власт их једноставно може игнорисати, а може их и сломити ако употреби силу.¹⁴

Када, дакле, оцењујемо 5. октобар, то је несумњиво била револуција. Преврат су, најпре, извеле политичке снаге које нису биле делови владајућег устројства. Такође, у преврату је од пресудног значаја било учешће народа – више стотина хиљада грађана било је тог дана на београдским улицама.¹⁵ Ти људи су, добрим делом, имали већ десетогодишње искуство с протестима против Милошевића. У зимским протестима 1996/1997. на стотине хиљада људи три месеца је шетало Србијом само да би Милошевић признао исход општинских избора. Овога пута већина демонстраната била је решена

11 Револуција увек значи и извесну оружану побуну: одметнутог дела власти (парламента) против краља – као у случају Енглеске револуције; или колоније против метрополе, као код Америчке револуције; то може да буде и журиш страначких јединица, као код Октобарске револуције, или пак напад наоружане светине, као код Француске револуције; али, једна мера оружаног насиља увек је присутна.

12 Gordon Tullock, *Autocracy*, Martinus Nijhoff Publishers, Dodrecht 1987, p. 213.

13 Управо то се десило у прашком случају. Када се на Венцеслављевом тргу окупило 50.000 протестника, Централни комитет се, 24. новембра 1989. године, нашао пред питањем да ли да свакодневна негодовања заустави силом. Чехословачка полиција и војска несумњиво су располагали средствима, па је недостајала само политичка одлука. Али, Централни комитет је одлучио да се сила не употреби. Ускоро је на улицама Прага било пола милиона људи а комунистичка власт се распала (George Schöpflin, *Politics in Eastern Europe 1945–1992*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA 1993, p. 231).

14 Већа је опасност за власт, у тим приликама, неодлучност да се иде до краја у сламању демонстрација, неголи број или разбеснелост метежника: „За владоца је нарочито опасно да убије неколико људи, а онда одлучи да више не убија. Баш то се, заправо, и збило са иранским Шахом. Стварно немилосрдни вођ који располаже са оданим јединицама и добром унутрашњом службом безбедности не треба да се много брине око народне побуне” (Tullock, p. 69).

15 Новине су сутрадан писале о преко 500.000 демонстраната (*Блиц*, 6. октобар 2000, стр. 3), док је полицијска процена у једном тренутку наводно износила и свих 800.000 (*Недељни телеграф*, 1. новембар 2000, стр. 6).

да уради *нешто* што би коначно отерало Милошевића. Опозициони прваци из ДОС-а имали су своју замисао: да запоседну Савезну скупштину, Телевизију, зграду Савезне владе, Аеродром и Градску полицију, после чега би захтевали да једна скупина међународних стручњака утврди тачан исход протеклих избора. Они нису рачунали на обарање Милошевића тога дана.¹⁶ Међутим, убрзо се овај план распао, јер су протестници који су дошли из унутрашњости спонтано кренули на Скупштину.¹⁷ Чак и јуриш на Скупштину уследио је више као заједнички чин окупљеног народа, него као последица успешног спровођења замисли опозиционог „генералштаба”. „Скупштина је освојена а да нико од лидера ДОС-а претходно није викнуо ’Јуриш’”.¹⁸ Тако је *спонтаност* надвладала *организацију*.

Такође, 5. октобар је имао и црте оружане побуне. Вођи опозиције су, према сопственом признању, обезбедили „озбиљну стручну помоћ међу бившим (или активним) полицајцима и официрима, а затим су стварана и увежбавана језгра оперативне акције. Водило се рачуна о свему: о наоружању и опреми, о телекомуникацијама, о логистици, о транспорту, а највише о планирању”.¹⁹ Небојша Човић је набавио камион пун пушака и наоружао 150 људи, „углавном бивших полицајаца”.²⁰ Ђинђић је рекао да је, у ноћи између 4. и 5. октобра, седиште Демократске странке у Крунској бранило 20 људи с аутоматским пушкама, којима је у помоћ, за случај напада, требало да притекне чак хиљаду наоружаних људи.²¹ У рекама аутомобила које су се, 5. октобра ујутро, сливале из унутрашњости ка Београду, такође је било пуно оружја. „На челу колоне били су жестоки момци. У свакој од тих група било је по 15–20 наоружаних људи, имали су експлозив, имали су панцире и било је пуно приватног оружја”.²² „Само у једним колима избројани су: карабин снајпер са две стотине метака, скраћена заставина бокерица, тетејац

16 Зоран Ђинђић, „Како смо срушили Слободана Милошевића”, *Blic News*, 8. новембар 2000, стр. 36; уп. *НИН*, 12. октобар 2000, стр. 14.

17 Новосађани, који су по плану имали да запоседну СИВ, једноставно су прошли поред зграде и упутили се у средиште града; исто су урадили и Шапчани, који су морали да запоседну Аеродром, као и Зрењанинци, чији је задатак био да опколе полицијску станицу у улици 29. новембра; Ђинђић, који је уживао у гласу „доброг организатора”, описује у сећањима (*исто*) забринутост која се код њега појавила због таквог развоја догађаја.

18 Драган Бујошевић и Иван Радовановић, *5. октобар: Двадесет четири сата преврата*, Медија центар, Београд, 2000, стр. 165.

19 Милош Васић, „Румунски модел на српски начин: критична 24 сата”, *Време*, бр. 510, 12. октобар 2000, стр. 14–16.

20 Бујошевић и Радовановић, стр. 30.

21 Зоран Ђинђић, „Како смо срушили Слободана Милошевића”, *Blic News*, 15. новембар 2000, стр. 33–36; 34.

22 Ђинђић, *исто*.

7,62, заставин пиштољ 7,65, шкорпион са пригушивачем и осам бомби”.²³ У самом Београду, као заштита од могућег напада тенкова, поједини људи били су наоружани „ракетним ручним лансерима”²⁴, а јединица од дванаесторо њих имала је спремљене молотовљеве коктеле²⁵.

Срећом, ништа од тог оружја није морало бити употребљено, јер се поредак распао без оружаног отпора. „СДБ је, са својим озбиљним ресурсима, могао да неутралише догађаје од среде и четвртка, немојмо се заваравати око тога – само да је хтео: МУП Србије могао је у критичној ноћи да разбије и спречи масовни долазак у Београд и да јутро дочека спреман и у пуној контроли главног града, чак и без помоћи војске – али није”.²⁶ Полиција није спречила колоне из унутрашњости да дођу до Београда: Новосадску колону је требало да заустави блокада састављена од – саобраћајних чуњева; када су људи из колоне почели да вичу и гурају полицајце они су се повукли уз речи „Па добро, што нисте рекли да хоћете да прођете”.²⁷ Грађани Ковина причају да им је сама полиција рекла да „морају да их зауставе бар на десет минута, реда ради”, после чега су им допустили да наставе пут.²⁸ Затим, полиција је слабо бранила кључне зграде поретка. За здања обе скупштине, Председништва, РТС-а, СтБ-а итд. – било је предвиђено мање од 500 људи из Београда и њих 600 из унутрашњости.²⁹ Приликом напада на Скупштину „полицајци нису интервенисали већ су, утисак је, више гледали да се сачувају од каменица и других предмета који су летели на све стране”.³⁰

Такође, нису употребљене специјалне јединице полиције спремне за овакве прилике. Највећи део јединица јавне безбедности за посебне намене

23 Бујошевић и Радовановић, стр. 75.

24 Бујошевић и Радовановић, стр. 87.

25 Ђинђић, стр. 36. Такође, постојале су скупине које су се унапред припремиле за обрачун с полицијом; једна од њих је била Богољуба Арсенијевића Макија, која је бројала двадесетак људи, а увежбавани су у бацању молотовљевих коктела; другу скупину су чинили *Отпораши*, који су вежбали „где ко треба да буде; шта ради ударна група; шта позадина наоружана каменицама ако полиција интервенише; како сачувати најважније људе; како комуницирати; где са опремом...” (Бујошевић и Радовановић, стр. 27, 65).

26 Васић, стр. 15. „За почетак, замислите шта би се догодило да је снајпер са Поште или Дома синдиката размрскао главу возача булдожера и побио још неколико најборбенијих демонстраната”, пита се један бивши полицајац (*НИН*, 12. октобар 2000, стр. 14).

27 Бујошевић и Радовановић, стр. 76.

28 *Блиц*, 6. октобар 2000, стр. 9.

29 Али, чак ни та бројка није достигнута. Пола предвиђених полицајаца уопште није успела да се пробије до престонице (Бујошевић и Радовановић, стр. 54–55).

30 *Блиц*, 6. октобар 2000, стр. 3. „Кордон није постојао, нити је било ма каквих полицијских препрека, уобичајених у сличним ситуацијама” (Бујошевић и Радовановић, стр. 131). Полиција је, истина, бацила море сузаваца, а неке јуришнике и претукла. Али, ништа више од тога, иако је закон дозвољавао полицајцима да, у одбрани обезбеђиваног објекта, могу да употребе и ватрено оружје.

био је распоређен око Београда, у три прстена одбране; када су, међутим, прстени пробјени, наводно се нико није сетио да јединице сакупи и околним путевима доведе у Београд.³¹ Жандармерија која је остала у Београду углавном је бацала сузавац и млатарала дугачким палицама унаоколо: није било борних кола са нарочитим решеткама за сузбијање масе (виђеним 9. марта 1991), није било водених топова (којима су „хлађене усијане главе” у ноћи између 2. и 3. фебруара 1997), није било залетања у масу коњичке полиције (као 9. марта) или интервентних ципова (којима су разбијене демонстрације 17. и 18. маја 2000). Истина, појавило се 6 борних кола Јединице за специјалне операције (ЈСО СДБ), наоружане тешким митраљезима (12,7 мм), пиштољима, па чак и секирама.³² Али, и они су се само довели до Главне поште, осмотрили шта се збива и вратили се одакле су дошли.

Слично је било и с војском. Осим Прве оклопне бригаде, смештене на Бањици, Милошевићу су на располагању стајале и посебне јединице, попут Специјалне седамдесетдруге или Шездесеттреће падобранске бригаде. Међутим, војска је остала у касарнама. По паду Скупштине, Милошевић је телефоном тражио од начелника Генералштаба, Небојше Павковића, да пошаље војску на побуњени град. Павковић је примио наређење, али је отезао с извршењем, па је Милошевић опет звао. Павковић је опет отезао, да би у 7.30 било објављено саопштење Генералштаба да ће војска „поштовати изборну вољу грађана”.³³

Полиција и војска нису хтели да бране Милошевића из два разлога: 1. и многи нижи и средњи официри/дужносници били су уверени да је Милошевић изгубио изборе, те нису желели да се због тога туку с побуњеним народом; и 2. многи високи официри/дужносници имали су договор с опозицијом и страним фактором да се пребаце на њихову страну тако што ће, у одлучујућем тренутку, остати пасивни. Небојша Човић каже да је опозиција, најпре, задобила за сарадњу Јовицу Станишића³⁴ (за кога се после сазнало да је и иначе радио за ЦИА³⁵), те да је преко њега успоставила

31 Бујошевић и Радовановић, стр. 83.

32 *Време*, 12. октобар 2000, стр. 7; *Недељни телеграф*, 1. новембар 2000, стр. 6.

33 Слободан Антонић, *Још није готово: Слободан Милошевић*, Вукотић медиа, Београд 2015, стр. 385–390.

34 Филип Шварм и Радослав Ђебић, *Коначни обрачун*: документарни филм о Петом октобру или како је срушен Милошевић, продукција *Време*, 2010, датум постављања: 25. фебруар 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=6fTMatYw4SY>, 23:47–24:29.

35 Током суђења Станишићу у Хагу, *Лос Анђелес тајмс* је објавио (2009) да је ЦИА доставила трибуналу поверљиви документ с доказима да је Станишић за њу радио још од 1992. Станишић се, наиме, тада повезао с официром ЦИА Вилијамом Лофгреном. После тога, по писању *Лос Анђелес тајмса*, „Станишић је осам година био главни човек ЦИА у Београду. Током тајних састанака на сплавовима и сигурним кућама дуж Саве, он (Станишић) откривао је детаље о унутрашњим приликама у Милошевићевом режиму. Пружио је инфор-

везу с генералима полиције и задобила њихову наклоност – првенствено с начелником јавне безбедности, генералом Властимиром Ђорђевићем.³⁶ Он се, 4. октобра, састао с још једним полицијским генералом и тројицом пуковника, и одлучио „да одбије наређење, с образложењем да је ’Милошевић изгубио изборе, па нека се он сналази како зна и уме, а нас да не увлачи’”.³⁷ Драган Хаџи Антић овако описује једну сцену у ноћи Петог октобра: „Кад се полиција пред демонстрантима повукла из зграде *Политике*, кренуо сам у МУП да видим шта се дешава. Кад тамо, у једној соби седе сви генерали, од Властимира Ђорђевића Рође па надаље, а у другој канцеларији потпуно сам министар МУП-а Влајко Стојиљковић. Зноји се. Звао је Рођу и питао га што је то дозволио, а Рођа је тада на Влајка потегла пиштољ. Још сам, дакле, тада видео, по понашању неких генерала, да су они део завере за рушење Милошевића. Међу њима је био и Сретен Лукић који је у новој власти одмах аванзовао”.³⁸ Разуме се, све ово не даје довољно разлога да се цели 5. октобар прогласи учинком војне или полицијске завере.³⁹ Војска и полиција нису активно учествовали у обарању Милошевића, већ само нису извршавали његова наређења.

Конечно, када је реч о 5. октобру треба имати у виду и учешће страног чиниоца. Најпре, ту је велика количина новца дата свима који су били спремни да обарају Милошевића. Вилијем Монтгомери, тадашњи амбасадор САД за СРЈ, каже да је, те 2000. године, на рушење Милошевића потрошено „много више од сто милиона долара, много више...”.⁴⁰ Будући да је просечна месечна плата овде, у то време, била 40 долара, дат новац био је раван 2,5 милиона месечних плата – то је исто као када би за обарање Вучића данас

мације о локацији НАТО талача, помогао оперативцима ЦИА у потрази за гробницама и помогао агенцији да успостави мрежу тајних база у Босни. Од почетка, Станишић је био жељан да зацементира свој однос са ЦИА. На једном од састанака са Лофгреном, предао му је свежањ докумената, укључујући дијаграме склоништа и осталих структура које су српске компаније у Ираку изградиле за Садама Хусеина” (нав. у: Слободан Иконић и Никола Врзић, „Ледени загрљај ЦИА”, НИН, 5. март 2009, бр. 3036, <http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=43051>). Да је ово тачно потврдио је и бивши амбасадор Велике Британије у Србији Ајвор Робертс (Ivor Roberts), који је „изјавио данас пред међународним судом у Хагу да је некадашњи шеф Службе државне безбедности (СДБ) Србије Јовица Станишић био ’тајни агент Централне обавештајне агенције (ЦИА) САД, преноси агенција Бета” („Ајвор Робертс: Јовица Станишић био тајни агент ЦИА”, *Радио Слободна Европа*, 15. октобар 2019, <https://www.slobodnaevropa.org/a/30218026.html>).

36 *Коначни обрачун*, 23:05–23:23.

37 Ђинђић, *исто*, стр. 34.

38 Јасна Јојић, „Драган Хаџи Антић потврђује аутентичност стенограма” (интервју), објављено у компанији *Новости*, 2008, <http://jasnajojic.com/dragan-hadzi-antic/>.

39 Успешни државни удари које је извела полиција и иначе су права реткост. Литвак као успешан наводи само полицијски пуч у Панами, 20. новембра 1949. (Luttwak, стр. 195).

40 *Коначни обрачун*, 40:48–41:07.

било уложено преко милијарду долара. За те паре вероватно би се могла оборити било која влада на свету (не рачунајући велике силе).

Деловање тог великог новца могло је да се види на сваком кораку. Тако је Отпор имао довољно пара да може да отвори своја представништва у 123 града у Србији.⁴¹ Када је полиција пленила пропагандни материјал Отпора, требали су камиони и камиони да би се он превезао.⁴² Сличну платежну способност показивале су и опозиционе странке. Демократска опозиција Србије имала је довољно новаца да, по Ђинђићевом сведочењу, закупи сво време које су изнајмљивале месне ТВ и радио станице у целој Србији.⁴³ Никада грађани нису били засути толиком количином летака и других врста огласа као за те изборе. Опозициони прваци су имали довољно новаца да могу да изнајмљују собе у Хајату, како би приметили траг полицији.⁴⁴

Али, оно што посебно пада у очи јесте ванредна техничка опремљеност опозиционих делатника. Они су били снабдевени панцир прслуцима, уређајима за спречавање радио ометања, просторијама обезбеђеним од прислушкивања, нарочитим уређајима за убацивање у програм државне телевизије, опремом за прислушкивање полицијских веза и тсл.⁴⁵ Ђинђић је сведочио о 35 сателитских телефона, отпорних на прислушкивање (тзв. скремблованих телефона) преко којих је опозиција усклађивала своја дејства.⁴⁶ Такође читамо да је опозиција не само имала опрему којом је ометала полицијски радио саобраћај у опасним приликама (попут покушаја жандарма да заузму Тамнавске руднике), већ и да је 5. октобра опозиција могла да прислушкује и, рецимо, везу оперативног штаба Градске полиције и посаде која је бранила зграду РТС у Таковској.⁴⁷

Не треба много промућурности да би се наслутило и колика је могла бити снага уплива страних обавештајних служби на људе у Милошевићевом апарату, посебно у полицији и војсци. Обавештајне службе су, као и у

41 *Глас јавности*, 6. јули 2000, стр. 4. То је значило закуп мноштва станова или пословног простора. Само у Београду, Отпор је, осим главног стана у најкупљем делу вароши (Кнез Михаиловој), држао и најмање један тајни стан у близини Зеленог венца (Бујошевић и Радовановић, стр. 109).

42 Према једној апликацији коју је поднео Отпор („Пројекат финансирања студентског покрета Отпор”), за деловање у 2000. години од неименованог страног дародавца тражено је укупно 508.398 америчких долара: по \$200 месечно за изнајмљивање канцеларија у 24 града, по \$150 за плату секретара сваке канцеларије, по \$1.500 за трошкове рада канцеларије, итд. (*Српска слободарска мисао*, год. 1, бр. 5, стр. 676–688).

43 Зоран Ђинђић, „Како смо срушили Слободана Милошевића”, *Blic News*, 8. новембар 2000, стр. 33–36; 33.

44 Бујошевић и Радовановић, стр. 60.

45 Бујошевић и Радовановић, стр. 28, 42, 49, 53, 67.

46 Ђинђић, *исто*, 15. новембар 2000, стр. 33.

47 Васић, *исто*, стр. 14–15.

другим сличним случајевима, имале најмање два моћна оружја за придобијање сарадника: прво је новац, а друго нагодба о опроштају после преврата. Ако је цена опроста грехова каквог полицијског или војног официра било само нечињење, пропуштање да се ревносно обави посао, уз обећање да ће задржати положај и после преврата, то је свакако могла бити сасвим прихватљива понуда.

Наравно, ни овај чинилац, у оцени збивања 5. октобра, не сме да се прецени. Тачно је да је, од рата 1999. године, влада најмоћније земље света прогласила обарање Милошевића за један од својих главних спољнополитичких задатака. Али, да није било кобне Милошевићеве грешке да иде на председничке изборе; да народ у Србији није листом гласао за промену; да се грађани нису наљутили због крађе избора и истрчали на улице да се коначно обрачунају с режимом; и, да обичном полицајцу и војнику није Милошевића постало преко главе – тешко да би и најбоље обавештајне службе могле да приреде 5. октобар. Њега је ипак, суштински, извео ојађени и наљућени народ.

Структурне промене после 5. октобра и „колонијална демократија”

Но, да видимо сада шта је тај ојађени народ добио од 5. октобра. Најпре, добио је радикалну промену својинске, друштвене и економске структуре.

У Србији је, пре 5. октобра, од 1.963.000 људи у радном статусу (1999) тек 292.000 (или 14,87%) било у приватном сектору⁴⁸ (ради поређења, у приватном сектору 1989. радило је само 2,02% уопслених⁴⁹). У години када се десио 5. октобар, удео приватног сектора није прешао 16,30%.⁵⁰ Тако је било свуда по Србији, чак и у Београду: у 1997. години свега 10,65% запослених радило је у приватном сектору, да би се до 2000. тај удео попео на испод

48 *Статистички годишњак Србије*, год. 33 [уредник Јованка Шалиновић], Републички завод за статистику Србије, Београд 2000, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2000/Pdf/G20002001.pdf> стр. 77. Радни статус обухвата запослене у сва четири облика својине и то: друштвеној, приватној, задружној и мешовитој, као и власнике радњи, лица која самостално обављају делатност-професију, као и код њих запослене; нису обухваћени подаци за Косово и Метохију.

49 У бројкама: 53.000 од 2.622.000; *исто*.

50 У бројкама: уопслених 1.907.000, од тога у приватном сектору 311.000; *Статистички годишњак Србије*, год. 34 [уредник Јованка Шалиновић], Републички завод за статистику Србије, Београд 2001, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2001/Pdf/G20012001.pdf>, стр. 77.

просечних 14,32%.⁵¹ У Србији до 5. октобра није било приватизовано ни 10% капитала друштвеног сектора.⁵²

Табела 1. Структура запослених у предузећима СРЈ (без КиМ) 1999.

својина	запослених (хиљ.)	%
друштвена	747	48,63
мешовита	491	31,97
приватна	230	14,97
државна	38	2,47
задружна	29	1,88
без ознаке	1	0,65
укупно	1.536	100,00

Извор: *Статистички годишњак Југославије 2000*, Савезни завод за статистику, Београд 2000, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2000/Pdf/G20002003.pdf>, стр. 50.

А онда, после 5. октобра, дошло је до радикалне промене својинских односа, и некада доминантна јавна својина прешла је у руке страних и домаћих капиталиста. У периоду 2002–2015. продато је 3.047 домаћих предузећа за 3.600.000.000 евра, „што је будзашто”.⁵³ Број радника у предузећима друштвеног сектора смањио се са 444.900 (2004), на 39.200 (2009), а у државном сектору са 678.900 на 482.500⁵⁴. „У процесу приватизације (до 2011. – С. А) посао је изгубило 74,41% радника запослених у друштвеном

51 У бројкама – за 1997: 59.884 од 562.474, а за 2000: 79.622 од 555.826; *Статистички годишњак Београда 2001*, Градски завод за статистику Београд, https://zis.beograd.gov.rs/images/ZIS/Files/Godisnjak/Godisnjak_Arhiva/G_2001S.zip, стр. 84.

52 Борис Беговић, Бошко Живковић и Бошко Мијатовић, *Нови модел приватизације у Србији*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, децембар 2000, <http://www.clds.rs/newsite/Novi%20model%20privatizacije.pdf>, стр. 6.

53 Иван Раденковић, *Стране директне инвестиције у Србији* [превод с енглеског Маја Солар], Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Београд 2017, https://www.rosalux.rs/sites/default/files/publications/RADENKOVI%20C4%86_INVESTICIJE.pdf, стр. 62. Најинтензивнија продаја била је од 2003. до 2009, када је продато 76,4% домаћих предузећа (*исто*). Само од 2002–2009. продато је 2.337 друштвених предузећа за 2.716,9 милиона евра (Соња Ђуричин, „Транзиција и кретање запослености у јавном и приватном сектору”, *Активне мере на тржишту рада и питања запослености*, Институт економских наука, Београд 2011, стр. 298–318, <https://core.ac.uk/download/pdf/33812044.pdf>; стр. 303).

54 Божо Драшковић, „Крај приватизације и последице по развој”, *Зборник радова Крај приватизације, последице по економски развој и незапосленост у Србији*, уредник Божо Драшковић, стр. 3–40, Институт економских наука, Београдска банкарска академија и Савез самосталних синдиката Србије, Београд 2010, http://ebooks.ien.bg.ac.rs/251/1/bd_2010_01.pdf, стр. 33.

сектору⁵⁵. Већ 2011. године, однос запослених у јавном и приватном сектору био је 1:2⁵⁶, да би до 2018. (последњи подаци званичне статистике) у приватном сектору радило 72,7% запослених, а у јавном само 25,9% („остали” 1,4%)⁵⁷.

У чијем власништву су завршила наша предузећа? Бранко Павловић израчунао је да је укупан износ трансакција током српске приватизације износио око пет милијарди евра, од чега су странци купили предузећа за 4.100.000.000, а домаћи капиталисти за 900.000.000.⁵⁸ Из тога је закључио да, ако већ говоримо о *пљачкашкој приватизацији*, „највећа пљачка у приватизацији била је у корист странаца”⁵⁹.

Статистички завод, који је некада водио евиденцију о структури власништва (домаће – страном⁶⁰), то више не ради, нити се у статистичким годишњацима могу наћи подаци за БНП⁶¹, из чега би се, поређењем са БДП, могао проценити обим дохотка исисаног из Србије. Ипак, процена Ивана Раденковића је да „одлив капитала (из Србије – С. А), прикупљен по основу дивиденди, реинвестираних профита, камата итд. (у корист странаца – С. А), у просеку годишње износи преко милијарду евра”⁶², чему треба додати још и „две милијарде евра годишње, колико се из Србије одлије кроз трансферне цене”⁶³. Ово значи да је страни капитал, после 5. октобра, из Србије исисао преко 50.000.000.000 евра (првих година екстракција је

55 *Ефекти приватизације у Србији*, [приредило] Стално радно тело Социјално-економског савета Републике Србије за економска питања, Социјално економски савет Републике Србије, Београд 2011, <http://www.socijalnoekonomskisavet.rs/cir/publikacije/efektiprivatizacijeusr.pdf>, стр. 83.

56 У јавном сектору 2011. радило је: 430.000 у буџетским институцијама и 140.000 у јавним предузећима, „што је нешто мање од трећине формално запослених у Републици Србији”. Иван Ловре, *Анализа ефикасности у јавном сектору*, докторска дисертација, ментор Бојан Димитријевић, Универзитет Едуконс, Факултет пословне економије, Сремска Каменица 2015, https://educons.edu.rs/wp-content/uploads/2016/02/Doktorska-disertacija_2.pdf, стр. 129.

57 *Статистички годишњак Србије*, Републички завод за статистику, Београд 2019, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20192052.pdf>, стр. 79.

58 Бранко Павловић, *Искорак у слободу: изоштравање слике геополитичких процеса*, Филип Вишњић, Београд 2018, стр. 73.

59 *Исто*, стр. 73; *исто*, стр. 69.

60 *Статистички годишњак Југославије 2000*, стр. 48.

61 БНП (брuto национални производ) представља вредност свих производа и услуга остварених средствима за производњу која су у власништву домаћег становништва.

62 Раденковић, стр. 53.

63 *Исто*, стр. 54–55. Трансферне цене представљају лажно приказивање цена по којима домаћа подружница неке транснационалне компаније купује или продаје производе централно; то значи да се увозне цене надувавају, а извозне багателишу, како би се смањило или сасвим избегао порез на профит; то се, рецимо, види из податка да је извоз из Србије у Аустрију износио 267.000 евра (2011), али аустријски подаци о увозу из Србије (за исту

вероватно била мања, па је за раздобље 2001–2010. узет износ од 20, а не од 30.000.000.000 евра). Ако је у првој деценији 21. века обим улагања страног капитала у Србију износио 8.000.000.000 евра (4.000.000.000 за куповину предузећа⁶⁴ и још толико за „гринфилд“ инвестиције⁶⁵), онда је сразмера оплодње страног капитала у Србији била 1:2,5 (на уложени евро добит од 2,5 евра). То сасвим одговара Манделовој рачуници сразмере од 1:2,5 оплодње америчког капитала у Латинској Америци 1957–1964.⁶⁶ – што је права слика нашег (полу)колонијалног статуса, односно (полу)периферијског положаја данашње Србије у светском капиталистичком систему.

Барем да су приватизација и доминација страног капитала додатно индустријализовали Србију... Али не, оба процеса праћена су убрзаном дезиндустријализацијом. Индустрија је некада стварала 44,8% БДП (1988), а због санкција и рата тај удео је пао на 29,0% (2000)⁶⁷. Али, после 5. октобра, уместо да дође до обнове индустријске производње, она је наставила да пада: на 20,2% (2007)⁶⁸, па на 18,1 (2011–2013)⁶⁹, до 17,5% (2014)⁷⁰, да би, према последњим подацима (за 2018), у Србији учешће индустрије у БДП, и поред извесног опоравка, било тек 18,7%⁷¹. У Србији је, пре 5. октобра, у индустрији⁷² радило 760.008 радника (1998), односно 732.678 (1999)⁷³, у

годину) приказују 385.000.000 евра – што значи да је само у Аустрију, те године, овим путем трансферисано преко сто милиона евра (*исто*, стр. 54).

64 Б. Павловић, стр. 73.

65 Раденковић, стр. 66.

66 Ернест Мандел, „Империјализам и национална буржоазија у Латинској Америци”, *Марксизам у свету*, година 3 (1976), бр. 4, стр. 109–120 (“Imperialism and national bourgeoisie in Latin America”, *International: Theoretical Journal of the International Marxist Group*, no. 5, pp. 7–17), стр. 112.

67 Драшковић, стр. 30.

68 *Исто*.

69 Љубодраг Савић, „Индустријализација – мит или стварност?”, *Могуће стратегије развоја Србије*, уредник Часлав Оцић, Српска академија наука и уметности, Београд 2014, стр. 297–308; стр. 298–299; ради поређења, удео БДП тада је био: у Кини 47%, Румунији 41%, Норвешкој 40%, Јужној Кореји 39%, Русији 37%, Чешкој 36%, Словачкој 35%, Словенији 32%, Мађарској 31%, Немачкој 28%, Јапану 26%, итд; *исто*, 300.

70 Љубодраг Савић, *Нова индустријска политика Србије*, Економски факултет, Београд 2016, <http://www.ekof.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/06/Ljubodrag-Savi%C4%87-NOVA-INDUSTRIJSKA-POLITIKA-SRBIJE.ppt>, стр. 5

71 *Статистички годишњак Србије*, 2019, стр. 142.

72 Обухвата рударство, енергетику и прерађивачку индустрију.

73 *Статистички годишњак Србије*, год. 33, [уредник Јованка Шалиновић], Републички завод за статистику Србије, Београд 2000, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2000/Pdf/G20002001.pdf> стр. 79; подаци су заједно с КиМ.

години 5. октобра радило је 643.298 (без КиМ)⁷⁴, док данас, према званичним подацима, у индустрији ради тек 496.429 радника (без КиМ) или мање од четвртине уполсене радне снаге.⁷⁵ Ниво индустријске производње у јануару 2020. износио је 38,1% у односу на јануар 1989. године.⁷⁶ „Таква дезиндустријализација није забележена ни у једној европској земљи након Другог светског рата”.⁷⁷

Табела 2. Индустријски радници у Србији 1990–2007.
(индустријски центри)

Град	1990.	2007.
Београд	245.390	13.842
Крагујевац	57.574	8.331
Ниш	25.285	3.358
Нови Сад	24.848	5.512
Крушевац	23.378	3.653
Врање	20.357	6.907
Суботица	16.130	2.374
Пирот	13.362	2.126
укупно	426.324	46.103

Извор: Савић, 2016, 6.⁷⁸

- 74 *Статистички годишњак Србије*, год. 34 [уредник Јованка Шалиновић], Републички завод за статистику Србије, Београд 2001, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2001/Pdf/G20012001.pdf>, стр. 79.
- 75 *Статистички годишњак Србије*, 2019, стр. 74. Посебно велики пад запослености у индустрији настао је после 2008, као учинак Светске економске кризе; до 2009. број радника у индустрији пао је на 400.000 (Драшковић, стр. 31–32), а до 2013. на свега 340.000 (Милан С. Шојић, „Индустрија Србије (1990–2013)”, *Могуће стратегије развоја Србије*, уредник Часлав Оцић, Српска академија наука и уметности; Београд 2014, стр. 287–296; 291); неки економисти за 2013. чак дају податак од свега 275.000 индустријских радника у Србији – „исто као и далеке 1955. године” (Савић, 2014, стр. 300).
- 76 Мирослав Здравковић, „Индустријска производња у ЕУ и у Србији 1990–2020”, *Макроекономија*, 14. маја 2020, <https://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/industrijska-proizvodnja-u-eu-i-u-srbiji-1990-2020/>.
- 77 Шојић, стр. 288.
- 78 Званична статистика даје другачије бројке од Савића. Према *Статистичком годишњаку Београда 2001*. (Градски завод за статистику, Београд, https://zis.beograd.gov.rs/images/ZIS/Files/Godisnjak/Godisnjak_Arhiva/G_2001S.zip, стр. 84), у престоници је 1990. године у индустрији радило 160.466 радника (или 26,83% од укупно запослених; ради поређења, тај удео је 1960. био 30,18%, 1970. 26,20%, и 1980. 24,25%); до 1995. број индустријских радника пао је на 129.269 (27,27%), до 1999. на 107.835 (25,94%), а до 2000. на 101.219 (25,27%); према последњим подацима (*Статистички годишњак Београда 2019*, Секретаријат за статистику Београд, https://zis.beograd.gov.rs/images/ZIS/Files/Godisnjak/G_2018S.pdf, стр. 120), у

Домаћа индустрија која је најпре обогатења санкцијама и НАТО бомбардовањем, додатно је сасечена шпекулантском приватизацијом коју је извршио страни и домаћи капитал. Шпекулативни капитал првенствено је занимало домаће тржиште и грађевинско земљиште, а страни капитал је инсистирао на стабилном курсу динара, неограниченој могућности увоза у Србију и несметаној трансакцији профита. Страни и део домаћих капиталиста чине снажан *увознички лоби*, који је наметнуо политику безусловног спољнотрговинског дефицита. Према званичним подацима (Табела 3), разлика између српског увоза и извоза, 2001–2018, износи -115.000.000.000 долара, што је 6.400.000.000 долара годшње, или 534.500.000 долара месечно! Ради поређења, годишњи дефицит Србије у 1988. био је свега 80.000.000 долара. Тих 6.300.000.000 долара разлике између онда и сад управо и јесте разлика између привреде у сувереној земљи и привреде у (полу)колонији.⁷⁹

Табела 3. Спољнотрговински дефицит Србије

година	у мил. \$
1988.	-80
2000.	-1.772
2001.	-2.540
2002.	-3.539
2003.	-4.718
2004.	-7.230
2005.	-5.979
2006.	-6.744
2007.	-9.729
2008.	-11.902
2009.	-7.462
2010.	-6.675
2011.	-8.081
2012.	-7.700

Београду има 85.125 радника запослених у индустрији, или 11,85% уполслених Београђана; то значи да се, и према званичној статистици, од 1990. број индустријских радника у Београду практично преполовио.

79 То се може видети и ако, у три историјске тачке – од којих прве две означавају привреду у сувереној држави – упоредимо разлику између БДП по глави становника Србије и Немачке: Србија 1913. – 39% од немачког, Србија 1960. – 40% од немачког, и Србија данас – 13% од немачког; Слободан Г. Марковић, „Балкан: 100 година пута од полупериферије ка периферији”, *Политика*, 5. јануар 2015, стр. 6, www.politika.rs/rubrike/Politika/Kako-da-prezivimov-novi-hladni-rat.sr.html.

2013.	-5.939
2014.	-5.351
2015.	-4.499
2016.	-4.016
2017.	-4.923
2018.	-6.644
Σ2001–18	-115.443

Извори: за 1988–2008: Јасмина Црномарковић, „Преглед спољнотрговинске робне размене Републике Србије у периоду од 1988–2009. године”, *Трендови*, Републички завод за статистику, Београд 2010, https://www.stat.gov.rs/media/1648/spoljna_092010.pdf, стр. iii; за 2009–2013: *Статистички годишњак 2014*, главни и одговорни уредник Андра Милојић, год. 24, Републички завод за статистику Србије, Београд 2014, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2014/Pdf/G20142013.pdf>, стр. 309; за 2014–2018: *Статистички годишњак 2019*, стр. 299.

Дефицит од 115.000.000.000 долара покривен је:

1. дознакама наших радника из иностранства, које су 2001–2019. изнеле 73.000.000.000 долара⁸⁰;
2. страним кредитима: укупно 33.000.000.000 долара (2019)⁸¹;
3. приходом од приватизације: преко 7.000.000.000 долара⁸².

Србија је, дакле, у ових двадесетак година, сервисирајући модел привреде (полу)колоније, потрошила оно што смо зарадили ми и наши преци (приватизација), оно што је зарадио и послало милион наших радника у иностранству (дознаке), и оно што ћемо тек зарадити ми и наши потомци (кредити).

80 Не постоје поуздани подаци о висини дознака. Светска банка даје процену од 49,956 милијарди долара за раздобље 2007–2019. (World Bank, *Annual Remittances Data*, updated as of April 2020, <https://www.knomad.org/sites/default/files/2020-04/Remittance%20inflows%20April%202020.xlsx>), што даје годишњи просек од 3,843 милијарди долара; овај просек сам применио на цело раздобље 2001–2019.

81 По званичној статистици, спољњи дуг у 2019. износи (у еврима): јавни сектор: 13.900.000.000, предузећа 11.100.000.000, банке 3.400.000.000, остали 100.000, укупно 28.400.000.000 евра (Едвард Јакопин и Наташа Чокорило, *Трендови: перформансе пословања привреде Републике Србије 2015–2019*, Републички завод за статистику, Београд 2020, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20208003.pdf>, стр. 74).

82 Данас не постоје званични подаци колики су укупни приходи од приватизације (Мирјана Н. Стевановић, „Ни Министарство привреде нема податке о томе колико је држава приходовала од продаје друштвених предузећа: да ли је приватизација била криминогена, буразерска, тајкунска или неоколонијална?”, *Данас*, 7. август 2020, <https://www.danas.rs/ekonomija/da-li-je-privatizacija-bila-kriminogena-burazerska-tajkunska-ili-neokolonijalna/>). Агенција за приватизацију својевремено је објавила да је у раздобље 2001–2008. Србија приходовала 6.700.000.000 евра од приватизације („Приходи од приватизације 6,7 млрд.€”, *Б92*, 24. март 2009, https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2009&mm=03&dd=24&nav_id=351890).

Постоји још неколико чисто економских показатеља (полу)колонијалног положаја данашње Србије.⁸³ Први је банкарски сектор. У Немачкој, Француској или Британији већина банака је у власништву домаћег капитала. Већ у периферним земљама ЕУ (на ексоцијалистичком Истоку), доминантан је страни банкарски капитал.⁸⁴ Али у Србији, *све* банке су у власништву иностраних, првенствено ЕУ структура. Само у једној години стране банке су из Србије извукле 1.500.000.000 евра.⁸⁵ Једино су у колонији *све* банке стране: Србија је управо такав пример.⁸⁶

Друго, у Србији првенствено страни капиталисти добијају од српске владе субвенцију од 10.000 евра по запосленом, чиме обезбеђују бесплатну радну снагу за пет и више година.⁸⁷ Нису доступни подаци колико је до сада Србија дала таквих субвенција, али 304 потписана уговора 2006–2016. садрже износ од укупно 439.000.000 евра.⁸⁸ Домаћи капиталисти се жале да, поред ове дискриминације, највећи део профита странац може легално да изнесе из Србије, а домаћи предузетник не може; странац је ослобођен царине на увоз производне опреме, а домаћи капиталиста не, итд.⁸⁹

Треће, положај домаће радне снаге. Закон о раду 2014. донет је тако што су овдашње власти „прихватиле 65% препорука Савета страних

83 О политичким и културним показатељима нашег (полу)колонијалног положаја видети више: Слободан Антонић, „Остати свој у колонији: очување српског идентитета на периферији атлантистичког царства”, у: *Српски идентитетски критеријуми у процесу глобализације*, зборник радова с научног скупа [ур. Милимир Мучибабић и Милош Кнежевић], стр. 55–76, СКПД „Просвјета”, Београд 2019.

84 Арсеније Ј. Душанић, *Власничка структура банака: разлика у степену учешћа страног капитала у земљама 'Старе' и 'Нове Европе' и специфичност Словеније*. Београд: Београдска банкарска академија, 2011.

85 Реч је о 2012. години. За ово смо сазнали само захваљујући једном страном истраживању (Данијела Нишавић, „Банке изнеле 1,5 милијарди евра”, *Блиц*, 9. мај 2013, <https://www.blic.rs/vesti/ekonomija/banke-iznele-15-milijardi-evra/8r9jdjb>), јер систематске јавне евиденције те појаве не бележе.

86 И не само да су у Србији све банке у страном власништву, већ Народна банка готово ништа не предузима да заштити грађане од страних банака. Дobar пример су лихварске камате стамбених кредита у „швајцарцима” – банке нису упознале грађане с ризицима, а Народна банка Србије није спречила пословне банке да масовно склапају ризичне уговоре с грађанством (Наташа Анђелковић, „Кредити у швајцарским францима ујединили Балкан – сви као Ел Дорадо”, *ББЦ на српском*, 29. март 2019, <https://www.bbc.com/serbian/cyr/balkan-47659600>). Основни показатељ да је нека држава сведена на колонију јесте да институције увек штите странце на рачун домаћег живља.

87 „Страним инвеститорима у Србији: од владе гратис радна снага + 10.000 евра”, ЦАРСА, 5. мај 2016, <http://www.carsa.rs/stranim-investitorima-u-srbiji-od-vlade-gratis-radna-snaga-10-000-evra/>

88 Раденковић, стр. 68.

89 „Зоран Дракулић о Бору и српским привредницима”, *Време*, 8. децембар 2016, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1449058>

инвеститора у Србији” везаних за измену дотичног закона (како се похвалила сама председница српског Foreign Investors Council-a⁹⁰). Нове измене тог закона раде се, опет, на основу захтева FIS.⁹¹ Некад и девет десетина запослених код странаца ради на одређено време, што значи – нема синдиката, нема плаћања прековремених сати, нема паузе за тоалет, нема одмора за викенд... Као што је лепо примећено: „Страни инвеститори осећају се у Србији као британски туристи на Закинтосу: све норме, социјалне, правне и моралне, укинуте су, и – идемо!”⁹²

Становништво се умирује да је, без обзира на све, просечна нето плата ипак скочила са 100 евра (2001)⁹³ на 500 евра (2020).⁹⁴ Међутим, као прво, главни део тог раста десио се до 2008.⁹⁵ (када је просечна плата достигла 402,4 евра⁹⁶), што се може приписати првенствено укидању санкција и једнократним приливом од приватизације који је искоришћен за повећање плата и пензија.⁹⁷ Друго, и евро је доживео инфлацију – само у раздобљу 2008–2019. кумулативна инфлација у ЕУ износила је 23,7%.⁹⁸ Због тога је

90 Д. И. К, „Михајлова: Највећи успех Закон о раду”, *Вечерње новости*, 11. октобар 2017, <http://skr.rs/Pne>

91 Те „препоруче”, на пример, укључују и то да жене на породилском одсуству, као и труднице на боловању, могу да добију отказ или да буду проглашене „технолошким вишком”; захтева се радикално смањење казни за послодавце у случају да инспекција рада уочи неправилности у третману радника, као и продужење могућности рада на одређено време, са 24 месеца на 36 месеци; тражи се и да послодавац може, после три године, поново да склопи уговор на одређено време с радником, истина, само за друго радно место; тражи се и да се прошири могућност да послодавац сваком раднику може да уведе додатни, прековремени рад, итд. (Екипа сајта *Радник*, „Радна права по мери страних инвеститора”, *Radnik.rs*, 31. март 2017, <http://radnik.rs/2017/03/radna-prava-po-meri-stranih-investitora/>

92 „Марио Рељановић, Црни дани за раднике”, *Време*, 15. децембар 2016, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1450807>

93 Александра Анић и Немања Вуксановић, „Ниво, динамика и неједнакост зарада у Србији”, *Квартални монитор економских трендова и политика у Србији*, бр. 57, април–јун 2019, стр. 64–74, <https://fren.org.rs/wp-content/uploads/2019/10/Nivo-dinamika-i-nejednakost-zarada-u-Srbiji.pdf>, стр. 73.

94 „Новости сазнају: први пут плата у Србији преко 510 евра”, *Вечерње новости*, 24. септембар 2020, <https://www.novosti.rs/c/vesti/ekonomija/920181/novosti-saznaju-prvi-put-plata-srbiji-preko-510-evra>.

95 Анић и Вуксановић, *исто*, стр. 66–67.

96 Савез самосталних синдиката Србије, *Анализа основних макроекономских показатеља у Републици Србији (2007–2012)*, Београд: Савез самосталних синдиката Србије, https://www.sindikats.rs/ekonomija_files/analiza/privredna_kretanja_08-12.pdf, стр. 3.

97 Петар Ђукић, „Приватизација и државна моћ: неодољива привлачност корупције”, *Данас*, 1. децембар 2019, <https://www.danas.rs/nedelja/privatizacija-i-drzavna-moc-neodoljiva-privlcnost-korupcije/>.

98 Израчунато према подацима: “HICP – inflation rate (online data code: TEC00118)”, *Eurostat*, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00118/default/table?lang=en>.

„у последњих десет година куповна моћ просечне нето зараде готово непромењена”.⁹⁹ Треће, просечна плата не показује стварна примања већине наших запослених, будући да је „Србија, према подацима Еуростата, земља најекстремнијих (доходовних – С.А.) неједнакости у Европи”.¹⁰⁰ Због тога, „само 15% становништва има приходе једнаке или веће од званичне ’просечне зараде’”.¹⁰¹ Већина запослених у Србији је, заправо, далеко од „просечних 500 евра”, а куповна моћ њихове плате, после продаје највећег дела јавне имовине и непрестаног новог задуживања код страних банака, сасвим одговара положају које има становништво једне (полу)колоније.

На крају ваља рећи да су три важна дела јавних служби (услуга) после 5. октобра доживела деградацију чак и у односу на деведесете: здравство, образовање и судство. По оцени Европског парламента, здравство Србије је међу најгорим у Европи.¹⁰² Свако од нас ко има довољно година да се тога сети зна да је, рецимо, „Дом здравља био бољи за време Милошевића”.¹⁰³ И образовање је било квалитетније пре 5. октобра.¹⁰⁴ Није реч само о томе да је у нашој просвети далеко мање запослених од европског

99 Анић и Вуксановић, *исто*, стр. 67.

100 Маја Крек, „Шта значи ’просечна зарада’ ако је већина нема?”, *Пешчаник*, 4. јануар 2018, <https://pescanik.net/sta-znaci-prosecna-zarada-ako-je-vecina-nema/>; неједнакост се рачуна тако што се укупни приходи 20% становништва на врху лествице (тзв. пети квинтил) упореде с приходима 20% становништва на дну лествице (први квинтил); у Србији је приход петог квинтила 9,7 пута већи од прихода првог квинтила; због тога је доходовна неједнакост у Србији готово три пута већа него у Словенији, Чешкој или Словачкој, па је чак већа него у САД – земљи с огромном разликом у имовини и приходима – где је овај квинтилни однос 1:8,3 (Крек, *исто*).

101 *Исто*.

102 Оцењивало се пет области: поштовање права пацијената и информисаност; време чекања на операције и прегледе; исходи по здравље пацијената; превенција и доступност услуга које се пружају; фармацевтска средства која пацијенти добијају. Оливера Поповић, „Зашто је здравство Србије на европском дну”, *Политика*, 16. мај 2012, <http://www.politika.rs/scc/clanak/219022/Zasto-je-zdravstvo-Srbije-na-evropskom-dnu>

103 <https://dostajebilo.rs/blog/2017/02/19/poniranje-avion-drzave/#comment-34780>. Мој отац има 87 година, а мајка 83, они чак и пре короне нису могли месецима да преко свог Дома здравља закажу преглед код лекара специјалисте – наводно, „нема места”; тако ипак није било у доба Милошевића; такође, моји одласци с трећим дететом у надлежни Дом здравља скопчани су или с немогућношћу да уопште закажем преглед или с вишечасовним узалудним чекањем; не, тако није било под Милошевићем; моје прво дете рођено је 1999, и признајем да сам био пријатно изненађен како је све у вези са здравственом заштитом деце добро функционисало – чак и у време бомбардовања; данас су ти исти домови здравља претворени у „блокаторе” који нас, заправо, уверавају да здравствене проблеме ипак могамо да решавамо у приватној пракси.

104 О томе сам опширније писао у: Слободан Антонић, *Лоша бесконачност: прилози социологији српског друштва*, Службени гласник и Досије, Београд 2012, <https://fedoraabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:3996/bdef:Content/download>, стр. 93–118.

просека.¹⁰⁵ „Болоњска реформа” упропастила је српске државне универзитете¹⁰⁶, а приватни „универзитети”, којих није било у време Милошевића, до краја су деградирани наше високо школство и квалитет знања дипломираних студената.¹⁰⁷ Коначно, када је реч о судству, чак и Србијанка Турајић, горљива противница Милошевића, признаје да је „сада судство горе него пре 2000. године”: „у доба Милошевића судство није ваљало за политичке ствари”, каже она, „али у чисто грађанским парницама није било организованог изигравања правде”.¹⁰⁸ „Судство је данас толико упропашћено да се оно тешко може само од себе регенерисати. Потребна је помоћ са стране”, мишљење је и Бранка Павловића.¹⁰⁹

Закључак

Имајући у виду промену карактера својинских односа, губљење радних права и степен експлоатације запослених, левичари 5. октобар карактеришу као „петоктобарску контрареволуцију, која је ставила тачку на пет деценија реално-постојећег (државног) социјализма на овим просторима”.¹¹⁰

105 У Србији у образовању ради око 140.000 људи, што је 1,95% укупне популације, док је европски просек 3,46%; такође, и запослених у здравству (са социјалном заштитом) има око 161 хиљаду, или 2,24% укупне популације, док је европски просек 4,74%. Горан Николић, „Мит о предимензионираном јавном сектору у Србији”, *Б92*, 17. новембар 2012, <http://blog.b92.net/text/21417/Mit-o-predimenzioniranom-javnom-sektoru-u-Srbiji/>.

106 Као професор Филозофског факултета могу да посведочим да је ниво знања толико снижен да „болоњски” студенти сада могу да добију диплому, рецимо, социолога, а да нису прочитали *ниједну* целу стручну књигу – довољно је да савладају „ридере”, тј. приручна скрипта, па да положи све испите; тако студенти постају „социолози” без прочитане књиге, рецимо, Маркса, Диркема, Вебера или Рајта Милса – то апсолутно није било могуће деведесетих.

107 Слободан Антонић, „Академски капиталисти против српског образовања”, у: *Колико коштају илузије: либерализација образовања у Србији* [одговорни уредник Милан Јефтић], Унија синдиката просветних радника Србије, 2014, стр. 295–304, <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:7566/bdef:Content/download>.

108 „Седмица”, *Радио Београд 1*, 19. фебруар 2017, <https://www.rts.rs/page/radio/ci/story/27/radio-beograd-1/2633452/sedmica.html>, 42:46–43:46.

109 Судство је затрпано великим бројем нерешених предмета, који се рачунају буквално у милионима („Како раде судови у Србији: Анализа рада судова опште и посебне надлежности, извештајни период 1.1–31.12.2014”, *Време*, 27. март 2015, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1283954>; Матија Јовановић, „Јавни сектор: с друге стране статистике”, *Машина*, 8. септембар 2015, <https://www.masina.rs/?p=1697>).

110 Дарко Делић и Давид Новаковић, „Потреба за политичком реконтаминацијом: прилог дебати о популизму, народу и другим значајним местима лево политике у Србији”, *Нови пламен*, 25. новембар 2019, <https://www.noviplamen.net/glavna/potreba-za-politickom-rekontaminacijom-prilog-debati-o-populizmu-narodu-i-drugim-znacajnim-mestima-leve>

Из те визуре, иако је после 5. октобра дошло до извесне демократизације политичког система, то није могло дуже да потраје. Наиме, српски 5. октобар само је једна од епизода „светске неолибералне контрареволуције”, како то назива Растко Мочник, која за нужну последицу има „успостављање више или мање ауторитарних режима”¹¹¹ – поготово на (полу)периферији Европе.

Аутор овог рада, међутим, будући да себе види као класичног (конзервативног) националног либерала¹¹², не мисли да је главни проблем што је извршена приватизација – мада је она увек неправедна, баш као и национализација¹¹³. Проблем је што је приватизација урађена у корист страног (али и домаћег) крупног, првенствено спекулативног капитала. Уместо приватизације која би довела до „народног капитализма” – оно што је Честертон називао: „три јутра и крава” (*three acres and a cow*)¹¹⁴ – добили смо капитализам у коме је комплетно становништво у дужничком *ponству* код страних банака, те принуђено да за мизерне наднице ради за транснационалне трговачке и производне компаније.¹¹⁵ Добили смо модел зависне, (полу)колонијалне привреде, којим се никада ниједно друштво није успело истински развити и придружити се *центру*.¹¹⁶

У сфери политике, пак, и пре ауторитарне рестаурације из 2012, добили смо, суштински, оно што Александар Зиновјев назива *колонијалном*

---

politike-u-srbiji/#easy-footnote-1-7713. Да је реч о „контрареволуцији” мисли и Милутин Мркоњић (СПС); Р. Е, „Изјаве социјалиста и ДОС-а: ово су рекли о 5. октобру 17 година после”, *Експрес*, 11. октобар 2017, <https://www.ekspres.net/tema/izjave-socijalista-i-dos-a-ovo-su-rekli-o-5-oktobru-17-godina-posle>.

111 Растко Мочник, „О културним разликама”, *Форум: тједни магазин*, 8. септембар 2017, <https://forum.tm/vijesti/o-kulturnim-razlikama-6077>.

112 Слободан Антонић, *Елита, грађанство, слаба држава: Србија после 2000*, Службени гласник, Београд 2006, стр. 31–33.

113 „Наметнута и убрзана приватизације је једна од највећих неправди која може да задеси неко друштво. Штавише, приватизација је једина неправеднија ствар од национализације. Национализацијом се најчешће чини неправда једном власнику или његовој породици. Али приватизација је још гора – у приватизацији се број оштећених мери милионима”. Миланко Шеклер, „Поново приватизација или нова шанса за нове играче”, ЦЕОПОМ, 12 јануар 2014, <http://www.ceopom-istina.rs/ekonomija/ponovo-privatizatsija-ili-nova-shansa-za-nove-igrache/>.

114 Gilbert Keith Chesterton, *What's Wrong with the World*, 1910, http://www.gkc.org.uk/gkc/books/whats_wrong.html.

115 За мене је узимање столице касиркама прави симбол нехуманог и понижавајућег третмана који наше раднице имају у страним трговинским ланцима, какви су Идеа, Макси, Лидл или Аман.

116 Антонић, *Лоша бесконачност*, стр. 75–92.

демократијом.¹¹⁷ На изборима су се такмичиле странке, али скупштина је бирала владу само условно, тек када би се о томе договорили амбасадори и тајкуни¹¹⁸, а тако изабрана влада мање је доносила важне економске и друге одлуке о Србији него што су то радили ММФ, Светска банка или Савет комесара ЕУ.¹¹⁹ Наша земља је изгубила сувереност – макар онакву какву смо имали пре 2000. године.¹²⁰

Дакле, ако су 1804. и 1815. биле године српске антиколонијалне револуције – после које је, до 1878. успостављен пуни политички и економски суверенитет српског друштва, онда се 5. октобар 2000. слободно може назвати колонијалном контрареволуцијом, после које је српско друштво запало у економску и политичку (полу)колонијалну зависност. Оно што је најгоре, а што је до апсурда иронично, ту контрареволуцију помогао је сам народ. Желећи више политичких слобода и бољи живот, издан и изманипулисан како од домаћих тако и од страних елита¹²¹, народ је, практично, сам себи намакао омчу око врата. Радништво је своја предузећа предало страним и домаћим капиталистима готово без икаквог отпора¹²² и тако, великим делом, себе као класу укинуло.

Транзиција је завршена, Србија је постала шрафцигер-колонија.¹²³

Литература

Антонић, Слободан, *Још није готово: Слободан Милошевић*, Вукотић медиа, Београд 2015.

Антонић, Слободан, *Лоша бесконачност: прилози социологији српског друштва*, Службени гласник и Досије, Београд 2012.

117 Александар Александрович Зиновјев, *О руској катастрофи* (из разговора с Виктором Кожемјаком), Информатика, Београд 2019, стр. 37–38 и даље.

118 В. Радомировић, „Шта је Мантер рекао у Клубу Привредник“, *Политика*, 21. мај 2008. <http://www.politika.rs/scc/clanak/42943/Sta-je-Manter-rekao-u-Klubu-Privrednik>

119 Антонић, *Елита, грађанство, слаба држава*, стр. 33–37, и даље.

120 Антонић, *Још није готово*, стр. 481–482; *Лоша бесконачност*, стр. 139–142.

121 Антонић, *Ђаво, историја и феминизам, социолошке пустоловине*. Центар слободарских делатности, Крагујевац 2012, <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:5162/bdef:Content/download>, стр. 77–80.

122 Нада Г. Новаковић, *Раднички штрајкови и транзиција у Србији од 1990. до 2015. године*, Београд: Rosa-Luxemburg-Stiftung Southeast Europe и Институт друштвених наука 2017, https://www.idn.org.rs/biblioteka/radnicki_strajkovi_1990_2015_web.pdf.

123 Небојша Катић, *Сурови нови свет, Catena mundi*, Београд 2018, стр. 358–360. Ханес Хофбауер, *Наручена истина – купљена правда: колонијализам Европске уније*, Јасен, Београд 2012; Данијела Ружичић, *Економска колонијализација Србије*, Београд 2017; Мило Ломпар, *Слобода и истина: белешке о промени свести*, Catena mundi, Београд 2018; Мирјана Н. Стевановић, „Мршави резултати шрафцигер индустрије“, *Данас*, 1. мај 2018, <https://www.danas.rs/ekonomija/mrsavi-rezultati-srafciger-industrije/>.

- Антонић, Слободан, *Ђаво, историја и феминизам: социолошке пустоловине*, Центар слободарских делатности, Крагујевац 2012.
- Антонић, Слободан, *Елита, грађанство, слаба држава: Србија после 2000*, Службени гласник, Београд 2006.
- Бољевић, Драгана, *Уставни суд Републике Србије и правосудна реформа*, Досије студио, Београд 2019.
- Бујошевић Драган и Иван Радовановић, *5. октобар: Двадесет четири сата пре-врата*, Медија центар, Београд 2000.
- Владисављевић, Небојша, *Успон и пад демократије после Петог октобра*, Архипелаг, Београд 2019.
- Garfinkle, Adam et al. *The Devil and Uncle Sam: A User's Guide to the Friendly Tyrants Dilemma*, Transaction Publishers, New Brunswick and London 1992.
- Goodspeed, Donald James, *The Conspirators: A Study of the Coup d'Etat*. MacMillan, London 1962.
- David, Steven R. *Third World Coups d'Etat and International Security*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1986.
- Душанић, Арсеније Ј. *Власничка структура банака: разлика у степену учешћа страног капитала у земљама 'Старе' и 'Нове Европе' и специфичност Словеније*, Београд: Београдска банкарска академија, 2011.
- Elster, Jon, Claus Offe and Ulrich K. Preuss, *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- Катић, Небојша, *Сурови нови свет*, Catena mundi, Београд 2018.
- Ломпар, Мило, *Слобода и истина: белешке о промени свести*, Catena mundi, Београд 2018.
- Luttwak, Edward, *Coup d'Etat: A Practical Handbook*, Penguin Books, Harmondsworth 1969.
- Новаковић, Нада Г., *Раднички штрајкови и транзиција у Србији од 1990. до 2015. године*, Београд: Rosa-Luxemburg-Stiftung Southeast Europe и Институт друштвених наука 2017.
- О'Кане, Rosemary Н. Т. *The Likelihood of Coups*. Avebury, Aldershot 1987.
- Орловић, Славиша, *Политички живот Србије: између партократије и демократије*, Службени гласник, Београд 2008.
- Павловић Душан и Слободан Антонић, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, Службени гласник, Београд 2007.
- Павловић, Бранко, *Искорак у слободу: изоштравање слике геополитичких процеса*. Филип Вишњић, Београд 2018.
- Раденковић, Иван, *Стране директне инвестиције у Србији* [превод с енглеског Маја Солар], Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Београд 2017.
- Ружичић, Данијела, *Економска колонијализација Србије*, Београд 2017.
- Schöpflin, George, *Politics in Eastern Europe 1945–1992*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA 1993.
- Tullock, Gordon, *Autocracy*, Martinus Nijhoff Publishers, Dodrecht 1987.
- Farcau, Bruce W., *The Coup: Tactics in the Seizure of Power*. Praeger, London 1994.

Ferguson, Gregor, *Coup d'Etat: A Practical Manual*. Arms and Armour Press. Poole 1987.

Хофбауер, Ханес, *Наручена истина – купљена правда: колонијализам Европске уније*, Јасен, Београд 2012.

Slobodan Antonić

CONSIDERATION OF MAIN FEATURE OF 5TH OCTOBER – A REVOLUTION, BUT WHAT KIND OF?

Abstract: In the first part of the paper, the author presents arguments in support of the assessment that 5th October was a revolution: the change was not carried out by a military or political force that was part of the government or the state structures, and the decisive factor in the change was the mass of rebellious citizens occupying the buildings of national assembly and the state television. In the second part of the paper, the author describes the profound social changes that took place after 5th October: public property in the economy becomes marginal, foreigners take ownership of the economy (almost entirely in the banking and trade sector), much of the productive economy ends up in foreign hands, economic policy is dominated by the import lobby, Serbia is rapidly deindustrializing, a foreign factor is becoming key in domestic politics ... The author concludes that if 1804 and 1815 were the years of anti-colonial revolution, then, in fact, 5th October 2000 was the date of essential colonial counterrevolution.

Key words: coup d'état, putch, social change, change of ownership, (neo) colonialism, world capitalist system.

Dr Gazela Pudar Draško*

Naučna saradnica

MA Balša Delibašić**

Istraživač pripravnik

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerzitet u Beogradu

Otpor ka politici

Sažetak: Razlozi izostanka šire građanske antiautoritarne mobilizacije u savremenoj Srbiji mogu biti jasniji ukoliko se temeljnije osvrnemo na uslove nastajanja i nestajanja pokreta Otpor, nosioca značajnog dela aktivnosti koje su prethodile i vodile petooktobarskim promenama. U poređnom analizom dostupnih istraživanja među nekadašnjim članstvom Otpora i aktivistima savremenih pokreta pokazaćemo značajne sličnosti u percepciji političkog konteksta između 2000. i kraja druge decenije XXI veka. Sa druge strane, kontekstualna analiza ukazuje na značajne razlike između ova dva vremenska trenutka u pogledu moći delanja (agency) angažovanih aktera u političkoj areni Srbije. Uspeh Otpora u stvaranju efikasnog zajedničkog subjekta promena, bez obzira na ideološku heterogenost članova pokreta, nužno je razmotriti u protivstavu sa neuspehom njegovog opstanka kao društvenog i/ili političkog aktera upravo zbog te heterogenosti. Možemo li govoriti o naučenim lekcijama, odnosno da li je Otpor u politici paradigma otpora politici građana Srbije?

Ključne reči: Otpor, antiautoritarna mobilizacija, promene, društveni pokret

Uvod

Pokret Otpor predstavljao je jednog od najvažnijih aktera u širokom i diversifikovanom pokretu koji je srušio režim Slobodana Miloševića 2000. godine. U svega

---

* E-mail: gazela.pudar@instifdt.bg.ac.rs

** E-mail: bals.delibasic@instifdt.bg.ac.rs

nekoliko godina Otpor je od studentskog pokreta prerastao u narodni pokret, a kasnije i u političku partiju. O samom Otporu ne možemo govoriti kao o idejno novom konceptu, već kao nadgradnji pozitivnog iskustva prethodnih antiautoritarnih mobilizacija tokom poslednje decenije XX veka u Srbiji. Protestni pokreti koji su mu prethodili potvrdili su neophodnost postojanja još jednog kredibilnog sveobuhvatnog nestranačkog aktera. U tome vidimo ključnu razliku između protesta devedesetih godina i protesta iz druge decenije XXI veka u Srbiji.

Na narednim stranama želeli smo da sagledamo faktore koji su doveli do uspešne antiautoritarne mobilizacije 1999/2000. godine, kontrastirajući ih sa neuspešnim pokušajima da se sprovede ovakva mobilizacija u savremenoj Srbiji. Izoštanak snažnog nestranačkog aktera mobilizacije, kakav je bio Otpor, potrebno je tražiti na dve strane – u strukturnim društveno-političkim i ekonomskim razlikama dva perioda i u kvalitativnim razlikama u ambiciji pokreta i njihovom organizovanju pre 20 godina i danas. Da bismo preciznije ukazali na ove razlike, počecemo od kontekstualne analize i pregleda literature koja sagledava društveni, a posebno, uže gledano, politički i ekonomski kontekst dva perioda. Zatim ćemo sistematično izložiti uporednu analizu unutrašnjeg ustrojstva i prioriteta pokreta na osnovu dve grupe intervjuva i postojećih studija o Otporu i savremenim pokretima. Za potrebe ovog rada sprovedli smo kvalitativne polustrukturisane intervjuve sa deset članova pokreta Otpor iz redova i užeg i šireg kruga aktivista. Intervjui su sprovedeni u periodu septembar–oktobar 2020. godine. Ove nalaze ćemo uporediti sa rezultatima istraživanja o novim društvenim pokretima u Srbiji, koje je sprovedeno 2018. godine, a koje je obuhvatilo 23 aktivista pokreta: Ne davimo Beograd, Zrenjaninski socijalni forum, Lokalni front Kraljevo, Udruženi pokret slobodnih stanara, Odbranimo reke Stare planine, Samo jako, Tvrdava, Efektiva, Studentski pokret Novi Sad i Združena akcija „Krov nad glavom”.

Antiautoritarna mobilizacija: studenti kao spiritus movens

Građanska antiautoritarna mobilizacija ima bogatu i sadržajnu istoriju u postsocijalističkoj Srbiji. Više protesta protiv režima je održano u protekle tri decenije.¹ Najbrojniji su bili devedesetih godina XX veka, zatim se ponovo javljaju sa

1 Dorđe Tomić & Petar Atanacković (urs.), *Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad 2009; Nebojša Vladislavljević, “Popular protest in authoritarian regimes: evidence from communist and post-communist states”, *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 14, no. 2, 2014; Vera Backović & Irena Petrović, „Društveni pokret u nastajanju: vrednosne orijentacije učesnika Protesta protiv diktature”, *Sociologija*, god. 59, br. 4, 2017; Anđelka Milić & Lilijana Čičkarić, *Generacija u protestu: Sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97. na Beogradskom univerzitetu*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 1998.

jačanjem autoritarnosti režima tokom protekle decenije. Odlikuju ih barem tri suštinske razlike: karakter, jasna artikulacija zahteva i masovnost. Osobnost protesta devedesetih godina jeste paralelno održavanje opozicionih i studentskih protesta. To je vidljivo u sva tri protestna ciklusa koja prethode petooktobarskim protestima (1991, 1992, te 1996/97. godine). Praćeni su jasnim zahtevima i širokom mobilizacijom.

Prve proteste 9. marta 1991. godine pokrenuo je Srpski pokret obnove, uz podršku Demokratske stranke i drugih manjih stranaka, sa zahtevom za smenu uredništva Radio televizije Srbije. Nasilno gušenje protesta istog dana imalo je za posledicu okupljanje studenata u Studentskom gradu, koji su iste noći krenuli ka Terazijama gde su tražili oslobađanje uhapšenih, smenu čelnika televizije i nesmetan rad za TV Studio B i radio B92. Uz podršku građana, studenti su nastavili sa „plišanom revolucijom” sve do ispunjenja zahteva u noći 13/14. marta.²

Već u junu 1992. godine, ubrzo po uvođenju međunarodnih sankcija Saveznoj Republici Jugoslaviji i bojkota saveznih izbora od strane većeg dela opozicije, formiran je organizacioni odbor za organizaciju novog studentskog protesta koji je delovao više od mesec dana.³ Glavni zahtev je bio ostavka Slobodana Miloševića i formiranje vlade nacionalnog jedinstva. Širenje fakultetskih štrajkova na više univerzitetskih centara, uz stalne proteste više od desetina hiljada studenata, uticala je da Milošević (kao i posle 9. marta 1991. godine) otpočne razgovore sa studentima. Studentski protest bio je uvod u kasniji veliki Vidovdanski protest opozicije u organizaciji DEPOS-a. Ova serija protesta uticala je da vladajuća partija barem formalno pristane na učešće na okruglim stolovima o izbornom sistemu i medijima. Iako završeni u atmosferi razočaranja, za posledicu su imali pokušaj režima da amortizuje političko nezadovoljstvo postavljanjem Milana Panića na čelo savezne vlade i Dobrice Ćosića na čelo savezne države, i brzim raspisivanjem republičkih parlamentarnih izbora.⁴

Neposredni povod za izbijanje demonstracija 1996. godine bilo je prekrajanje izborne volje građana nakon drugog kruga lokalnih izbora, pa su u tom smislu i zahtevi bili konkretni. Studenti su pokrenuli protest nekoliko dana nakon protesta opozicije okupljene u koaliciji Zajedno, a minimalistički zahtevi (priznavanje rezultata izbora, te ostavke rektora i studenta prorektora) nisu mogli da zamaskiraju antirežimski stav iako zahtev za smenom Slobodana Miloševića nije bio artikulisan. Protest koji je trajao 117 dana, sve do ispunjenja poslednjeg uslova

2 Tomić & Atanacković, *Društvo u pokretu*, nav. delo; Siniša Dedeić, „Svi, svi – do pobeđe! (8. deo)”, *Istinomer*, 2011, <https://www.istinomer.rs/amnezija/svi-svi-do-pobede-8-deo/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

3 Studentski protest 1992, „Proglas 1992 – Dosta. Studenti za život, sada!”, *Protest92*, 1992, preko: <http://protest92.com/dosta-studenti-za-zivot-sada/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

4 „Studentski protest 1991–1992”, *Republika*, tematski broj, mart 1993.

– smene rektora Univerziteta u Beogradu, i do danas predstavlja najefektivniji studentski protest.

U sva tri protestna ciklusa studenti su se pojavljivali kao katalizator šireg građanskog bunta. Mada su polazili od univerzitetskih i generacijskih problema, studenti su formulisali šire društvene i političke zahteve, ne libeći se od ulaska u političko polje – 'studenti nisu ovde zbog politike, već slobode i demokratije', kako je rekao Branislav Lečić, jedan od vođa protesta 1992.⁵ Generalno gledano, studentski protesti su, što direktno, što indirektno, zahtevali demokratizaciju društva i bili organizovani kao otpor autoritarnom režimu. Njihov značaj se ogledao ne samo u iskazivanju otpora, već i u socijalizaciji mlađih generacija u faktor razvoja građanskog društva, što je kulminiralo sa Otporom krajem devedesetih.

Antiautoritarni protesti u drugoj deceniji XXI veka imali su drugačiji karakter. Odlikuje ih suprotstavljenost i animozitet između političkih i protestnih aktera, izostanak jasnije artikulacije ostvarivih zahteva i šire mobilizacije. Sve se ovo odvija u kontekstu potpune kompromitacije političke delatnosti, odakle i dolazi otpor savremenih pokreta ka partijama. Prvi protest ovakvog karaktera organizovala je građanska inicijativa Ne davimo Beograd 2015. godine prilikom potpisivanja ugovora o gradnji Beograda na vodi. Tokom 2016. i početkom 2017. inicijativa je organizovala još niz protesta zbog nelegalnog rušenja objekata u Savamali, delu Beograda koji je bio specijalnim zakonom prenamenjen za gradnju Beograda na vodi.⁶

Usledili su protesti „Protiv diktature” i „1 od 5 miliona”. Na primeru ovih protesta jasno se očitava nepopularnost političkog delovanja u najširem smislu i izostanak vere da je moguće bilo šta učiniti preuzimanjem inicijative i okupljanjem građana i građanki. Političko je postalo potpuno „kužna” delatnost i povlačenje u privatno je doseglo svoj vrhunac tokom pomenute decenije.⁷

Aprila 2017. godine „Protest protiv diktature” spontano su započeli srednjoškolci i studenti, a odsustvo organizacione strukture vodilo je sukobima manjih organizovanih, ali idejno različitih grupa o preuzimanju protesta. Nemogućnost definisanja osnovnih zahteva i ciljeva, te nepostojanje efikasne organizacione grupe, vremenom su vodili do gubitka energije. Predstavnici ovih protesta su „nedeljama odbijali bilo kakvu saradnju sa političkim partijama, jer su snagu videli upravo u svom „antiestablišment” karakteru i činjenici da nemaju formalne vođe”⁸

5 Dedeić, „Svi, svi – do pobeđe! (8. deo)”, nav. delo.

6 Irena Fiket et al., “The discourse of anti-instrumentalism: exploring a conceptual model through the case study of the We won't let Belgrade d(r)own initiative”, *Partecipazione E Conflitto*, vol. 12, no. 3, 2019.

7 Detaljno o ovom fenomenu u Irena Fiket, Zoran Pavlović, & Gazela Pudar Draško, *Političke orientacije građana Srbije: Kartografija nemoći*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2017.

8 „Protesti 'Protiv diktature': Zašto su prestali i šta su doneli”, Insajder, 2017, <https://insajder.net/sr/sajt/tema/5444/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

Suprotno ovim protestima, protest „1 od 5 miliona” imao je organizacionu grupu, ali je vođstvo protesta bilo u sukobu sa vođama opozicionih partija o karakteru i ciljevima protesta, pa je ubrzo postalo nejasno ko zapravo stoji iza samih protesta. Građani su gubili ionako nisko poverenje, pa su se, nakon nekoliko masovnijih okupljanja i šetnji po celoj Srbiji, protesti ugasili usled unutrašnjih sukoba i sumnje da iza svega stoje neke opozicione partije. Kao i kod protesta 2017. godine, ovi protesti nisu iznedrili konkretne zahteve koji su mogli da mobilišu širu populaciju. Raspad organizacione grupe i neuspešan izlazak na izbore pokreta „1 od 5 miliona” 2020. godine ukazao je na potrebu da se građanskoj mobilizaciji pristupi upravo na način kako je to Otpor prepoznao i sproveo tokom 1999–2000.

Ipak, kada govorimo o mobilizirajućem potencijalu protesta, moramo ukazati i na značajne kontekstualne razlike koje utiču na masovnost i uspešnost protesta. Pokazaćemo u narednom poglavlju da društvo Srbije nije spremno za efikasnu mobilizaciju, jer su okolnosti na globalnom i nacionalnom planu nepovoljne za javljanje alternative koja bi mogla da se suprotstavi rastućoj autoritarnosti režima koji drži sve poluge vlasti u svojim rukama.

Kontekstualna komparacija: ograničena moć delanja

Između dva režima mogu se povući brojne paralele, ali i istaći suštinske razlike koje bi objasnile razloge stabilnosti postojećeg sistema. Ipak, čini nam se da, kada govorimo o potencijalu delovanja nestranačkih aktera u političkoj areni, postoje suštinske razlike koje ukazuju na dva u potpunosti različita povesna trenutka.

2000	2020
Vizija društva ka kom se stremi osnažujuća – liberalna kapitalistička demokratija	Vizija društva ka kom se stremi nejasna i razoružavajuća
Evropska unija kao ishodište spoljne politike	Evropska unija viđena kao kompromitovana razjedinjena zajednica
Spoljna podrška za promene	Spoljna podrška za režim
Zatvorena zemlja i sankcije	Otvorena zemlja i mogućnost mobilnosti
Ekonomija devastirana sa visokom stopom nezaposlenosti	Ekonomija stabilizovana sa rastom zarade
Zarobljena država u kojoj je politička lojalnost primarni prediktor promocije	Zarobljena država u kojoj je politička lojalnost primarni prediktor promocije

Snazna opoziciona scena	Slaba opoziciona scena
Visokoautoritarni građani	Visokoautoritarni građani
Masovni protesti 1991, 1992, 1996/97. i 1999/2000. godine	Nemasovni protesti (Ne davimo Beograd 2015/2016, Protest protiv diktature 2017. i 1od 5 miliona 2019/2020)

Režimi Slobodana Miloševića i Aleksandra Vučića oblikovani su globalnim dešavanjima. Prvi je, iako na vlast došao na talasu promena unutar republičkih struktura Saveza komunista, vrlo brzo bio suočen sa globalnim previranjima, padom komunizma i kako se nekima činilo „krajem istorije”. Liberalna demokratija je postala jedina igra u gradu, „Treći talas” je zapljuskivao i granice Srbije, a sa njom je (ne)pozvan došao i kapitalizam. Suštinski, Miloševićev režim je opstajao unutar jednog globalnog talasa euforije izazvane širenjem liberalne demokratije, koja ni u Srbiji neće imati alternativu. U relativno sličnom kontekstu moramo posmatrati i režim Aleksandra Vučića. Drugu deceniju ovog milenijuma odlikuje značajan uspon populizma u svetu, uključujući i neke zemlje Evropske unije, koja barem deklarativno predstavlja državno ishodište Srbije. Iako možemo govoriti o originalnosti ovdašnje verzije populizma, važan je nalaz da u globalnom kontekstu izostaje pređašnja demokratska euforija. U tom smislu treba razumeti da je došlo do krize vizije društva – od liberalno (kapitalističke) demokratije kao ishodišta, stiglo se do polarizovanog i razočaravajućeg stanja na globalnom nivou. Upečatljiv je izostanak vizije koja bi mogla da mobilise populaciju.⁹

U sličnom svetlu treba posmatrati i Evropsku uniju kao ishodište spoljne politike Srbije. Dok je početkom devedesetih godina XX veka ideja Evropske unije bila u punom zamahu sa potpisivanjem Mاستrihtskog sprazuma, otvaranjem granica i najavljenim proširenjem, dotle se danas EU suočava sa sopstvenim protivurečnostima i nejasnom politikom pridruživanja. Dok je za protivnike Miloševićevog režima EU bila jedinstveno ishodište spoljne politike, dotle je pitanje pridruživanja Srbije danas opterećeno (ne)realnim izborom između pridruživanja samoj EU i očuvanja teritorijalne celovitosti. Sama EU kao značajan politički faktor na Zapadnom Balkanu napravila je relativni zaokret prema regionu uključujući i Srbiju. Nakon iskustva prijema Bugarske i Rumunije, a kasnije i Hrvatske, EU je poslednjih godina slala kontradiktorne poruke o mogućem prijemu novih članica, što je usporilo težnje (i potrebe) zemalja kandidata za uspešnim reformama. Štaviše, može se argumentovati da je EU usvajala blage izveštaje o napredovanju (odnosno nazadovanju) zemalja kandidata i da

9 Ivan Krastev and Stephen Holmes, *The Light that Failed: A Reckoning*, Penguin, London, 2020; Wendy Brown, “Neo-liberalism and the End of Liberal Democracy”, *Theory and Event*, vol. 7, no. 1, 2003.

je blagonaklono gledala na jačanje revanšističkih i revizionističkih retorika na Zapadnom Balkanu.¹⁰

U širem kontekstu međunarodne podrške režimima takođe se može povući značajna razlika. Savezna Republika Jugoslavija je gotovo četiri godine bila izložena strogim međunarodnim sankcijama sa ciljem pritiska na Miloševićev režim. Sam Milošević je, vrlo kratko po potpisivanju Dejtonskog sporazuma, uživao relativnu spoljnu podršku, koju je delimično počeo da gubi već nakon izbora 1996. godine i ponovnog uključivanja međunarodne zajednice u rešavanje unutrašnjih pitanja Republike Srbije. Sa jačanjem krize na Kosovu i Metohiji 1998. godine spoljna podrška za smenu režima je rasla, da bi prvi vrhunac doživela NATO bombardovanjem SR Jugoslavije. Kako je samo bombardovanje u značajnoj meri osnažilo režim, počele su da rastu i finansijska i logistička podrška za smenu režima, koje vrhunac dostižu u leto 2000. godine.¹¹

Nasuprot Miloševićevoj poziciji, režim Aleksandra Vučića vodio je barem deklarativno spoljnu politiku zasnovanu na doktrini „četiri stuba” srpske spoljne politike (SAD, EU, Rusija i Kina) definisane u periodu obnove nezavisnosti Republike i jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova.¹² No, iako se ova politika činila neodrživom i pre svega nekoherentnom, evidentna je činjenica da režim uživa mnogo više od minimalne podrške u sva četiri centra moći. Iako se može argumentovati da sadašnja pozicija nije dugoročno održiva, ostaje činjenica da nijedna druga politička snaga nema podršku međunarodnih faktora, niti je dovoljno učinila da režim izgubi podršku.

Ukoliko posmatramo ekonomsku perspektivu uočićemo još jednu značajnu razliku. Kraha privrede u periodu 1989–1993. godine vodio je padu bruto društvenog proizvoda Srbije od čak 60%. Uz delimičan rast do 2000. godine rezultat Miloševićevog režima bio je pad BDP-a u iznosu od 53%. U vreme globalne privredne ekspanzije i tehnološkog napretka, u Srbiji je broj zaposlenih opao sa preko 2.500.000 na 2.100.000 uz procene da je preko 800.000 radnika bilo višak,

10 Jelena Džankić, Soeren Keil, and Marko Kmezić (eds.), *The Europeanisation of the Western Balkans: A Failure of EU Conditionality?*, Palgrave Macmillan, 2019; Jasmin Mujanović, Alida Vračić, and Ioannis Armatolas (eds.), *Political Trends & Dynamics – The European Project in the Western Balkans: Crisis and Transition*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 2019.

11 Michael Dobbs, “U.S. Advice Guided Milosevic Opposition”, *The Washington Post*, 2000, Available: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2000/12/11/us-advice-guided-milosevic-opposition/ba9e87e5-bdca-45dc-8aad-da6571e89448/> (Accessed 15 November 2020).

12 The Directorate-General for External Policies, *Serbia's cooperation with China, the European Union, Russia and the United States of America*, European Parliament's Committee on Foreign Affairs, Brussels, 2017; Lasse Lohmann and Stefan Stojković, “Crisis at Europe's periphery – Serbian democracy in quarantine”, *The Balkans in Europe Policy Advisory Group*, 2016, Available: <https://biepag.eu/crisis-at-europes-periphery-serbian-democracy-in-quarantine/> (Accessed 15 November 2020).

odnosno samo formalno zaposleno.¹³ Prosečna zarada opala je, preračunato u današnje vrednosti, sa oko 300 evra u 1990. godini na manje od 50 evra na kraju 2000. godine.¹⁴ Ekonomske tendencije sadašnjeg režima su nešto drugačije. Jedan od razloga izbornog poraza Demokratske stranke i Borisa Tadića bile su posledice svetske ekonomske krize koja se osetila u Srbiji. Prvi pad BDP (-3,5%) nakon promena zabeležen je 2009, pa zatim 2012, kada je iznosio -1,7%. Njega je pratila visoka inflacija i sve izraženija dohodovna nejednakost.¹⁵ Prva vlada Srpske napredne stranke i Socijalističke partije Srbije formirana je 2012. godine upravo na globalnom zalasku krize. Grubo posmatrano, za prethodnih osam godina realan broj zaposlenih je porastao sa blizu 1.730.000 u 2012.¹⁶ na 2.200.000 na kraju trećeg kvartala 2020. godine.¹⁷ Prosečna neto plata je porasla sa blizu 44.000 RSD iz decembra 2012. na 60.000 RSD u julu 2020. godine uz kontrolisani kurs evra.¹⁸ Privredu karakteriše stalni privredni rast, premda u proseku zemalja Zapadnog Balkana. No, iako sve ove kategorije zaslužuju detaljniju analizu, ono što želimo da istaknemo jeste različita perspektiva građana. Dok su se tokom devedesetih godina građani suočili sa teškom ekonomskom situacijom, hiperinflacijom i gubitkom ekonomskog statusa, dotle je u proteklih osam godina zabeležen privredni uspon koji je barem delu stanovništva pružio izvesno zadovoljenje. Nosioci protestnih pokreta tokom devedesetih su bili srednji slojevi,¹⁹ koji su doživeli i najveći ekonomski uspon poslednjih godina i, shodno tome, njihov mobilizirajući potencijal je nizak. Istraživanje 2012. godine je ukazalo da srednji materijalni položaj uživa celih 65% stanovništva.²⁰ Ukoliko se osvrnemo na činjenicu da su i

- 13 Milojko Arsić, „Dugoročne posledice ekonomskog sloma privrede Srbije tokom 90-ih godina 20-og veka”, *Ekonomske ideje i praksa*, god. 22, 2016.
- 14 Miroslav Zdravković, „Prosečna zarada u Srbiji 1990–2018”, *Makroekonomija*, 2018, <https://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/prosecna-zarada-u-srbiji-1990-2018/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- 15 Željka Manić & Anđelka Mirkov, „Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd 2019, 51.
- 16 Statistika zaposlenosti i zarada, „Zaposleni u Republici Srbiji, 2012”, Republički zavod za statistiku, 2013, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20131019.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- 17 Statistika zaposlenosti i zarada, „Registrovana zaposlenost, treći kvartal 2020”, Republički zavod za statistiku, 2020, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20201286.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- 18 Statistika zarada, „Prosečne zarade po zaposlenom, jul 2020”, Republički zavod za statistiku, 2020, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20201259.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- 19 Mladen Lazić, *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd 2011.
- 20 Željka Manić, „Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u*

devedesetih godina građani percipirali demokratiju kao sredstvo izlaska iz siromaštva i krize, a ne vrednost per se²¹, lakše ćemo razumeti odsustvo demokratskih težnji u periodu ekonomskog rasta.

Na tragu toga ukazujemo i na dve važne konstante u oba perioda koja posmatramo – zarobljena država i autoritarnost građana. Fenomen zarobljene države uočavamo u analizama tokom devedesetih, ali i poslednjih godina.²² Iako je fenomen bio prisutan tokom devedesetih, njegova aktualizacija i dovođenje do krajnosti poslednjih godina, a sve u kombinaciji sa autoritarnim populizmom vladajuće figure sadašnjeg poretka, pre naglašava nemoć institucija kako bi posejlo desocijalizaciju društva i naglasilo potrebu za efikasnim posrednikom – klijentelističkom moćnom mrežom vladajuće partije. Stoga, građani i građanke posežu za optimalnim rešenjem – povlačenjem iz političke sfere i prepuštanjem svoje sudbine u ruke „vladara”.

Zatim, autoritarne tendencije među građanima su druga konstanta koju prati i prihvatanje onih vrednosti koje su suprotne demokratskim normama. Samo društvo odlikuje nizak nivo demokratskog potencijala i neotpornost na populističke tendencije, dok je nivo političkog znanja i aktivizma takav da se tipičan građanin može opisati kao apolitičan.²³ Istraživanja pokazuju da se učešće građana u demokratskim promenama devedesetih godina pre može tumačiti kao posledica siromaštva, a ne prihvatanja demokratskih vrednosti, pa sama demokratija za njih nije vrednost po sebi već se poistovećuje sa potencijalnim efektima.²⁴ Mladi su dominantno nezainteresovani za politička pitanja, i prema političkoj sferi imaju otpor koji se javlja prvenstveno usled percepcije odsustva jasnih pravila igre i usled osećaja da ne postoji dovoljan uticaj običnih ljudi na političke odluke i procese. Političko polje se za njih u velikoj meri doživljava kao mesto ostvarivanja ličnih interesa, a manje kao mesto debate o javnom interesu, što rezultuje niskim stopama izlaznosti na izbore.²⁵

Iako obim ovog rada ne omogućava da pružimo detaljniju kvalitativnu analizu opozicione scene u dva perioda koja posmatramo, poslednji izbori ukazuju da postoji značajna razlika u kompetitivnosti i moći delanja opozicionih aktera

---

periodu ubrzane transformacije, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd 2013, 22.

- 21 Zoran Pavlović, „Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena”, *Psihološka istraživanja*, god. 13, br. 1, 2010.
- 22 Lazić, Čekajući kapitalizam, nav. delo; Srđan Prodanović, Gazela Pudar Draško, & Marija Velinov, *Otete institucije u Srbiji: teorija i praksa*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2019.
- 23 Fiket, Pavlović, & Pudar Draško, *Političke orijentacije građana Srbije*, nav. delo.
- 24 Pavlović, „Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena”, nav. delo.
- 25 Smiljka Tomanović & Dragan Stanojević, *Mladi u Srbiji 2015: stanja, opažanja, verovanja i nadanja*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2015.

na koju je potrebno ukazati. Na poslednjim izborima, uz izlaznost približno polovine biračkog tela, vladajuća stranka, odnosno koalicija u kojoj je SNS činila dominantnog političkog subjekta, osvojila je preko 75% mandata. Ili još drastičnije: stranke članice prethodne vlade osvojile su zajedno preko 95% mandata.²⁶ Posmatrajući izborne cikluse devedesetih godina, a bez namere da otvaramo pitanje suštinski opozicionog karaktera određenih političkih subjekata, možemo da primetimo da su stranke koje su stajala nasuprot Socijalističkoj partiji Srbije bile sposobne da na gotovo svim izborima izvedu preko milion glasača u apsolutnim brojevima. Primera radi, na izborima za narodne poslanike 1997. godine, i pored bojkota reprezentativnog dela opozicije, nominalno opozicione Srpska radikalna stranka i SPO su uspele da zajedno osvoje više od polovine glasova biračkog tela.²⁷ A na pomenutim lokalnim izborima 1996. godine opozicija je uspela da osvoji većinu odborničkih mandata u najvećim gradovima.²⁸ Tako da, iako oba režima karakterišu značajne demokratske manjkavosti koje se međusobno razlikuju, rezultati opozicije na poslednjem izbornom ciklusu (računajući i procenat glasača koji nije glasao usled prihvatanja ideje bojkota), kao i poslednjih nekoliko izbora jasno ukazuju da sadašnja opozicija ne raspolaže ni približnim mobilizujućim potencijalom kakav je imala opozicija devedesetih godina.

(Ne)organizovanost društvenih pokreta u Srbiji

Fenomen Narodnog pokreta Otpor izazivao je malo pažnje u naučnoj javnosti Srbije. Ipak, smatramo da je njegov značaj za uspeh petooktobarskih promena ako ne ključan onda svakako veoma visok. Stoga ćemo u ovom poglavlju izneti kvalitativne razlike u delovanju Otpora i savremenih društvenih pokreta, zasnovane prevashodno na kvalitativnim intervjuima sa predstavnicima obe grupacije.

26 Republička izborna komisija, „Ukupni rezultati izbora za narodne poslanike Narodne skupštine 2020. godine”, Narodna skupština Republike Srbije, 2020, <https://www.rik.parlament.gov.rs/tekst/sr/9386/ukupni-rezultati-izbora-za-narodne-poslanike-narodne-skupstine-2020-godine.php> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

27 Republička izborna komisija, „Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije, 1997. Konačni rezultati”, Republički zavod za statistiku Srbije, 1997, <https://publikacije.stat.gov.rs/G1997/Pdf/G19976001.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

28 Republička izborna komisija, „Izbori za odbornike skupština opština i gradova Republike Srbije, 1996. Konačni rezultati”, Republički zavod za statistiku Srbije, 1997, <https://publikacije.stat.gov.rs/G1997/Pdf/G19976002.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

Otpor	Pokreti druge decenije XXI veka
Nacionalno, dobro koordinisano delovanje kroz regionalne predstavnike	Lokalno, slabo umreženo delovanje
Jasna strategija komunikacije u dva pravca – „izađi i glasaj” i „gotov je“	Nedostatak jasne strategije komunikacije
Medijski mrak uz usmerenost na „gerila marketing” i „od usta do usta” kanale	Medijski mrak na svim nivoima i društvene mreže sa dva lica
Samoorganizovanost i spoljno finansiranje nakon pozicioniranja kao agenta promena	Samoorganizovanost i samofinansiranje
Otpor ka objavljivanju izvora finansiranja (samo dijaspora)	Otpor ka projektnom finansiranju, naglasak na autonomiji rada
Saradnja sa partijama opozicije (DOS – predstavnik Otpora na sastancima)	Saradnja sa partijama tačka podele
Saradnja sa najširim civilnim društvom (G17, strukovna udruženja, SANU, intelektualci, NVO)	Saradnja sa civilnim društvom nepostojeća, sem ličnih kontakata
Predstava o horizontalnom, bezliderskom pokretu	Važnost horizontalnog uređenja i jednake participacije
Nevidljivo jezgro pokreta i snažna identifikacija sa pokretom kod aktivista	Zatvoreno jezgro pokreta i nedovoljna identifikacija sa pokretom kod aktivista – izostanak rada sa novim članovima
Ideološka heterogenost unutar pokreta	Ideološka homogenost unutar pokreta

Ukoliko uzmemo u obzir spisak novih pokreta koji su obuhvaćeni istraživanjem, naveden u uvodnom poglavlju, jasno je da je reč o lokalnim pokretima vrlo ograničenog polja delovanja. Nasuprot njima, Otpor je, iako začet kao studentski pokret, posle samo dve godine postojanja imao aktivnu organizaciju na nacionalnom nivou, koja je delovala kroz dobro koordinisanu mrežu regionalnih predstavnika i lokalnih kancelarija. Nosioi Otpora razumeli su ga i prenosili kao ideju pre nego formu, što im i jeste omogućilo brzo širenje na nacionalnom nivou i prerastanje iz studentskog u narodni pokret. Poruke koje su prenosili bile su lako razumljive i prijemčive populaciji umornoj od beznađa tadašnjeg režima, ali i razočaranoj delovanjem opozicije. Hapšenja, prebijanja i uopšte režimska hajka na članove Otpora olakšavala im je da na ličnom primeru pokažu šta znači biti „Otporaš” i da formiraju kult otpora. Sami lokalni odbori imali su autonomiju delovanja u odnosu na centar sve dok su služili istom cilju. Medijski mrak koji karakteriše oba perioda prevazilažen je uspešnim gerilskim marketingom u slučaju Otpora.

To je suprotna pozicija u odnosu na nove društvene pokrete, koji su većinski formirani oko konkretnih pitanja (single issue), i nemaju jasnu strategiju prevazilaženja ove faze – niti izlaska iz lokalnog okvira, niti prevazilaženja prvobitnog problema oko kojeg su se mobilisali.²⁹ To je jasno uočljivo iz činjenice da oni, za razliku od Otpora, gotovo i da nemaju jasno izgrađene kanale i plan komunikacije i širenja, što je suštinski preduslov za iskorak o kojem govorimo. Novi pokreti su, mahom, manje grupe koje vezuju prijateljske veze i zajedničko razumevanje problema. Iako gotovo svi novi pokreti ističu značaj terenskog rada, takve je aktivnosti bilo teško mapirati u značajnijem obimu.

Kada govorimo o saradnji i umrežavanju između novih društvenih pokreta u Srbiji, preovlađujući utisak jeste da je saradnja moguća samo ukoliko je na liniji sa ideološkim pozicijama pokreta. Iako postoji deklarativna želja za umrežavanjem, kao i određeni nivo komunikacije i saradnje, sve se uglavnom svodi na postojanje ličnih kontakata među aktivnijim članovima i izjave o podršci. Najrazvijenija svest o značaju saradnje bila je vidljiva kod pokreta koji čine koaliciju Građanski front, ali je i saradnja među njima bila opterećena važnim pitanjima poput učestvovanja na izborima i odnosna prema postojećim akterima na političkoj sceni, što su pitanja koja se javljaju kao tačke podele i razdora. Takođe, bilo je primetno i odsustvo gotovo bilo kakve saradnje sa organizacijama civilnog društva.

Sa druge strane, Otpor je po svojoj transformaciji bio otvoren za sve aktere koji su imali zajednički cilj obaranja režima i u tom smislu su bili znatno manje elitistički i puritanistički nastrojeni. Ta ocena važi i kada ih upoređujemo sa novim društvenim pokretima, i sa ranijim oblicima studentskog organizovanja. U određenoj meri su koordinisali aktivnosti sa predstavnicima opozicionih partija i prisustvovali njihovim sastancima. Ipak, svoju ulogu su vršili na jedan suptilan, ali važan način: vršili su pritisak na opoziciju da se što pre i jasnije suprotstavi Miloševiću, izbegavajući pritom otvorene napade na nju. Tako je opozicija imala pritisak da deluje proaktivno, kako bi izbegla da bude optužena za urušavanje saveza protiv Miloševića i gušenje ponovo probuđene energije. Sarađivali su sa organizacijama civilnog društva u zemlji. Koordinisali su kampanju za izlazak na izbore (get out to vote) „Vreme je“, koja je donela jedan od ključnih narativa septembarskih izbora. Uočljiva je bila i saradnja sa nezavisnim medijima i uopšte javnim ličnostima³⁰, gde se video jasan cilj a za ostvarivanjem svake moguće saradnje koja bi doprinela širenju „ideje“ i postizanju konačnog cilja – rušenja režima.

29 Za više detalja pogledati Balša Delibašić, Sara Nikolić, & Jelena Vasiljević, *Demokratizacija odozdo: Formiranje i delovanje novih društvenih pokreta u Srbiji i Makedoniji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2019.

30 Po rečima predstavnika Otpora, čak je i Dobrica Ćosić potpisao pristupnicu pokretu.

Sagovornici iz Otpora potvrdili su informacije iz ranijih istraživanja o Otporu, svedočeći da su imali saradnju sa inostranim organizacijama koje su im pomogle na planu prenošenja znanja i iskustva nenasilne borbe. Važno je istaći da se insistira na tome da je ova pomoć stigla tek kada su prepoznati kao relevantan društveni akter (februar 2000), odnosno kada je pokret već bio duboko u svojim aktivnostima, iako svedoče o postojanju kontakata pre formalnog osnivanja Otpora. Sa druge strane, pitanje finansiranja pokreta nije dovoljno osvetljeno, što i nije iznenađujuće s obzirom na to da potvrđuju odranije iznetu pretpostavku da su finansije bile strogo centralizovana delatnost kontrolisana od strane uskog kruga ljudi.

Novi pokreti koje smo obuhvatili ovim istraživanjem uglavnom ne vide dodatne finansije kao ključne za svoje dalje delovanje, ali im načini i modeli finansiranja ostaju važni u kontekstu identiteta. Odnosno – pitanje finansiranja ostaje podređeno vrednostima pokreta, bez jasne ideje kako doći do sredstava za održivost aktivnosti. Za razliku od Otpora koji je ovo pitanje prikrivao narativima o donacijama srpske dijaspore ili samofinansiranju („Dinar za Slobu”), oni ostaju čvrsto na stanovištu da finansiranje utiče na autonomiju rada. Finansijska sredstva ostvaruju članarinom i donacijama i tek u jednom delu projektno. Novi pokreti su većinski pokazali odsustvo želje za projektnim finansiranjem, bilo da ono dolazi iz državnog budžeta, bilo iz evropskih fondova i stranih fondacija. Animizitet prema tom obliku finansiranja se javlja zbog potencijalne korupcije, kada govorimo o državnom finansiranju, te gubitka autonomije ili promeni/priлагоđavanju osnovnih ciljeva, kada govorimo o stranim donatorima. Važan nalaz je da pokreti imaju bojazan da bi, čak i onda kada projektne aktivnosti ne bi bile podređene željama donatora, povezivanje donatorskog finansiranja s aktivnostima moglo da izazove nepoverenje među postojećim i potencijalnim članstvom – etiketa „stranih plaćenika” se lako stiče i danas u Srbiji. U tom smislu, donacije i članarine ostaju osnovni izvor finansiranja aktivnosti, iako su aktivisti pokreta svesni njihovih ograničenja.

Oba istraživanja potvrđuju teorijske nalaze da neformalne mreže imaju značajnu ulogu u procesu mobilizacije. U slučaju Otpora ta mreža je razvijena tokom studentskih protesta 1996/97. Iako je sam pokret imao velikog uspeha u predstavljanju sebe kao horizontalnog pokreta bez vođstva, pogrešno bi bilo prihvatiti ovu tezu. Intervjui sa aktivistima pokreta ukazali su da je Otpor imao prilično nevidljivo operativno jezgro sa jasno podeljenim zadacima i linijama komunikacije koje su zametale trag ovom uskom krugu pokretača. Činjenica da je organizaciono jezgro bilo nevidljivo, ali izuzetno efikasno u koordinaciji aktivnosti pokreta upravo je jedna od najvažnijih lekcija koje novi pokreti mogu da izvuku ukoliko pretenduju na nacionalno delovanje. Sa praktične strane, insistiranje na horizontalnoj strukturi pokretu je omogućavalo efikasniju borbu protiv režima, budući

da režim nije bio u mogućnosti da napada vodeće aktiviste individualno. Predstava o bezliderskom i horizontalnom pokretu pogodovala je i široj mobilizaciji aktivista i simpatizera. Neke od retkih studija tvrde da je Otpor bio vrlo dobro organizovan te da je *imao sasvim klasično hijerarhizovano političko – organizaciono jezgro koje je, suprotno slici koja je širena, intenzivno sarađivalo sa opozicionim političkim partijama i stranim savetodavcima, namećući precizne političke ciljeve bez dogovora sa, pa čak i bez znanja običnog članstva.*³¹ Naše istraživanje potvrđuje nalaze da, iako je članstvo imalo širok uticaj na donošenje odluka o konkretnim akcijama, uži krug ljudi je donosio strateške odluke.

Kod novih društvenih pokreta u Srbiji pitanje unutrašnje organizacije, odnosno njen horizontalni karakter važan su deo identiteta pokreta i aktivista. Kako se ovi pokreti predstavljaju kao alternativa i režimu, ali i opozicionim partijama, zagovaranje pokreta kao neliderskog i horizontalno ustrojenog može se razumeti i kao politička agenda. No, i kod većine pokreta koji ističu značaj horizontalne strukture jasno je uočljivo postojanje jezgra koje čine neformalne i zatvorene grupe. I upravo su sa tom zatvorenosću povezani možda i najveći problemi novih pokreta: pitanje mobilnosti i inkluzivnosti. Tako problem hermetičnosti dolazi do izražaja i u kontekstu širenja pokreta i prihvatanja novih članova, gde se dozvoljava da najslabije karike otpadnu, a da se inicijalno zainteresovani članovi oseće neiskorišćenim.³²

Otpor je pak stajao na strateškim pozicijama koje su mu omogućile da mobilise pristalice sa svih pozicija na društvenoj i ideološkoj skali. Kako Ilić potvrđuje, Otpor je, i pored svoje strukturalne homogenosti, uspeo da se profilise kao izistinska narodna politička organizacija, a privremeno zamaskirane unutrašnje napetosti svakako su morale voditi reviziji ciljeva i strategija.³³ No, iako Otpor nije uspeo da kapitalizuje svoju moć pre razrešenja ovih unutrašnjih napetosti, primarni cilj svrgavanja režima je postignut, a ideološki su kompromisi opravdali svoju svrhu.

Zaključak

Fenomen Otpora pokazao je da antiautoritarna mobilizacija nužno mora da zanemari ideološku homogenost, ukoliko je ona uopšte moguća. Sa druge strane, kraj Otpora je pokazao da heterogeni pokreti i koalicije nisu održivi i da je

31 Slobodan Naumović, „'Otpor!' kao postmoderni Faust: društveni pokret novog tipa, tradicija prosvetnog reformizma i 'izborna revolucija' u Srbiji”, *Filozofija i društvo*, god. 31, 2006: 149; Vladimir Ilić, *'Otpor' više ili manje od politike*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2001.

32 Delibašić, Nikolić, & Vasiljević, *Demokratizacija odozdo*, nav. delo.

33 Ilić, *'Otpor' više ili manje od politike*, nav. delo.

njihova upotrebljivost kratkoročna, premda lekovita za demokratiju. Nastojali smo da pokažemo da je za uspešnost antiautoritarne mobilizacije potrebno postojanje delegitimizovanog režima, sa urušenom spoljnom podrškom, te postojanje snažnije ekonomske krize koja, pre svega, pogađa srednje slojeve stanovništva. Ovakav kontekst, ukoliko je praćen snaženjem protestnog potencijala građana, predstavlja plodno tlo za javljanje novih pokreta koji mogu da budu prelomna snaga u rušenju autoritarnog poretka. Iako mnoge studije ukazuju na buđenje građana i građanki³⁴, smatramo da je potrebno da protestni pokreti pokažu izvestan stepen uspeha u zadovoljenju postavljenih zahteva da bi došlo do efekta snežne kugle (snowball effect) i veće mobilizacije građana koja bi vodila rušenju režima.

Izvori i literatura

- „Studentski protest 1991–1992”, *Republika*, tematski broj, mart 1993.
- Arsić, Miloško, „Dugoročne posledice ekonomskog sloma privrede Srbije tokom 90-ih godina 20-og veka”, *Ekonomске ideje i praksa*, god. 22, 2016, str. 23–41.
- Backović, Vera & Irena Petrović, „Društveni pokret u nastajanju: vrednosne orijentacije učesnika Protesta protiv diktature”, *Sociologija*, god. 59, br. 4, 2017, str. 427–451.
- Brown, Wendy, “Neo-liberalism and the End of Liberal Democracy”, *Theory and Event*, vol. 7, no. 1, 2003. doi: 10.1353/tae.2003.0020
- Dedeić, Siniša, „Svi, svi – do pobede! (8. deo)”, *Istinomer*, 2011, <https://www.istinomer.rs/amnezija/svi-svi-do-pobede-8-deo/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Delibašić, Balša, Sara Nikolić, & Jelena Vasiljević, *Demokratizacija odozdo: Formiranje i delovanje novih društvenih pokreta u Srbiji i Makedoniji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2019.
- Dobbs, Michael, “U.S. Advice Guided Milosevic Opposition”, *The Washington Post*, 2000. Available: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2000/12/11/us-advice-guided-milosevic-opposition/ba9e87e5-bdca-45dc-8aad-da6571e89448/> (Accessed 15 November 2020).
- Džankić, Jelena, Soeren Keil, and Marko Kmezić (eds.), *The Europeanisation of the Western Balkans: A Failure of EU Conditionality?*, Palgrave Macmillan, 2019.
- Džihić, Vedran, Gazela Pudar Draško, Felix Henkel, Irena Fiket, Ivan Stefanovski, and Rastislav Dinić, *Agency for Change: Alternative Democratic Practices in Southeast Europe*, Friedrich-Ebert-Stiftung Dialogue Southeast Europe, Sarajevo 2019.

34 Mujanović, Vračić, and Armakolas, *Political Trends & Dynamics – The European Project in the Western Balkans: Crisis and Transition*, op. cit.; Jelisaveta Petrović & Dragan Stanojević, „Politički aktivizam u Srbiji”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd, 2019; Vedran Džihić et al., *Agency for Change: Alternative Democratic Practices in Southeast Europe*, Friedrich-Ebert-Stiftung Dialogue Southeast Europe, Sarajevo 2019.

- Fiket, Irena, Marjan Ivković, Gazela Pudar Drasko, and Jelena Vasiljević, "The discourse of anti-instrumentalism: exploring a conceptual model through the case study of the We won't let Belgrade d(r)own initiative", *Partecipazione E Conflitto*, vol. 12, no. 3, 2019, pp. 898–918. doi: 10.1285/i20356609v12i3p898
- Fiket, Irena, Zoran Pavlović, & Gazela Pudar Draško, *Političke orijentacije građana Srbije: Kartografija nemoći*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2017.
- Ilić, Vladimir, 'Otpor' više ili manje od politike, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2001.
- Insajder, „Protesti 'Protiv diktature': Zašto su prestali i šta su doneli”, 2017, <https://insajder.net/sr/sajt/tema/5444/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Krastev, Ivan and Stephen Holmes, *The Light that Failed: A Reckoning*, Penguin, London 2020.
- Lazić, Mladen, *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd 2011.
- Lohmann, Lasse and Stefan Stojković, "Crisis at Europe's periphery – Serbian democracy in quarantin", The Balkans in Europe Policy Advisory Group, 2016. Available: <https://biepag.eu/crisis-at-europes-periphery-serbian-democracy-in-quarantine/> (Accessed 15 November 2020).
- Manić Željka & Anđelka Mirkov, „Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd 2019, str. 49–70.
- Manić, Željka, „Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd 2013, str. 11–28.
- Milić, Anđelka & Lilijana Čičkarić, *Generacija u protestu: Sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97. na Beogradskom univerzitetu*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 1998.
- Mujanović, Jasmin, Alida Vračić, and Ioannis Armakolas (eds.), *Political Trends & Dynamics – The European Project in the Western Balkans: Crisis and Transition*, Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung, 2019.
- Naumović, Slobodan, „'Otpor!' kao postmoderni Faust: društveni pokret novog tipa, tradicija prosvetnog reformizma i 'izborna revolucija' u Srbiji”, *Filozofija i društvo*, god. 31, 2006, str. 147–194.
- Pavlović, Zoran, „Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena”, *Psihološka istraživanja*, god. 13, br. 1, 2010, str. 35–58.
- Petrović, Jelisaveta & Dragan Stanojević, „Politički aktivizam u Srbiji”, u: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić (urs.), *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet, Beograd 2019, str. 167–186.
- Prodanović, Srđan, Gazela Pudar Draško & Marija Velinov, *Otete institucije u Srbiji: teorija i praksa*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2019.

- Republička izborna komisija, „Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije, 1997. Konačni rezultati”, Republički zavod za statistiku Srbije, 1997, <https://publikacije.stat.gov.rs/G1997/Pdf/G19976001.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Republička izborna komisija, „Izbori za odbornike skupština opština i gradova Republike Srbije, 1996. Konačni rezultati”, Republički zavod za statistiku Srbije, 1997, prema: <https://publikacije.stat.gov.rs/G1997/Pdf/G19976002.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Republička izborna komisija, „Ukupni rezultati izbora za narodne poslanike Narodne skupštine 2020. godine”, Narodna skupština Republike Srbije, 2020, <https://www.rik.parlament.gov.rs/tekst/sr/9386/ukupni-rezultati-izbora-za-narodne-poslanike-narodne-skupstine-2020-godine.php> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Statistika zaposlenosti i zarada, „Registrovana zaposlenost, treći kvartal 2020”, Republički zavod za statistiku, 2020, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20201286.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Statistika zaposlenosti i zarada, „Zaposleni u Republici Srbiji, 2012”, Republički zavod za statistiku, 2013, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20131019.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Statistika zarada, „Prosečne zarade po zaposlenom, jul 2020”, Republički zavod za statistiku, 2020, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20201259.pdf> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- Studentski protest 1992, „Proglas 1992 – Dosta. Studenti za život, sada!”, Protest92, 1992, <http://protest92.com/dosta-studenti-za-zivot-sada/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).
- The Directorate-General for External Policies, *Serbia's cooperation with China, the European Union, Russia and the United States of America*, European Parliament's Committee on Foreign Affairs, Brussels 2017.
- Tomanović, Smiljka & Dragan Stanojević, *Mladi u Srbiji 2015: stanja, opažanja, verovanja i nadanja*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2015.
- Tomić, Đorđe & Petar Atanacković (urs.), *Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad 2009.
- Vladislavljević, Nebojša, “Popular protest in authoritarian regimes: evidence from communist and post-communist states”, *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 14, no. 2, 2014, pp. 139–157. doi: 10.1080/14683857.2014.901725
- Zdravković, Miroslav, „Prosečna zarada u Srbiji 1990–2018”, *Makroekonomija*, 2018, <https://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/prosecna-zarada-u-srbiji-1990-2018/> (Pristupljeno 15. novembra 2020).

Gazela Pudar Draško
Balša Delibašić

RESISTANCE TO POLITICS

Abstract: The reasons for absence of broad civic anti-authoritarian activism in contemporary Serbia can be gleaned from a closer look at the circumstances of emergence and disappearance of the movement *Otpor* [Resistance], which played a major role in the lead-up and events of October 5th, 2000. Through a comparative analysis of available studies of former *Otpor* members, as well as other activists of various movements, we show significant overlap in perception of the political context of 2000 and the end of the 2010s. On the other hand, context analysis also shows significant differences between these two moments regarding the agency of actors on the Serbian political stage. *Otpor*'s success in producing an efficient common subject of change, despite internal ideological heterogeneity, must be weighed against the counter claim of failure to endure as social and/or political actor (precisely due to its internal differences). Can we speak of lessons learned? Could Resistance in politics be the source of civic resistance towards politics in Serbia?

Key words: Resistance, anti-authoritarian mobilization, agency, October 5th.

II DEO

RAZLIČITI ASPEKTI
PETOOKTOBARSKIH
PROMENA

Prof. dr Dušan Spasojević*
Doc. dr Jelena Lončar**
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Medijska slika o Petom oktobru: između osporavanja i zaborava

Sažetak: Poglavlje analizira medijske diskurse o Petom oktobru u poslednjih dvadeset godina. U radu se fokusiramo na tekstove objavljene povodom godišnjica Petog oktobra u dva dnevna lista, Blicu i Večernjim novostima. U analizi uočavamo tri osnovna diskursa: 1) diskurs o propuštenim šansama i izneverenim očekivanjima; 2) diskurs o (revolucionarnom?) karakteru promena, i 3) diskurs zaborava i povratka devedesetih. Nalazi takođe ukazuju na dinamiku u odnosima između stranaka starog režima i stranaka pobedničke koalicije DOS, kao i na promenu odnosa stranaka i aktera civilnog društva bez kojih Peti oktobar nije bio moguć. Poglavlje pokazuje kako jedan snažan simbol relativno brzo prelazi put od „zvezde vodilje” do simbola izneverenih očekivanja i davnoprošlog vremena, ali i postaje „prazni označitelj”.

Ključne reči: Peti oktobar, mediji, revolucija, promene, demokratizacija

Uvod

U ovom poglavlju analiziramo medijske narative o događajima 5. oktobra 2000. godine i političkim posledicama istog. Ovaj datum predstavlja jedan od najvažnijih političkih događaja u postjugoslovenskoj Srbiji jer označava kraj vladavine

---

* E-mail: dusan.spasojevic@fpn.bg.ac.rs

** E-mail: jelena.loncar@fpn.bg.ac.rs

Slobodana Miloševića i formalno restartovanje demokratskih promena. Kao takav, datum ima izuzetan simbolički naboj i potencijal. Zbog toga u ovom radu posmatramo da li se i kako menja razumevanje 5. oktobra, te kako o njemu misle najvažniji politički akteri – lideri stranaka i političari, kao i učesnici protesta, naučnici i istraživači, ali i obični građani čija razumevanja prenose mediji.

Kako je razumevanje društvenih i političkih događaja u velikoj meri posredovano tekstovima i slikama iz medija, u ovom radu se fokusiramo na analizu medijskog sadržaja o 5. oktobru. Medijski sadržaji nastaju u određenom kontekstu: društvena i politička situacija utiču na izbor tema i oblikovanje narativa. U tom smislu, analiza medijskih tekstova doprinosi razumevanju konteksta u kom su obeležavane godišnjice demokratskih promena, kao i poruka koje se svesno ili nesvesno šalju publici.

Jasno je da je o 5. oktobru izrečen i napisan beskrajn niz stavova, te da bi za potpunu (potpuniju) sliku o ovom događaju i njegovim brojnim posledicama mogla da se napiše bar jedna knjiga. Svesni toga, uzorak smo u ovom radu sveli na ono što je bilo primereno obimu teksta, a to su poruke koje su stizale do najšire javnosti. Odabrali smo dve dnevne novine – Večernje novosti i Blic, odnosno listove „koji su od svog nastanka zauzeli poziciju polutabloidne dnevne štampe sa brojnim kratkim vestima i izveštajima, zauzimajući poziciju između senzacionalističke i ozbiljne dnevne štampe”.¹ Ovim izborom se istovremeno pokriva i umereno građansko i umereno tradicionalističko polje. Uzorak čine tekstovi objavljeni povodom godišnjice ovog datuma zbog očekivanja da će se vremenom sećanja i refleksije na događaje iz jeseni 2000. godine koncentrisati oko njihove godišnjice. Dakle, naš uzorak čine tekstovi štampanih izdanja dva spomenuta lista objavljeni u periodu 2001–2020. za datume 5. i 6. oktobar. Odlučili smo da, pored datuma godišnjice, uključimo i 6. oktobar jer se tog dana izveštavalo o događajima koji su organizovani povodom 5. oktobra.

U radu koristimo analizu diskursa odabranih tekstova kako bismo razumeli koje interpretacije petooktobarskih promena dominiraju u medijskom prostoru i kako one potencijalno utiču na kreiranje pogleda na svet kod publike.² Analiza diskursa podrazumeva analiziranje ključnih ideja, tema ili priča koje bar delom oblikuju naše percipiranje analiziranog događaja i posredno doprinose razumevanju aktuelnih društvenih i političkih događaja. Izborom reči, opisa i metafora, sagovornika, kao i pitanja za sagovornike, mediji utiču na oblikovanje značenja i promene u značenju i simbolici 5. oktobra i pozivaju nas da u odnosu na njih interpretiramo realnost. U analizi stoga postavljamo pitanja: Koja značenja se daju petooktobarskim promenama u poslednje dve decenije?

1 Kristina Malešević, „(Ne)odgovornost novinara u izveštavanju o osetljivim društvenim grupama u štampanim medijima”, *CM: Communication and Media*, broj 13 (42), 2018, str. 27–56.

2 Teun A. van Dijk, *News as Discourse*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale 1988.

Šta se vide kao ključni rezultati, a šta kao problemi? Kojim pitanjima/temama mediji nisu dali prostor? Čiji glas se čuje na godišnjice promena, odnosno koji akteri su pozvani da iznesu svoje interpretacije? Konačno, kojih aktera nema i šta nam to govori?

Kroz analizu ovih pitanja pokazujemo kako se oko ovog simbola oblikuju, ali i menjaju interesi i pozicije političkih aktera. U prvoj fazi, 5. oktobar predstavlja vododelnicu i izvor legitimiteta za stranke pobednice, dok vremenom postaje sredstvo u njihovim internim borbama. Istovremeno 5. oktobar biva sredstvo delegitimizacije – sa jedne strane, za stranke starog režima iz perspektive stranaka Demokratske opozicije Srbije (DOS) sve dok one ne postanu neophodne strankama DOS-a za kvorume, vladajuće većine ili bilo koje druge interese. Sa druge strane, 5. oktobar je sredstvo delegitimizacije vladajućih stranaka jer petooktobarske promene SRS i SPS označavaju kao nelegitimno otimanje vlasti. U poslednjoj, aktuelnoj fazi, stranke starog režima prave distancu prema ovakvim narativima, prihvataju neke afirmativne elemente razumevanja Petog oktobra i koriste činjenicu da je taj datum prestao da bude „zvezda vodilja” stranaka nekadašnje koalicije DOS, te da je delimično izgubio simboličku vrednost. Ovu evoluciju razumevanja 5. oktobra koristimo i kao način da objasnimo kako se menjala dinamika odnosa stranaka starog i novog režima, kako je nekada neprelazna granica između dva bloka postala porozna, te kako snažni politički simboli mogu u kratkom vremenskom periodu postati „prazni označitelji”.

1. Peti oktobar u političkom kontekstu

Razumevanje značaja Petog oktobra je veoma važno simboličko pitanje u post-Miloševićевой Srbiji. Peti oktobar označava dan poraza Miloševićevog režima usled velikih demonstracija građana. Na faktografskom nivou, 5. oktobar se može razumeti kao deo „šarenih revolucija”, postizbornih promena poretka koji su se odigrali u Srbiji, Ukrajini i Gruziji³. Ove promene podrazumevale su vaninstitucionalnu odbranu izborne pobeđe koju su izazivači ostvarili uprkos nepovoljnom i nedemokratskom okruženju. Neki autori smatraju da su ove promene odličan primer slučajeva kada unutar kompetitivno-autokratskog okvira dolazi do pobeđe nad režimom.⁴

3 Michael McFaul, “Transitions from Postcommunism”, *Journal of Democracy*, vol. 16, no. 3, 2005, pp. 5–19.

4 Valerie Bunce & Sharon Wolchik, “Defeating Dictators: Electoral Change and Stability in Competitive Authoritarian Regimes”, *World Politics*, vol. 62, Issue 01, 2010, pp. 43–86; Steven Levitsky & Lucan Way, “The New Competitive Authoritarianism”, *Journal of Democracy*, vol. 31, no. 1, 2020, pp. 51–65.

Ipak, razumevanje ovih promena nije jedinstveno i bez osporavanja, a sporenje oko interpretacije javilo se neposredno nakon promena. Gledano iz perspektive političkih aktera, u Srbiji se može govoriti o dva nivoa osporavanja. Prvi nivo je logičan i očekivan na osnovu komparativnih iskustava iz drugih zemalja i tiče se osporavanja od strane stranaka starog režima, odnosno poraženih strana. Tako su, pre svega, socijalisti, ali i delimično radikali, osporavali legitimitet petooktobarskih promena na proceduralnom nivou – u smislu samog izbora predsednika Savezne Republike Jugoslavije, ali i na suštinskom nivou kao nelegitimne promene vlasti, jer su nakon 5. oktobra pokrenuti procesi preuzimanja vlasti na različitim nivoima. Tu se prevashodno misli na „krizne štabove” uspostavljene u brojnim institucijama koji su imali za cilj da popune politički provizorijum do parlamentarnih izbora u decembru 2000. godine, ali i na generalno revolucionarni zanos koji je vladao u to vreme, a čije žrtve su, po pravilu, bili SPS i SRS.

Drugi nivo osporavanja dešavao se unutar samog pobedničkog bloka i bavio se samom prirodom promena, kao i legitimitetom za sprovođenje istih. Drugim rečima, stranke vladajuće koalicije DOS su se raspravljale oko opsega, dubine i brzine poželjnih promena, kako iz perspektive legitimnosti (za šta su tačno dobile mandate na izborima?) tako i iz perspektive ciljeva samih promena, odnosno oko pitanja kakvo društvo želimo?⁵

U odnosu na ova dva „osporavanja” obrazovala su se četiri idealtipska stajališta koja Antonić i Pavlović formulišu inspirisani Diveržeovim radovima: (1) krajnje levi položaj, koji podrazumeva shvatanje da promene moraju biti što brže i što dublje, uz razračunavanje sa snagama starog režima; (2) umereno levi položaj, sa idejom da promene moraju biti brze, ali se mora sačuvati pravni poredak; (3) umereno desni poredak, oslonjen na shvatanje da promene treba činiti promišljeno i postepeno, te da pravna sigurnost mora imati prednost nad efikasnošću i (4) krajnje desni položaj, koji tvrdi da su neke promene nužne, ali da je poredak u osnovi dobar.⁶

Pored pozicija koje zauzimaju politički akteri, priroda postpetooktobarskog poretka je u fokusu i akademskih rasprava.⁷ Ovoj temi se pristupa iz dva ugla: prvo, određivanja karaktera promena, i drugo, pitanja kvaliteta demokratije i razvoja demokratskih institucija nakon promena. Uprkos neslaganjima oko toga

5 Dušan Spasojević i Zoran Stojiljković, *Između uverenja i interesa*, Fabrika knjiga, Beograd 2020.

6 Dušan Pavlović i Slobodan Antonić, *Konsolidacija demokratskih ustanova posle 2000. godine*, Službeni glasnik, Beograd 2007, str. 257.

7 Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Fondacija Heinrich Böll, Beograd 2010; Dušan Pavlović i Slobodan Antonić, *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*, Službeni glasnik, Beograd 2007; Nebojša Vladislavljević, *Uspod i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd 2019.

da li je Petog oktobra došlo do promene vlasti⁸ ili revolucije⁹, postojeća literatura nam omogućava da bolje razumemo pitanja kvaliteta demokratije i njenog ponovnog urušavanja u poslednjih dvadeset godina. Međutim, gotovo da nema literature koja 5. oktobru prilazi iz ugla kulture sećanja.¹⁰ Stoga je cilj ovog rada da makar malo doprinese popunjavanju ove praznine u našoj akademskoj literaturi. Peti oktobar nesumnjivo spada u jedan od najvažnijih simboličkih momenata u novijoj istoriji Srbije i samim tim u događaje za koje se može očekivati da ostanu u kolektivnom pamćenju i doprinose razumevanju i izgradnji kolektivnog identiteta. U radu polazimo od toga da sećanje na važne događaje iz prošlosti nije statično i nepromenljivo već je konstantno podložno konstrukciji i dekonstrukciji u odnosu na potrebe sadašnjosti. Gorepomenute interpretacije 5. oktobra s početka 2000-ih godina ukazuju na složenost i dinamiku interpretacija analiziranog događaja. U daljem tekstu nas pre svega interesuje kako se kroz dnevne novine kreiraju i menjaju diskursi o Petom oktobru imajući u vidu društveni i politički kontekst u Srbiji u proteklih 20 godina.

2. Neispunjena očekivanja

U analiziranim dnevnim listovima, Peti oktobar je vrlo brzo frejmovan kao nedovršen proces i simbol neispunjenih očekivanja. Tome su, na nivou političkog diskursa, doprinele različite pozicije tri grupe aktera: stranaka starog režima, unutrašnja borba stranaka DOS i pozicija vanstranačkih aktera promena. Zapravo, može se reći da su sve tri pomenute strane imale svoje interese da na sličan način govore o Petom oktobru.

8 Dušan Pavlović i Slobodan Antonić, *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*, nav. delo.

9 Svetozar Stojanović, „Demokratska revolucija u Srbiji”, u: Ivana Spasić i Milan Subotić (urs.), *R/evolucija i poredak: o dinamicima promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 23–33; Slobodan Antonić, „Priroda petooktobarskog prevrata, Miloševićovo zaveštanje i demokratska Srbija”, u: Ivana Spasić i Milan Subotić (urs.), *R/evolucija i poredak: o dinamicima promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 33–43; Vladimir Goati, „Priroda poretka i oktobarski prevrat u Srbiji”, u: Ivana Spasić i Milan Subotić (urs.), *R/evolucija i poredak: o dinamicima promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 43–57; Vesna Pešić, „Rekonstrukcija petooktobarskih zbivanja na osnovu memoarske i stručne literature”, u: Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Fondacija Heinrich Böll, Beograd 2010, str. 25–41; Đorđe Pavićević, „Peti oktobar: nedovršena revolucija” u: Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Fondacija Heinrich Böll, Beograd 2010, str. 41–53.

10 Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi, Daniel Levy (eds.), *The Collective Memory Reader*, Oxford University Press, Oxford, 2011.

Ipak, kao nulta, zajednička tačka skoro svim stranama bilo je razumevanje da su očekivanja bila prevelika. Kako to navodi Vojislav Koštunica, promene su „bile teže nego što su mnogi verovali i očekivali i svakako nisu išle onoliko brzo koliko smo svi želeli”.¹¹ Na sličan način rezonuje i Zoran Živković: „Učinjeno je 95 odsto onoga što je moglo da bude učinjeno za tri godine, ali – petina od onoga što nam je potrebno”.¹² U istom okviru govori i Čedomir Antić koji smatra da „velika očekivanja i neozbiljna nadanja i danas zadaju nevolje većini građana naše države”¹³, kao i Nebojša Čović koji ističe: „Očekivanja su izneverena i zato što su obećanja bila nerealna u smislu vremena u kojem će se sprovesti demokratske promene... Srbi po mentalitetu važe za nestrpljive ljude, pa su očekivanja velikog broja građana bila po sistemu ’sad i odmah’”.¹⁴ Možda najbolji sažeti pokazatelj sa male vremenske distance nalazimo u izjavi Građanskog saveza Srbije na petu godišnjicu 5. oktobra u kojoj se kaže: „Jasno je da ovaj veliki događaj predstavlja samo *početak* borbe za demokratiju u Srbiji”.¹⁵

Jedna od simboličkih reakcija na neispunjena obećanja je poseta Otpora parlamentu na prvu godišnjicu 5. oktobra kada su otporaši podsetili poslanike na predizborna obećanja i „ukazali im na to da je od 24 obećanja ispunjeno samo osam ili je barem počelo da se radi na njihovom ispunjenju”; delegacija Otpora predala je poslaničkoj grupi DOS odštampana predizborna obećanja i pismo u kojima se traži njihovo ispunjenje uz napomenu da se „nije samo DOS borio za slobodu, već da je cela Srbija učestvovala u oslobađanju zemlje”, te da je „svako za tu slobodu platio određenu cenu”.¹⁶

Ako oko neispunjenosti postoji konsenzus, kako se razmišlja o tome šta je postignuto nakon 5. oktobra? Uprkos neslaganjima oko drugih tema, i ovde postoji relativni konsenzus – kako to navodi Vladeta Janković, Srbija je „zakoračila u demokratiju, ali da je još daleko od ’mirnih voda’ koje su obećane građanima”¹⁷. Zoran Živković kaže da danas „možete da kažete šta god hoćete, da uradite ono što je uobičajeno u tom trenutku i da se ne plašite za posledice”¹⁸. Drugim rečima, Srbija je uspostavila minimalni demokratski okvir koji je garantovao slobodu govora i bazični pluralizam.

11 Blic, „Nedovršen posao”, 6. oktobar 2004.

12 Radmila Ognjanović i Dragutin Stevanović, „Srbija tri godine posle petooktobarskih promena – šta danas kažu akteri, narod i analitičari”, Večernje novosti, 5. oktobar 2003.

13 Nenad Čaluković, „Gde su danas zvezde revolucije?”, Blic, 6. oktobar 2006.

14 Večernje novosti, „Nestrpljivi smo”, 5. oktobar 2005.

15 Večernje novosti, „Početak borbe”, 5. oktobar 2005.

16 A. Č. „Mnogo ste isti”, Blic, 5. oktobar 2001.

17 I. C. „Mogli smo više”, Blic, 5. oktobar 2005.

18 Radmila Ognjanović i Dragutin Stevanović, „Srbija tri godine posle petooktobarskih promena – šta danas kažu akteri, narod i analitičari”, Večernje novosti, 5. oktobar 2003.

Na ovaj demokratski napredak se oslonio i kraj sankcija i izolacije od sveta, odnosno uspeh u spoljnoj politici. Napravljen je napredak u „pogledu osećanja sveta”¹⁹, a „država se vratila u svet. Danas imamo najbolje odnose sa Evropskom unijom i sa Sjedinjenim Državama i sa većinom naših suseda u istoriji ove zemlje.”²⁰

Takođe, postignuta je i makroekonomska stabilnost i napravljeni su značajni ekonomski koraci – „povećan nivo socijalne sigurnosti. Plate su nominalno veće nekoliko puta, a realno su povećane nekoliko desetina procenata. Snabdevanje više nije problem”²¹, „napredak se sastoji u liberalizaciji spoljne trgovine i u povećanom značaju privatnog sektora”²². Unapređen je i zakonodavni okvir jer je „samo za vreme ove vlade usvojen 171 zakon od čega 83 iz oblasti finansija”²³.

Ipak, nasuprot pohvalama, relativno brzo se javljaju i kritike. Deo dolazi od samih aktera koji kao važan neuspeh potcrtavaju nedonošenje novog ustava, te vladanje pod Miloševićevim ustavom i zakonima, a Slobodan Samardžić (u funkciji savetnika predsednika Koštunice) ukazuje i da nisu rešeni pojedini problemi, odnosno da „su odnos sa Crnom Gorom i status Kosova i Metohije komplikovaniji nego što su bili pre 5. oktobra prošle godine”²⁴.

Iz perspektive stručne javnosti i građana dolaze kritike koje su pre svega u vezi sa pitanjem pravde i rezultatima ekonomske tranzicije. Ekonomista Gligorov polazi od tvrdnje da „nije ispunjeno obećanje građanima da će pravda stići sve zelenaše i tajkune koji su do bogatstva došli na sumnjiv način”²⁵, a psiholog Trebješanin dodaje da se „građani osećaju izneverenim jer su videli da ljudi koji su se obogatili zbog toga što su bili bliski Miloševiću nisu ispaštali. Zato su ogorčeni i apatični”²⁶. Na sličan način rezonuje i Čedomir Čupić: „Političari su razočarane građane ubeđivali da su previše očekivali, iako su oni, pre svega, želeli da se zadovolji pravda. To znači da su očekivali da se onima koji su se devedesetih protizakonito obogatili imovina oduzme ili da završe u zatvoru”²⁷. U svim ovim stavovima preovladava razočaranje zbog odsustva tranzicione pravde i zbog potpune neodgovornosti lidera i pripadnika starog režima. Štaviše, ovaj talas neodgovornosti se prelijeva i na novu, „dosovsku elitu”: „Ako se vidi da oni koji su danas ministri sutra postaju vlasnici, preduzetnici i menadžeri, jasno je da će oni, kada

19 I. C. „Mogli smo više”, Blic, 5. oktobar 2005.

20 Isto.

21 Isto.

22 B. Krivokapić, „Zemlja koja nije u stanju da rasvetli ubistvo premijera nije država”, Blic, 5. oktobar 2005.

23 Mirjana Čabarkapa, „Lepša slika tranzicije”, Večernje novosti, 6. oktobar 2005.

24 Blic, „Nerešeni ključni problemi”, Blic, 5. oktobar 2001.

25 Nikola Jovanović, „Sociolozi o izneverenim nadama građana Srbije”, Blic, 5. oktobar 2006.

26 Isto.

27 Isto.

su ministri, gledati da rade tako da sutra bolje prođu kada budu privatni preduzetnici. Nije, dakle, problem u tome što oni koji su preduzimljivi prolaze bolje, već u tome što se to zasniva na političkoj karijeri ili na bliskom odnosu sa ljudima na vlasti”.²⁸

Sa druge strane, nasuprot narativu o makroekonomskoj stabilnosti, javljaju se priče o gubitnicima tranzicije i tvrdnje da se stabilnost i napredak ne osećaju dovoljno na nivou malog, običnog čoveka. U tome prednjače Večernje novosti koje su od starta imale više sluha za nezadovoljne Petim oktobrom i koje na treću godišnjicu promena glas daju nezadovoljnim radnicima:

„Država je pomogla bankarstvo, sudstvo, obrazovanje, uglavnom neproizvodne delatnosti, dok za privredu ama baš ništa nije učinjeno.”²⁹

„U svom predizbornom programu DOS je upozoravao da će tranzicija biti teška, ali ipak mislim da je kolač trebalo malo bolje raspodeliti.”³⁰

„Pogasiše se mnoga preduzeća. A nama penzionerima, da nije dopunskog rada i to pod stare dane, ne bi ni bilo života.”³¹

Ipak, ovakvi stavovi prisutni su i u Blicu, kroz reči Džoa Bageriste koji „vlastima zamera što su rasprodate cementare, što hoće i vodu da prodaju strancima, što se svi svađaju, što je uništena privreda...”³² Ovi glasovi vremenom postaju sve glasniji, te ojačavaju pozicije stranaka starog režima. Zbog toga, a i u kombinaciji sa sve jačim pitanjima identiteta inspirisanim spoljnim pritiskom oko suočavanja sa ratnim zločinima i saradnjom sa Haškim tribunalom, SRS raste u najjaču pojedinačnu stranku već nakon izbora 2004. godine, a SPS postaje manjinski partner u vladi Vojislava Koštunice.

Uprkos povećanju političkog značaja, predstavnike SPS i SRS retko uočavamo u tekstovima koji se bave godišnjicama petooktobarskih promena, što predstavlja određeno iznenađenje. U jednom od retkih tekstova, generalni sekretar SRS Vučić daje svoju procenu dostignuća petooktobarskih promena u kojoj ističe da je Srbija dobila „pravu komesarsku upravu, uništenu ekonomiju, razoren nacionalni ponos i dostojanstvo naroda”, te da je učinjeno „mnogo toga da veoma mali deo ljudi stekne ogromno bogatstvo, na protivzakonit način, dok većina građana živi teže nego ikada”. Zanimljivo da Vučić ne prihvata tezu o unapređenju demokratskih institucija jer smatra da su „prve tri godine, između ostalog, obeležili i žestoki obračuni sa političkim neistomišljenicima”.³³

28 B. Krivokapić, „Zemlja koja nije u stanju da rasvetli ubistvo premijera nije država”, Blic, 5. oktobar 2005.

29 B. P., „Ništa od promena”, Večernje novosti, 5. oktobar 2003.

30 A. D., „Razočaran aferama”, 6. oktobar 2003.

31 Večernje novosti, „Malo ili – gore”, 6. oktobar 2003.

32 Večernje novosti, „Opet bagerom pred skupštinu”, 5. oktobar 2003.

33 Večernje novosti, „Većini teže nego ikada”, 5. oktobar 2003.

3. Sukobi unutar bivšeg DOS-a

Jačanje stranaka starog režima i nezadovoljstvo, samo je dodatno potpirivalo i onako rasplamsale sukobe unutar DOS-a. Obeležavanje godišnjica promena bio je idealan termin da se još jednom razmotre različite interpretacije o tome ko je kriv i zbog čega je došlo do sukoba. Vladeta Janković (DSS) smatra da „za to su krive pojedinačne okolnosti, ali i naš mentalitet i sujeta”³⁴, dok Zoran Živković upire prstom u pravcu DSS i slabe rezultate promena objašnjava „kvazilegalistima koji su iza „legalizma” krili svoju nespремnost za jasan raskid sa prošlošću”³⁵. Ovde se zapravo jasno vidi da DS i DSS zauzimaju dve sukobljene pozicije o kojima govore Antić i Pavlović – DS se tokom prvih 5–6 godina tranzicije kreće od krajnje ka umerenoj levoj, dok DSS od početka drži umereno desni položaj. Miroljub Labus, tada u G17, smatra da je raspad DOS-a ubrzao sukobe na političkoj sceni: „Bolji deo reformskog tima je odbačen ili razočarano napustio posao. Građani su izgubili poverenje u postojeću vlast, a inostranstvo se okrenulo ka drugim prioritetima. Ušli smo u političku i ekonomsku krizu”³⁶.

Ovi sukobi postaju još intenzivniji, a partijska scena centrifugalnija nakon osnivanja LDP (prvo kao LDF – frakcije unutar DS, a kasnije i samostalne stranke), koja izrasta na tezi da je počinjena izdaja i 5. oktobra i ideja Zorana Đinđića: „Danas nalogodavci svih zločina i njihovi istomišljenici pohvalno govore o Petom oktobru i politici Zorana Đinđića, uvereni da je ostvaren kontinuitet sa onim vrednostima koje demokratsku revoluciju čine uzaludnom”³⁷. Obeležavanje Petog oktobra 2006. godine od strane DS čak biva povod za upad aktivista LDP na tribinu uz povike „Izdali ste Zorana” i „Izdali ste Vojvodinu”³⁸. Ovaj sukob postaje sve intenzivniji u svetlu pisanja novog ustava u čijoj izradi participiraju čak i radikali; otuda se pominjanje Vojvodine razume u kontekstu debata o poželjnom stepenu autonomije koji će pokrajina dobiti novim ustavom. Nakon izrade i usvajanja ustava krajem 2006. godine, LDP ostaje usamljen na krajnjem levom položaju³⁹, što mu omogućava da se ideološki profiliše, ali i značajno umanjuje koalicioni potencijal.

Sukobi unutar građanskog krila DOS predstavljaju kulminaciju dugog procesa rastakanja i raspadanja pobedničke koalicije iz 2000. godine. Raspad DOS-a

34 I. C., „Mogli smo više”, Blic, 5. oktobar 2005.

35 Radmila Ognjanović i Dragutin Stevanović, „Srbija tri godine posle petooktobarskih promena – šta danas kažu akteri, narod i analitičari”, Večernje novosti, 5. oktobar 2003.

36 Večernje novosti, „Nova vlada i nova politika”, 5. oktobar 2003.

37 Večernje novosti, „Opasne pohvale”, 5. oktobar 2005.

38 Blic, „Prekinuta tribina DS”, 6. oktobar 2006.

39 Krajnje levi položaj na osnovu matrice ponuđene ranije u radu podrazumeva shvatanje da promene moraju biti što brže i što dublje uz razračunavanje sa snagama starog režima. Dušan Pavlović i Slobodan Antić, *Konsolidacija demokratskih ustanova posle 2000. godine*, nav. delo, str. 257.

predstavlja jednu od najvažnijih tema u skoro svim godinama nakon 5. oktobra. Treba podsetiti da su sukobi između DS i DSS, pored ideoloških razlika, bili veznani i za niz neuspešnih izbora za predsednika republike (septembar 2002, decembar 2002. i novembar 2003) koji su redom propadali zbog zakonskog cenzusa od 50% izašlih birača i međusobnog sabotiranja unutar vladajuće koalicije. Uprkos svim ovim sukobima, javnost je gajila nadu da će se stranke DOS-a „dozvati pameti” i naći zajednički jezik. Ipak, to se nije desilo.

O nezadovoljstvu javnosti tim povodom dosta slikovito govore delovi novinskog komentara Ranka Pivljanina objavljenog na treću godišnjicu Petog oktobra⁴⁰:

„Sumnjam da su komunisti u toku poluvekovne vladavine toliko pominjali 'crvena slova' svog revolucionarnog kalendara, koliko se u proteklih pet godina govorilo i govori o famoznom Petom oktobru. Međutim, ispostavilo se da je bilo mnogo očekivanja od jednog običnog oktobarskog datuma, a propuštene su čitave godine da se započeti posao valjano završi. Zato danas frontovci Petog oktobra slave petogodišnjicu svoje pobeđe gledajući se preko nišana, posvađani na krv i nož. Međusobno se optužuju za teške lopovluke i podstrekivanja na ubistvo, šurovanje sa mafijaškim klanovima, šalju jedni druge u zatvore, a oni koji su svrgnuti s vlasti (p)održavaju na vlasti one koji su im došli glave. Za ovakve rezultate nije kriv jedan propušten dan, već poslovična srpska navada da se od politike i državnih poslova uvek iznova napravi kaljuga. A blato zna se za koga je!”

Svađe unutar vladajuće koalicije i partija nekadašnjeg DOS-a oštro kritikuju i predstavnici javnosti i akademske zajednice. Tako Milja Jovanović, nekadašnja aktivistkinja Otpora, smatra da je bilo potpuno neočekivano „da će DSS i DS do te mere prestati da komuniciraju i inate se međusobno toliko da će to da razori politički sistem u Srbiji”⁴¹; njen otporaški kolega čak ističe kao posebno bolnu činjenicu da je zbog svađa unutar DOS-a na lokalnu vlast ponovo došao SPS, čime je doveden u pitanje rezultat promena: „Podeljeni požarevački DOS je zarad ličnih interesa sam sebe oborio sa vlasti i vratio levicu na vlast. Ovih dana izbijaju na videlo mnogobrojne zloupotrebe bivših opštinskih čelnika, o čemu će javnost uskoro biti obavestena. Promene u Požarevcu bile su samo kozmetičke. Ništa se nije promenilo, i zato ne treba slaviti 5. oktobar”⁴².

Na sličan način rezonuje i Džo Bagerista, jedan od medijski najvidljivijih učesnika promena: „Sad je mnogo stranaka, svi se svađaju i hoće hleba bez motike”, dok za neuspehe „najviše krivi Vojislava Koštunicu, jer 'voli vlast', neće odgovornost, pa je posao prepustio pripravnici”⁴³.

40 Ranko Pivljanin, „Komentar”, Blic, 5. oktobar 2005.

41 V. M Pantelić, „Ovo mi je najgora godina”, 5. oktobar 2003.

42 V. M. „Nije za slavlje”, Večernje novosti, 6. oktobar 2003.

43 Večernje novosti, „Opet bagerom pred skupštinu”, 5. oktobar 2003.

Iz akademske perspektive Vladimir Goati ukazuje da je „spor i nedosledan raskid sa režimom Miloševića crna tačka demokratskih vlasti”, a da su uzrok tome „neki od pobednika 5. oktobra, a žrtva je bio jedan od najperspektivnijih političara našeg doba Zoran Đinđić, čiji je gubitak nenadoknativ”⁴⁴, dok Čupić ističe ucenjivanje kao osnovni odnos: „Imamo ucene u okviru samih partija, u parlamentu stranke vladajuće koalicije ucenjuju jedna drugu, stranke koje podržavaju manjinsku vladu ucenjuju Vladu Srbije”⁴⁵.

Konačno, sukobi unutar pozicije su toliko prevršili meru da je čak i prestolonaslednik Aleksandar Karađorđević imao potrebu da se uključi u debate: „Krajnje je vreme da ponovo pod isti barjak stanu okupljene sve demokratske snage ove zemlje ujedinjene s narodom i u interesu naroda, vreme je da se još odlučnije krene napred, vreme je da se kruniše demokratija”⁴⁶.

4. Peti oktobar kao (nedovršena) revolucija

Kada se napravila vremenska distanca i kada je Peti oktobar prestao da bude efikasno sredstvo unutarstranačkih rasprava, otvorila su se neka načelnija pitanja, kako u akademskoj zajednici⁴⁷ tako i u široj javnosti: Šta se dogodilo 5. oktobra? Da li se tog dana desila revolucija ili je to bio tek povetarac koji, sem buđenja nada, nije doneo ništa novo? U analiziranim dnevnim novinama ovo je bila jedna od bitnih tema u periodu od 2010. do 2012. godine. Interpretacije ovog događaja neretko su praćene emotivnim reakcijama, naročito onih koji su u promenama i učestvovali.

Jedna od interpretacija je razumevanje 5. oktobra kao istorijske pobeđe ili istorijske prekretnice:

„Za nas – savremenike i učesnike kako petooktobarskih zbivanja tako i procesa koji je doveo do zbacivanja režima, koji je od Srbije napravio jednu siromašnu, nesretnu, izolovanu zemlju, zemlju iz koje se bežalo i koja je doživela da se i njeno prirodno okruženje, njena porodica, Evropa, okrene protiv nje – peti oktobar ostaje istorijska prekretnica. Otvorio je mogućnost da uljudimo, razvijamo, oplemenimo našu Srbiju, da je učinimo poželjnim susedom i partnerom svih onih kojima je istinski stalo do mira, slobode, prosperiteta. Da je vratimo u Evropu, kojoj pripada i svojim položajem, i svojom kulturom, ali što je, možda, i najvažnije svojim stremljenjima.”⁴⁸

44 Nikola Jovanović, „Sociolozi o izneverenim nadama građana Srbije”, Blic, 5. oktobar 2006.

45 Isto.

46 Večernje novosti, „Pod isti barjak”, 5. oktobar 2005.

47 Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, nav. delo.

48 Sonja Liht, „Peti oktobar – Prekretnica ka EU”, Blic, 5. oktobar 2010.

Promenama iz 2000. godine sa najviše entuzijazma pristupa Srđa Popović, jedan od vođa Otpora, koji smatra da 5. oktobar treba slaviti kao „srpsku nenasilnu revoluciju” koja je „promenila nas i toliko stvari u našoj zemlji... inspirisala druge potlačene narode od Gruzije do Burme, od Zimbabvea do Maldiva, od Egipta do Fidžija... na listi pozitivnih stvari po kojoj nas, Srbe, prepoznaju u velikoj svetlu [je] taj 5. oktobar i srpska nenasilna revolucija”.⁴⁹ Nenad Čanak promenama iz 2000. godine daje status baršunaste revolucije poredeći ih sa istočnoevropskim revolucijama iz 1989. godine⁵⁰.

Ovim entuzijastičnim interpretacijama su se u svojim čestitkama pridruživali i predstavnici međunarodne zajednice barem do 2010. godine. Ambasadori, mahom zapadnih zemalja, ali i Rusije čestitaju Srbiji na revolucionarnoj pobedi ističući pritom da je: „u Srbiji ostvaren značajan napredak, posebno u ekonomiji i demokratizaciji društva, ali da treba prevazići preostale prepreke koje opterećuju budućnost”, te da je „u proteklih pet godina SCG prešla ’veliki put’, posebno kada je reč o međunarodnom položaju i ekonomskim reformama”.⁵¹ Na desetu godišnjicu Petog oktobra čule su se ocene da „nije daleko dan kada će Srbija biti snaga stabilnosti na Balkanu i lider regionalne saradnje”, kao i da „demokratske promene nisu promenile samo tok istorije Srbije nego i Evrope” jer je „narod Srbije 5. oktobra napravio istorijski izbor”.⁵² U našem uzorku takvih izjava nema nakon 2010. – čak i ako su stizale naši dnevni listovi su procenili da čestitke više nema smisla prenositi.

Slavljeničke interpretacije se nadovezuju na nabrojanja postignuća Petog oktobra u ranijem periodu. I dalje se sve do 2012–2013. godine ističe da se nakon 5. oktobra demokratija i slobodni i poštenu izbori više ne dovode u pitanje i da je Srbija nedvosmisleno okrenuta ka svetlu i evropskim integracijama. Sledeća tvrdnja je dobra ilustracija ovog narativa: „Da li može bolje, može, mnogo. Da li je bolje nego devedesetih – neuporedivo”.⁵³

Drugi ugao gledanja nudi podjednako pozitivnu interpretaciju značaja rušenja Miloševićevog režima, ali pomera sa fokusa uspeha na nedostatak dubljih promena. Različiti predstavnici stranaka bivšeg DOS-a ističu da su tog dana otvorene šanse, probuđene nade i započete velike promene, ali da su šanse brzo ugušene, a promene nisu realizovane.⁵⁴ Otuda se petooktobarska revolucija opisuje kao

49 Srđa Popović, „Šta je naše – nije loše!”, Blic, 5. oktobar 2011.

50 Blic, „Čanak: Izostala lustracija”, 6. oktobar 2013.

51 I. C., „Mogli smo više”, Blic, 5. oktobar, 2005.

52 Tamara Spaić, „Već šestog oktobra počeo otpor promenama”, Blic, 6. oktobar 2010.

53 Milan Grujić, „5. oktobar”, Blic, 5. oktobar 2020.

54 Vojislava Crnjanski Spasojević i Predrag Vasiljević, „Vlast i opozicija su zamenili uloge”, Večernje novosti, 5. oktobar 2013.

„nedovršena”.⁵⁵ Čak i oni koji tvrde da se živi bolje, poput Žarka Koraća, smatraju da je većina očekivanja izneverena.⁵⁶ Kao što smo videli u prethodnom delu rada, ove rasprave započele su odmah nakon petooktobarskih promena.

Čuvena rečenica „Nije došlo do 6. oktobra” simbolizuje ova izneverena očekivanja. Predstavnici DS-a, LDP-a i G17+ pod ovim podrazumevaju da nije došlo do lustracije i demontiranja službi bezbednosti i donošenja Ustava, što se smatra bitnim kriterijumima za određenje događaja kao revolucionarnog. Lista političkih, društvenih i ekonomskih problema je iz godine u godinu sve duža, a time i osećaj razočaranja i žali za izgubljenom energijom i izneverenim nadama. Među neuspehe 5. oktobra ubrajaju se sistemska korupcija, siromaštvo i nezaposlenost, nereformisana javna administracija, slabljenje institucija i nepromenjeni sistem vrednosti.

Za ovaj diskurs karakteristična je izjava: „Moralo se uraditi mnogo više”.⁵⁷ Neodređenošću kritike ukazuje se na nepostojanje subjekta koji bi mogao ili od koga bi građani mogli da očekuju da sprovede reforme. Iz novinskih tekstova se može zaključiti da je subjektivitet rezervisan isključivo za premijera Đinđića koji se vidi kao nosilac reformi, garant demokratskih ideja i vrednosti i snaga za njihovo sprovođenje. Građani i političke partije se razumeju tek kao objekti koji nemaju mogućnost uticaja na politička i društvena dešavanja, pa samim tim ni odgovornost za sopstvenu sudbinu. Đinđićevo ubistvo označava trenutak sloma i prekida procesa demokratizacije.⁵⁸ U tek povremene disonantne tonove spada sledeća izjava Borisa Tadića: Obaveza je ove vlade i mene kao predsednika da ispunimo 6. oktobar”⁵⁹, kao i poziv vladi u komentaru Blicovog novinara na devetu godišnjicu Petog oktobra: „Poslednjih nekoliko dana slike u medijima gorko su podsećale na slike iz devedesetih. Građani su odgovorili snažno i poslali poruku da snage ima. Oni koji vode državu danas bi trebalo da znaju da je, kao i Petog oktobra, sada potrebna hrabrost. Ali ne da se juriša na pendreke i gumene metke već hrabrost da se reforme sprovedu. Kriza ne bi trebalo da bude izgovor već argument da se iduće godine ne nađemo na istom odstojanju od ostatka sveta”.⁶⁰

Nepreuzimanje odgovornosti za promene nabolje praćeno je i dalje, kao i u prvoj fazi nakon promena utrkivanjem oko identifikovanja krivaca, odnosno onih koji su odgovorni za zaustavljanje promena. Diskurs se ipak malo menja, makar u toj meri da više nema poziva civilnog društva da se posvađane stranke

55 Tamara Spaić, „Već šestog oktobra počeo otpor reformama”, Blic, 6. oktobar 2010.

56 Tamara Spaić, „Svakog 5. oktobra setimo se gde smo mogli da budemo”, Blic, 5. oktobar 2011.

57 Milorad Ivanović, „Dva događaja”, Blic, 6. oktobar 2020.

58 Predrag Mihailović, „Vera nada i jedan datum”, Blic, 6. oktobar 2013; Vojislava Crnjanski Spasojević i Predrag Vasiljević, „Vlast i opozicija su zamenili uloge”, nav. delo.

59 Večernje novosti, „Ispunićemo obećanje od 5. oktobra”, 6. oktobar 2009.

60 Nikola Jovanović, „Blic komentar”, Blic, 5. oktobar 2009.

DOS-a ujedine i krenu „pravim” putem. Dok analitičari kritikuju „bahatost, samovolju i gramzivost” postpetooktobarskih vlasti koje su postavljale loše kadrove i zloupotrebljavale svoje pozicije⁶¹, Čedomir Jovanović, predsednik opozicionog LDP, koji na svaku godišnjicu dobija medijski prostor (delom i zbog samopozicioniranja kao nastavljača liberalnih Đinđićevih ideja), odgovornost prebacuje na kalkulantsku politiku DS-a i na parohijalnu političku kulturu i nespremnost građana za korenite reforme.⁶² Od 2010. godine se, međutim, jasno kristališe zajednički stav LDP-a i DS-a da je za izostanak korenitih promena i završetak započete revolucije odgovornost pre svega na Koštunici koji je „od 6. oktobra do danas pokušavao da bude novi Milošević sa starom politikom”⁶³ Prema njima, sudbina 5. oktobra zapečaćena je Koštuničinim dogovorom sa bezbednosnim službama koji je obezbedio promenu vlasti, ali ne i suštinske reforme već kontinuitet sa srušenim režimom devedesetih. S druge strane, u malobrojnim izjavama lidera DSS-a, fokus se premešta na međunarodne aktere koji se percipiraju kao akteri koji su politikom uslovljavanja najviše ugrozili slobodu za koju su se građani borili 5. oktobra i koji su umesto podrške doprineli razbijanju zemlje.⁶⁴ Ovim se razumevanje 5. oktobra stavlja u već uspostavljeni okvir borbe između dve stranke – DS smatra da DSS pokazuje previše razumevanja za stari režim i time usporava reforme, dok DSS tvrdi da je DS previše pod uticajem međunarodne zajednice čime ugrožava suverenost u odlučivanju o ciljevima tranzicije.

5. Smena vlasti 2012. godine: zaokruživanje kruga

Pad entuzijazma i razočaranost posebno su prisutni od 2012. godine i ponovnog dolaska na vlast stranaka starog režima. Tako se 5. oktobar naziva tek „setnom istorijom” čiji su pozitivni efekti anulirani i koju su svi uspeli da zaborave.⁶⁵ Naslovi Blica 5. oktobra 2012. godine ilustruju ovaj sentiment: „Datum kojeg nema”, „Povratak kadrova iz lonca devedesetih” i „Straćili smo 12 godina”.

U tekstovima iz 2012. godine dominira diskurs propasti 5. oktobra i povratka devedesetih: „Sadašnjost je prošlost. Kad čujem da će pola robijaša izaći, da su se vratili ovi političari za koje smo pre 12 godina mislili da su sišli sa scene – ne vidim ama baš nikakve perspektive. Tu u dogledno, dugo vreme, kratko rečeno, sreće nema. I, ne radi se samo o mom mišljenju”⁶⁶

61 Tamara Spaić, „Straćili smo 12 godina”, Blic, 6. oktobar 2012.

62 D. Milinković, „Vlada- fotorobot društva”, Večernje novosti, 5. oktobar 2010.

63 D. Milinković, „Došli smo do zida”, Večernje novosti, 6. oktobar 2011.

64 Večernje novosti, „Bivši lideri DOS za 'Novosti'”, Večernje novosti, 5. oktobar 2011; Vojislava Crnjanski Spasojević i Predrag Vasiljević, „Vlast i opozicija su zamenili uloge”, nav. delo.

65 Gordana Suša, „Datum kojeg nema”, Blic, 6. oktobar 2012.

66 Dejan Mijač, „Povratak kadrova iz lonca devedesetih”, Blic, 5. oktobar 2012.

Večernje novosti su naredne godine kroz pero Voje Žanetića izveštavale o sahrani 5. oktobra, oprostivši se simbolički od tekovina demokratskih promena: „Kako saopštavaju malobrojni mediji koji su bili prisutni, juče je u Aleji Velikih Datuma – a u baksuznoj trinaestoj godini od dolaska i na svet i u Srbiju – sahranjen Peti Oktobar”⁶⁷. Isti motiv se ponovio u Blicu 2020. godine kada se sugerše da ćemo godišnjicu „obeležiti skromnim parastosom”.⁶⁸ Kroz motiv sahrane demokratskih promena građani Srbije se implicitno predstavljaju kao ožalošćeni, suočeni sa trajnim gubitkom kojima preostaje tek oplakivanje preminulog i suočavanje sa životom, u ovom slučaju, bez demokratije. Kao što preminuli ne može da se vrati u život, tako se kroz upotrebljenu metaforu i građanima Srbije negira mogućnost da povrate demokratske vrednosti.

Ponovni dolazak na vlast predstavnika starog režima utišao je i ranije debate o rezultatima promena i izneverenim očekivanjima. Poslednjih godina fokus nije toliko na interpretaciji događaja iz 2000. koliko na sadašnjosti i stanju u Srbiji danas. Ono čemu je društvo u Srbiji težilo davne 2000. godine i današnje stanje demokratije u Srbiji čine se toliko nepovezanim i udaljenim da deluje kao da više nema smisla ni raspravljati o dometima 5. oktobra ili odgovornosti za izneverena očekivanja. Utisak iz analiziranih tekstova je da su 2012. godine i poslednje nade ugušene.

Odlazak 5. oktobra u zaborav se vidi ne samo u izjavama političara i civilnog društva, već i značajnom opadanju pomena petooktobarskih promena u štampanim izdanjima Blica i Večernih novosti na njihovu godišnjicu poslednjih nekoliko godina. Na dvadesetu godišnjicu promena Blic navodi: „Za razliku od nekih ranijih okruglih datuma, ovaj put će godišnjica demokratskih promena u Srbiji biti obeležena znatno skromnije, tek uz poneku novinarsku tribinu. Prema najavama koje su stigle u redakcije, dvadeset godina od 5. oktobra 2000. godine ovaj put biće obeleženo samo u Nišu, gde se održava tribina na tu temu u organizaciji novinara i urednika lokalnih i nacionalnih medija, piše Beta”⁶⁹. Pominjanje, obeležavanje ili sećanje na važne događaje nosi važnu simboliku za sadašnjost: istorijski događaji nas uče „pravim” vrednostima i „ispravnom” ponašanju i doprinose izgradnji kolektivnog identiteta. U tom smislu se i tišina u vreme godišnjica demokratskih promena može interpretirati kao odustajanje od petooktobarskih ideja i vrednosti.

Ova tišina je vidljiva i ranije, ali pre svega među predstavnicima starog režima. Sve do 2012. godine u analiziranim dnevnim novinama gotovo da se nije mogla naći nijedna njihova izjava o petooktobarskim događajima. Njihova malobrojna i štura pominjanja petooktobarskih događaja poslednjih godina svedoče,

67 Voja Žanetić, „Jedna mala sa’rana”, Večernje novosti, 6. oktobar 2013.

68 Bojan Ljubenović, „Tako reći nezvanično”, Blic, 5. oktobar 2020.

69 Blic, „Godišnjica 5. oktobra bez velike pompe”, Blic, 5. oktobar 2020.

s jedne strane, o transformaciji ovih partija pre svega u kontekstu zaokreta ka Zapadu i evropskim integracijama, a s druge, o privrženosti vrednostima devedesetih. Ove kontrastne poruke su vidljive u porukama Aleksandra Vučića 2015–2017. godine koji vodi računa da se u svakoj rečenici obrati i prodemokratskoj i radikalskoj publici: „Petog oktobra dogodile su se neke stvari koje su morale i neke koje nisu smele. Srbija je tada izašla iz međunarodne izolacije, a nije smelo da se dogodi da se sve što su generacije godinama gradile bude opljačkano. Bilo je nasilja koje je nedopustivo”.⁷⁰ Diskurs o 5. oktobru kao nasilnom događaju dalje je u svojim izjavama razrađivala stranka Aleksandra Vulina: „Prošlo je 15 godina od dana koji je ostao upamćen po tome što su zapaljeni skupština i televizija, prebijani novinari i kalašnjikovima osvajana vlast, a oni isti koji su tog dana prevarili narod ponovo pokušavaju da na isti način vrate petooktobarski haos”.⁷¹ Na ovom primeru vidimo uobičajenu komunikacionu taktiku SNS i koalicioni partnera – Vučić će slati sveobuhvatne (*catch all*) i ideološki nedefinisane poruke, dok će pojedini ministri biti zaduženi za specifične i periferne delove biračkog tela naprednjaka.⁷²

Ključna stranka starog režima, SPS, takođe šalje slične poruke. Dok ističe da se 5. oktobra okrenula „stranica nove istorije”, Dačić, istovremeno, petooktobarske promene izjednačava sa promenama vlasti 2012. godine: „Ne želim da kažem da je 5. oktobar bio promašaj... To je bila želja naroda za promenama, a dvanaest godina kasnije desila se opet želja naroda za suštinskim promenama. Sada imamo ironičnu situaciju da Srbiju ka EU vode oni protiv kojih se borilo 5. oktobra”.⁷³ Izjednačavanjem sa smenom vlasti 2012. godine, Dačić petooktobarskim događajima negira revolucionarni karakter. Njegov stranački kolega Milutin Mrkonjić još direktnije osporava značaj petooktobarskih promena: „Ma kakav 5. oktobar? Šta vam je uopšte to. Znam samo da posle ide 6. oktobar”.⁷⁴ Ukazivanje na sukcesivnost datuma nosi simboliku kontinuiteta, čime se negira da se 5. oktobra desila ikakva promena. Usmeravanje fokusa na 6. oktobar u ovom kontekstu nosi i slavljeničku i gotovo osvetničku i provokatorsku simboliku povratka starog režima na vlast. Kako je ova izjava data 2012. godine kada su vlast formirale snage starog režima, ova izjava je vrlo tačno ukazala na ono što će se narednih godina dešavati u Srbiji: povratak kompetitivno-autokratskog režima, urušavanje institucija i kršenje slobode medija na sličan način kao pre tog 5. oktobra.⁷⁵

70 Marko Tašković, „Rekli su o 5. oktobru”, Blic, 6. oktobar 2020.

71 I. M. Jasnić, „Kucamo na vrata zaboravljenih asova”, Blic, 6. oktobar 2015.

72 Dušan Spasojević, “Transforming Populism – From Protest Vote to Ruling Ideology: The Case of Serbia”, in: Violeta Beširević (ed.), *The new politics of decisionism*, Eleven publishing, The Hague, 2019, pp. 125–140.

73 I. L., „Želja naroda za promenom”, Večernje novosti, 5. oktobar 2012.

74 Blic, „Blic hit”, Blic, 6. oktobar 2012.

75 Florijan Biber, *Ušpon autoritarizma na zapadnom Balkanu, XX vek*, Beograd 2020.

Iako je u analiziranom izvorima vrlo malo prostora dato predstavnicima „starog režima” i to tek nakon njihovog povratka na vlast 2012. godine, i te malo-brojne izjave svedoče o osporavanju ključnih petooktobarskih vrednosti i velikoj društvenoj polarizaciji.

6. Zaključna razmatranja

Peti oktobar je zasigurno predstavljao jedan od najznačajnijih simbola post-Miloševićeve Srbije, a i danas, na distanci od 20 godina, često čujemo reference na ovaj datum, ali i na 6. oktobar koji se nikada nije dogodio. Smena vlasti iz 2012. godine, kao i opadanje demokratskih standarda, koje neumoljivo podseća na period devedesetih godina, reaktuelizuju simbole i rasprave o kojima smo pisali.

Iz analize dnevnih novina izvukli smo tri dominantna diskursa. Prvo, više ili manje eksplicitan diskurs o propuštenim šansama koji se provlači tokom svih 20 godina kroz izjave o (propuštenim) institucionalnim reformama, aktuelnim ekonomskim, političkim i društvenim problemima i međusobnim okrivljavanjima bivših članica DOS-a. Drugo, poput nesuglasica u akademskoj literaturi o karakteru promena koje su počele neposredno nakon promena, u periodu oko desete godišnjice se ove rasprave reflektuju i u javnom diskursu. Iako o karakteru promena u ovom periodu eksplicitno govore pre svega oni koji promene vide kao značajne, tj. revolucionarne, među njima su vidljiva brojna neslaganja oko dubine i dometa promena, pa se tako dodaju različiti pridevi – nenasilna, baršunasta ili nedovršena – kojima se na određeni način nastavljaju interpretacije petooktobarskih postignuća i izneverenih očekivanja. Treće, od povratka na vlast političkih aktera starog režima 2012. godine videli smo nove promene diskursa. Aktuelni politički događaji utiču na smeštanje Petog oktobra u već zaboravljenu istoriju, a povratak devedesetih i zatvaranje kruga postaju glavne teme. Zaborav je vidljiv ne samo u diskursu novinskih tekstova, već pre svega u tišini u vreme godišnjica: sve manje se pominju događaji iz 2000. godine, političari se sve ređe spore o prirodi promena i sve manje prostora se ostavlja za razmenu mišljenja i kritičke glasove iz civilnog društva. Može se reći da je ideja 5. oktobra relativno brzo potrošena, kao uostalom i revolucionarni zanos političara i građana. Tome svakako doprinosi i ubistvo Đinđića i politička penzija Koštunice, dva glavna motora promena, ali i dva pola interpretacije petooktobarskog nasleđa.

Peti oktobar kao simbol istrošio se u brojnim borbama dva tabora, kako svakodnevnim tako i brojnim, prečestim izbornim ciklusima koji su obeležili rane post-Miloševićeve godine. Tako je četvrta godišnjica skoro prošla pod senkom lokalnih izbora, a obeležavanju ovog datuma je iste godine „dodato” i ubistvo gardista u Topčideru, koje se dovodilo u vezu sa potragom za Ratkom Mladićem.

Time je spor o prirodi 5. oktobra samo dobio na snazi, budući da je pitanje saradnje sa Hagom bilo jedno od najvažnijih pitanja tog perioda, ali i temeljno pitanje debate o opsegu i legitimitetu demokratskih promena. Pitanje Kosova je u periodu nakon proglašenja nezavisnosti takođe često zauzimalo značajan prostor i na godišnjice Petog oktobra, nešto više u Večernjim novostima nego Blicu. Formiranje vlade 2020. godine, koje je najavljeno baš na 5. oktobar, u potpunosti je potisnulo obeležavanje dvadesete godišnjice promena. Oko godišnjice Petog oktobra, analizirane dnevne novine ostavljale su dosta prostora za senzacionalističke tekstove o porodici Slobodana Miloševića poput izveštavanja o rasprodaji memoara Mire Marković ili „odricanja” Miloševićeve ćerke od Srbije što nije neočekivano imajući u vidu njihovo (polu)tabloidno pozicioniranje.⁷⁶

Čitajući tekstove povodom godišnjice petooktobarskih događaja, primetan je bio i nedostatak određenih diskursa. Posebno je uočljivo bilo da se 5. oktobru izuzetno retko prilazilo iz ugla građanskog aktivizma i moći građana da utiču na sopstvenu sudbinu. Miloševićev režim je pao zahvaljujući izborima, građanskim protestima i rešenosti da se, uprkos represiji, izbore za poštovanje izborne volje birača. Marko Blagojević iz CeSIDA tvrdi da je dan izbora – 24. septembar 2000. nepravedno zapostavljen, iako se, po njemu, radi o važnijem od ta dva datuma jer je tada zapravo pobeđen Milošević. Ovim se još jednom naglašava uloga i snaga građana u demokratskim promenama.⁷⁷ Čini se kao da je ovakvo sagledavanje događaja gotovo u potpunosti potisnuto pod pritiskom izneverenih očekivanja i sveopšte apatije. S druge strane, brisanje iz kolektivnog sećanja građanske energije, želje i spremnosti da se izbore za demokratiju predstavlja i poruku građanima da se više u Srbiji nemaju čemu nadati. Ovakve sublimirane poruke mogu da utiču na samopouzdanje građana i spremnost na društveni angažman.

Naznake ovakvog narativa smo videli jedino od članova Otpora i pojedinih članova akademske zajednice. Indikativno je, međutim, da je vrlo malo prostora dato njihovim interpretacijama. Štaviše, oba dnevna lista su pre svega prenosili izjave političara i funkcionera. Blic je do 2012. godine u manjoj meri davao glas predstavnicima civilnog društva i akademske zajednice, dok Večernje novosti, pre svega, prenose izjave političara i političkih partija. Time se dodatno jača poruka građanima i stručnoj javnosti da njihov glas ne vredi i da nema ko da ga čuje.

76 Z. U. i N. B., „Marija se odriče Srbije”, Večernje novosti, 6. oktobar 2010; V. N., „Miru” mnogi unapred rezervisali, Večernje novosti, 5. oktobar 2015; J. M., „Planulo” pola tiraža!, Večernje novosti, 6. oktobar 2015.

77 Marko Blagojević, „Izbori i metla”, Blic, 5. oktobar 2005.

Literatura

- Antonić, Slobodan, „Priroda petooktobarskog prevrata, 'Miloševićevo zaveštanje' i demokratska Srbija”, u: Ivana Spasić i Milan Subotić (urs.), *R/evolucija i poredak: o dinamičnim promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 33–43.
- Biber, Florijan, *Uspom autoritarizma na zapadnom Balkanu, XX vek*, Beograd 2020.
- Bunce, Valerie & Wolchik Sharon, “Defeating Dictators: Electoral Change and Stability in Competitive Authoritarian Regimes”, *World Politics*, vol. 62, Issue 01, 2010, pp. 43–86.
- Goati, Vladimir, „Priroda poretka i oktobarski prevrat u Srbiji”, u: Ivana Spasić i Milan Subotić (urs.), *R/evolucija i poredak: o dinamičnim promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 43–57.
- Levitsky, Steven & Way Lucan, “The New Competitive Authoritarianism”, *Journal of Democracy*, vol. 31, no. 1, 2020, pp. 51–65.
- McFaul, Michael, “Transitions From Postcommunism”, *Journal of Democracy*, vol. 16, no. 3, 2005, pp. 5–19.
- Malešević, Kristina, „(Ne)odgovornost novinara u izveštavanju o osetljivim društvenim grupama u štampanim medijima”, *CM: Communication and Media*, broj 13 (42), 2018, str. 27–56.
- Olick, Jeffrey, Vinitzky-Seroussi Vered & Levy Daniel (eds.), *The Collective Memory Reader*, Oxford University Press, Oxford, 2011.
- Pavićević, Đorđe, „Peti oktobar: nedovršena revolucija”, u: Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Fondacija Heinrich Böll, Beograd 2010, str. 41–53.
- Pavlović, Dušan & Antonić Slobodan, *Konsolidacija demokratskih ustanova posle 2000. godine*, Službeni glasnik, Beograd 2007.
- Pavlović, Dušan (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Fondacija Heinrich Böll, Beograd 2010.
- Pešić, Vesna, „Rekonstrukcija petooktobarskih zbivanja na osnovu memoarske i stručne literature”, u: Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Fondacija Heinrich Böll, Beograd 2010, str. 25–41.
- Spasojević, Dušan & Stojiljković Zoran, *Između uverenja i interesa*, Fabrika knjiga, Beograd 2020.
- Spasojević, Dušan, “Transforming Populism – From Protest Vote to Ruling Ideology: The Case of Serbia”, in: Violeta Beširević (ed.), *The new politics of decisionism*, Eleven publishing, The Hague, 2019, pp. 125–140.
- Stojanović, Svetozar, „Demokratska revolucija u Srbiji”, u: Ivana Spasić i Milan Subotić (urs.), *R/evolucija i poredak: o dinamičnim promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 23–33.
- Vladislavljević, Nebojša, *Uspod i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd 2019.
- van Dijk, Teun, *News as Discourse*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale 1988.

Izvori iz štampe

- A. D. „Razočaran aferama”, 6. oktobar 2003.
- A. Ć. „Mnogo ste isti”, Blic, 5. oktobar 2001.
- B. Krivokapić, „Zemlja koja nije u stanju da rasvetli ubistvo premijera nije država”, Blic, 5. oktobar 2005.
- B. P. „Ništa od promena”, Večernje novosti, 5. oktobar 2003.
- Blagojević Marko, „Izbori i metla”, Blic, 5. oktobar 2005.
- Blic, „Nerešeni ključni problemi”, Blic, 5. oktobar 2001.
- Blic, „Nedovršen posao”, 6. oktobar 2004.
- Blic, „Prekinuta tribina DS”, 6. oktobar 2006.
- Blic, „Čanak: Izostala lustracija”, 6. oktobar 2013.
- Blic, „Godišnjica 5. oktobra bez velike pompe”, Blic, 5. oktobar 2020.
- Blic, „Blic hit”, Blic, 6. oktobar 2012.
- Crnjanski Spasojević Vojislava i Predrag Vasiljević, „Vlast i opozicija su zamenili uloge”, Večernje novosti, 5. oktobar 2013.
- Grujić Milan, „5. oktobar”, Blic, 5. oktobar 2020.
- I. C. „Mogli smo više”, Blic, 5. oktobar 2005.
- I. L. „Želja naroda za promenom”, Večernje novosti, 5. oktobar 2012.
- Ivanović Milorad, „Dva događaja”, Blic, 6. oktobar 2020.
- Jasnić I. M., „Kucamo na vrata zaboravljenih asova”, Blic, 6. oktobar 2015.
- J. M., „Planulo” pola tiraža!, Večernje novosti, 6. oktobar 2015.
- Jovanović Nikola, „Sociolozi o izneverenim nadama građana Srbije”, Blic, 5. oktobar 2006.
- Jovanović Nikola, „Blic komentar”, 5. oktobar 2009.
- Liht Sonja, „Peti oktobar – Prekretnica ka EU”, Blic, 5. oktobar 2010.
- Ljubenović Bojan, „Takoreći nezvanično”, Blic, 5. oktobar 2020.
- Mihailović Predrag, „Vera nada i jedan datum”, Blic, 6. oktobar 2013.
- Mijač Dejan, „Povratak kadrova iz lonca devedesetih”, Blic, 5. oktobar 2012.
- Milinković D., „Vlada – fotorobot društva”, Večernje novosti, 5. oktobar 2010.
- Milinković D., „Došli smo do zida”, Večernje novosti, 6. oktobar 2011.
- Pivljanin Ranko, „Komentar”, Blic, 5. oktobar 2005.
- Popović Srđa, „Šta je naše – nije loše!”, Blic, 5. oktobar 2011.
- Ognjanović Radmila & Stevanović Dragutin, „Srbija tri godine posle petooktobarskih promena – šta danas kažu akteri, narod i analitičari”, Večernje novosti, 5. oktobar 2003.
- Pantelić V. M., „Ovo mi je najgora godina”, 5. oktobar 2003.
- Spaić Tamara, „Već šestog oktobra počeo otpor promenama”, Blic, 6. oktobar 2010.
- Spaić Tamara, „Svakog 5. oktobra setimo se gde smo mogli da budemo”, Blic, 5. oktobar 2011.
- Spaić Tamara, „Straćili smo 12 godina”, Blic, 6. oktobar 2012.
- Suša Gordana, „Datum kojeg nema”, Blic, 6. oktobar 2012.
- Večernje novosti, „Malo ili – gore”, 6. oktobar 2003.
- Večernje novosti, „Opet bagerom pred skupštinu”, 5. oktobar 2003.

- Večernje novosti, „Većini teže nego ikada”, 5. oktobar 2003.
Večernje novosti, „Nova vlada i nova politika”, 5. oktobar 2003.
Večernje novosti, „Opasne pohvale”, 5. oktobar 2005.
Večererne novosti, „Nestrpljivi smo”, 5. oktobar 2005.
Večererne novosti, „Početak borbe”, 5. oktobar 2005.
Večernje novosti, „Pod isti barjak”, 5. oktobar 2005.
Večernje novosti, „Ispunićemo obećanje od 5. oktobra”, 6. oktobar 2009.
Večernje novosti, „Bivši lideri DOS za 'Novosti'”, Večernje novosti, 5. oktobar 2011.
V. M. „Nije za slavlje”, Večernje novosti, 6. oktobar 2003.
V. N., „'Miru' mnogi unapred rezervisali”, Večernje novosti, 5. oktobar 2015.
Tašković Marko, „Rekli su o 5. oktobru”, Blic, 6. oktobar 2020.
Čabarkapa Mirjana, „Lepša slika tranzicije”, Večernje novosti, 6. oktobar 2005.
Čaluković Nenad, „Gde su danas zvezde revolucije?”, Blic, 6. oktobar 2006.
Z. U. i N. B., „Marija se odriče Srbije”, Večernje novosti, 6. oktobar 2010.
Žanetić Voja, „Jedna mala sa'rana”, Večernje novosti, 6. oktobar 2013.

Dušan Spasojević
Jelena Lončar

MEDIA IMAGES OF THE 5 OCTOBER OVERTHROW: BETWEEN CONTESTATION AND INDIFFERENCE

Abstract: This chapter explores the media discourses about the 5 October Overthrow in Serbia in the last twenty years. We focus on the articles published in relation to the 5 October commemoration dates in two daily newspapers Blic and Večernje novosti. In the analysis, we observe three main discourses: 1) a discourse on missed opportunities and betrayed expectations; 2) discourse on the (revolutionary?) character of the changes; and 3) the discourse of indifference and the return of the 1990s. The findings also point to the dynamics in the relations between the parties of the old regime and the parties of the winning DOS coalition, as well as the change in relations between parties and civil society actors without which the 5 October would not have been possible. The chapter demonstrates how a strong symbol may easily shift from the “leading star” to the symbol of betrayed expectations and the past, but also become an “empty signifier”.

Key words: October 5, media, revolution, changes, democratization.

Doc. dr Despot Kovačević*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Populizam u Srbiji nakon 5. oktobra

Sažetak: U ovom radu analiziraću populističke tendencije u Srbiji nakon pada Miloševića i SPS-a kao dominantnih političkih aktera. Prethodna desetogodišnja vlast (1990–2020) naslednika Saveza komunista obeležena je jakim liderskim tendencijama Slobodana Miloševića i nedemokratskom vlašću uz ratove, sankcije i raspad države. Populizam kao dominantno ponašanje u političkom životu bilo je očigledno kod vladajućih struktura starog režima, ali su sa velikim demokratskim promenama 2000. očekivanja u demokratizaciji sistema porasla. U ovom radu pokušaću da pokažem domete populizma u Srbiji nakon demokratskih promena u prvih 8 godina nakon pada Miloševića, a zatim i populizma u Srbiji nakon 2008. godine kao dela svetskog trenda populizma uslovljenog Svetskom ekonomskom krizom. Cilj rada je da prikaže postojanje i uzroke populističkih tendencija kod partija vlasti i koalicija (DOS, SNS) u celokupnom periodu od 20 godina, sa posebnim naglaskom u razlikama i rastu populizma koji se odvija sa povratkom na vlast partija i pojedinaca starog režima. Kroz analizu dominantnih podela u izbornim procesima i u međuizbornom periodu prikazaću snagu populističkih tema u političkom životu Srbije.

Ključne reči: populizam, Srbija, peti oktobar, demokratizacija, DOS, SNS

---

* E-mail: despot.kovacevic@fpn.bg.ac.rs

1. Uvod

Populizam predstavlja stari pojam sa novom upotrebom. Politička nauka u poslednjoj deceniji zaokupljena je ovim pojmom kao glavnim izazovom demokratija u svetu. Sa Svetskom ekonomskom krizom 2008. godine došlo je do rasta populizma u zemljama različitih političkih, ekonomskih i kulturnih karakteristika. Srbija nije ostala imuna na ovu pojavu i prepoznata je u nizu radova i izveštaja kao jedan od paradigmatičkih primera populističkih tendencija. Ipak, ono što je primetno, Srbija je i u ranijim periodima imala značajne periode koji se mogu kroz populističke karakteristike označiti kao populizam.

Predmet istraživanja u ovom radu je populizam u Srbiji nakon promena 5. oktobra 2000. godine i velike promene vlasti u Srbiji. Istorijsko nasleđe komunizma i kontekst režima Slobodana Miloševića doprineo je veoma širokom prostoru za razvoj populističkog narativa u Srbiji. Osnovni zadatak je utvrditi šta populizam jeste i kako ga možemo karakterisati, a potom i analizirati politički život u Srbiji u svetlu populizma. Demokratska očekivanja bila su velika i razočaranje je dolazilo sa tim očekivanjima. Iako se populizam u Srbiji može analizirati kroz pojedinačne pokrete i partije, u ovom radu predmet analize biće dve najveće političke organizacije/koalicije u 20 godina političke prakse nakon pada Miloševića. Kroz karakteristike populizma analiziraću Demokratsku opoziciju Srbije i Srpsku naprednu stranku na nivou zastupanja političkih ideja koje su isticali kroz program i na nivou lidera. Drugi deo analize biće posvećen dvema velikim kampanjama koje su sprovodili navedeni akteri – prva je kampanja koju je vodio premijer Zoran Đinđić „Srbija na dobrom putu”, a druga je kampanja koju je vodio predsednik Aleksandar Vučić „Budućnost Srbije”.

Iako se radi o dva različita perioda, važno je istaći da su kontekstualni uslovi slični u nekim segmentima i da se radi o dve velike promene vlasti, o potpunoj dominaciji u parlamentu, o manjku postojanja jasne alternative. S druge strane, razlike su u iskustvima prethodne vlasti, različitim međunarodnim okolnostima, u političkoj moći lidera i načinu transformacije sa kojom su se susretali navedeni subjekti.

2. Kontekstualni okvir – Srbija pre i posle 5. oktobra

U kontekstualnim uslovima Srbiju treba posmatrati kao povoljan prostor za razvoj populizma jer njena novija istorija, politički i ekonomski parametri, politička kultura i društveni odnosi daju širok prostor za različite elemente populizma. Pad komunizma u Istočnoj Evropi bio je realnost koju vlast u Srbiji nije prihvatila.

Kašnjenje Srbije u procesima demokratizacije prouzrokovano je nizom faktora koji ostavljaju populistima dovoljno materijala za širenje ideja.

Prvi i važan faktor je stanje partija i partijskog sistema, sa posebnom pažnjom na partiji naslednici Saveza komunista, oličenoj u Socijalističkoj partiji Srbije, koja je zadržala snažne monopolske pozicije (u ljudstvu, pozicijama i resursima) i pokušaji sprečavanja otvorene kompeticije političkih aktera. Iz ovakvih okolnosti SPS je prvih deset godina crpela veliku moć, ali je vremenom i ona počela da slabi.¹ Ipak, prve godine razvoja institucija, često i od najveće važnosti, ostale su pod uticajem starih struktura u novom ruhu i trajnog demokratskog deficita. Partije naslednice biraju različite puteve, a kako ističe Išijama, bivši komunisti u Srbiji su izabrali nacionalizam pod uticajem patrimonijalne prirode bivšeg režima.² Ipak, snaga i organizacija SPS-a je i posle pada sa vlasti pokazala svoje domete. SPS se efikasno rehabilitovao, prvo organizaciono, a zatim i politički. Kao antisistemska partija koja nije priznavala 5. oktobra i promenu vlasti partija se postepeno menjala, da bi već 3 godine po padu sa vlasti podržavala manjinsku vladu. SPS je 2006. godine podržao i novi Ustav, a već 2008. ušao u vladu sa DS-om, kao nosiocem petooktobarskih promena. Prilagodljivost SPS-a videla se i u velikoj promeni 2012. godine u rušenju petooktobarskih partija s vlasti, ali i u učesću u svim kasnijim vladama (2014; 2016; 2020) koje su u potpunosti promenile dinamiku političkih odnosa u Srbiji. Važno je istaći da je i SPS deo tih promena, pa iako se sačuvao kao druga najjača partija u Srbiji gubi politički značaj i u vladi i među biračima. Preuzeta matrica SPS-a iz devedesetih i nadograđena od strane SNS-a otvara širok prostor za rast populizma i sužava prostor političke kompeticije. Partijski sistem Srbije je prošao promene od sistema sa predominantnom partijom (1990–2000), preko polarizovanog pluralizma (2000–2008), umerenog pluralizma (2008–2012) i ponovo ka sistemu sa predominantnom partijom (2012–).³ Umerenost partijskog sistema, koja u najvećem periodu vremena izostaje u Srbiji, značila bi i umerenost politike bez dominacije jedne partije i bez antisistemskih partija, sa postojanjem bazičnog konsenzusa i sl.

Drugi važan faktor je promena formata države i granica, koji se ogledaju u raspadu SFRJ i ratovima na prostoru cele zemlje u kojima vlasti Srbije imaju važnu ulogu. Politički akteri iz Beograda bili su deo skoro svih sukoba na prostoru bivše SFRJ (aktivno ili pasivno). Uloga JNA u kratkotrajnom ratu u Sloveniji, u ratu u Hrvatskoj i odnosi političke elite iz Beograda sa vladajućom strukturom Republike Srpske Krajine, odnos političke elite u Beogradu sa vlastima

1 Slaviša Orlović, *Političke partije i moć*, Čigoja štampa, Beograd 2002, str. 204.

2 Vera Stojarova & Peter Emerson (eds), *Party politics in Western Balkans*, Routledge, London 2010, p. 26.

3 Despot Kovačević, „Uticaj potpunih i parcijalnih društvenih rascepa na partijske sisteme – uporedna analiza zemalja bivše SFRJ”, *Sociologija*, vol. LXII, no. 3, str. 361.

Republike Srpske u BiH, rat na prostoru Kosova i Metohije i bombardovanje od strane NATO-a, predstavljaju važne faktore u sagledavanju populizma u Srbiji. Pored ratom otvorenih regionalnih problema, dolazilo je do sukoba i sa Severnom Makedonijom po pitanju crkve, kao i sa vlastima Crne Gore, prvo u zajedničkoj državi, a potom i referendumskim otepljenjem i daljim identitetskim problemima. Problemi izgradnje mira praćeni su i teškim procesima izgradnje države, a u velikoj meri i izgradnje nacije širom regiona. Jedna od prepreka izgradnji mira, a podsticaja nerazumevanju, jeste i pitanje zvaničnog stava prema sukobima. Na prostoru bivše SFRJ došlo je do „pluralizma interpretacije prethodnog rata, ali nije napušten koncept *official memory*, službenog narativa”.⁴ Različite interpretacije daju i prostor za permanentne sukobe i nadgradnju populističkog narativa (mi vs. oni) kako unutar novonastalih država tako i u međudržavnim odnosima.

Posledično vezan je i treći faktor, sankcije i embargo međunarodne zajednice uz veliku ekonomsku krizu. Najveća inflacija u istoriji Srbije iz 1993. predstavljala je samo jedan od događaja u velikom osiromašivanju stanovništva. Nakon toga, ratovi i loša ekonomska situacija, praćena sankcijama različitih vrsta, dovela je građane u poziciju klijentelističkog i koruptivnog odnosa sa vlašću, a ovaj trend postao je jedan od najvećih problema u kasnijem periodu. Standardne posledice UN sankcija pokazale su se i na slučaju SRJ, dok je stanovništvo postajalo siromašnije, vladajuća elita je preuzela kontrolu nad uvozom, izvozom i različitim vrstama sive ekonomije (šverc naftnih derivata, akcizne robe i sl.).⁵ Demontiranje ranijih učinaka socijalne države uz redistribuciju društvenog bogatstva na uzak krug i veliko povećanje socijalnih razlika glavni su ishodi raspada SFRJ.⁶ Pokazalo se da su međunarodne sankcije dovele do „blokirane” i „nedovršene” tranzicije, ali da je došlo do tranzicije vladajuće grupacije na potpuno novim osnovama.⁷ Jedan od većih problema koji se javio sa promenom vlasti bila je i neuspešna privatizacija i tajkunizacija Srbije. Velika nezaposlenost, loše prestrukturiranje privrede i rast tajkuna dali su im moć da utiču na političke odnose i da kroz finansije

4 Dejan Jović, „Interpretacija ratova u 1990–im: nametanje dominantnih i isključivanje alternativnih tumačenja”, u: Goran Tepšić, Radmila Nakarada, Nemanja Džuverović (ur.), *Interpretacija jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*, Centar za studije mira Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Forum ZDF, 2016, str. 47.

5 Mihail Arandarenko, „Ekonomska stvarnost Srbije”, u: Mladen Lazić (ur.), *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*. Filip Višnjić, Beograd 2000.

6 Radmila Nakarada, „Uvodno izlaganje: o problemima tumačenja raspada SFRJ”, u: Goran Tepšić, Radmila Nakarada, Nemanja Džuverović (ur.), *Interpretacija jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*, Centar za studije mira Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Forum ZDF, 2016, str. 19.

7 Jelena Pešić & Tanja Svilanović, „Vrednosne orijentacije političke elite: politički i ekonomski liberalizam”, u: Mladen Lazić, *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa, Beograd 2016, str. 115.

budu „vlasnici” političkih partija. U takvom odnosu političke partije ne mogu da obavljaju prvenstvenu ulogu artikulacije interesa građana. Da bi sa velikom promenom vlasti „tajkuni” postali u prve dve godine dominantna tema za rast popularnosti nove vlade i neformalnog političkog lidera te vlade, prvog potpredsednika Aleksandra Vučića. U ovom domenu se ogleda posebno i zvanično isticana borba protiv lažne elite u odnosu na pripadnost pravom narodu. Ovaj odnos je u novijem periodu izašao iz okvira ekonomske elite i prelio se i na borbu protiv političke i intelektualne elite okarakterisane kao lažne.

Četvrti faktor je lična vlast Slobodana Miloševića kao nacionalnog lidera i nastavak politike harizmatičkog vođe. Političko nasleđe liderstva u Srbiji je istorijski utemeljeno, a značajno ojačana kroz višedecenijsku vlast Josipa Broza Tita. U ovakvim okolnostima, ideja očuvanja zajedničke države uz rast nacionalističkih ideja, Slobodan Milošević se uklopio svojim narativom, idejama i postupcima. Sistem građen na jakoj partiji i jakom lideru davao je svoje rezultate u očuvanju vlasti SPS-a. Poslednja odbrana režima bila je upravo u liku Slobodana Miloševića, čak i kada se došlo do osipanja podrške i rasta opozicije, vlast se održavala i legitimisala kroz personalnu vlast Slobodana Miloševića.⁸ Manjak institucionalizovane vlasti u Srbiji pokazuje se u situacijama u kojima moć ide za pojedincima, a ne ostaje u skladu sa ustavnim ovlašćenjima. Slobodan Milošević i Aleksandar Vučić, delom i Boris Tadić, dobri su indikatori ovog odnosa jer su, bez obzira na poziciju, bili i centralne figure političkog života. Svakako ovakvu poziciju u velikoj meri osnaživale su njihove pozicije predsednika najjačih političkih partija u okviru vlade. Ipak, opredmećivanje vlasti u lik lidera duboko je vezano i za preovlađujuću političku kulturu i za aktuelne odnose u političkom životu.

Nakon pada Miloševića sa vlasti nakon predsedničkih izbora 2000, velikih demonstracija 5. oktobra, došlo je do promene celokupne političke formule. Okretanje evropskim integracijama, povratak Srbije u međunarodne organizacije uz postepeno menjanje okvira državnosti sa Crnom Gorom i sve dublju krizu oko Kosova i Metohije. Nova vlada u velikoj meri prekopirala je odnose iz koalicije DOS koja je bila heterogena po nizu kriterijuma. DOS je izgubio svoju svrsishodnost ubrzo nakon 5. oktobra i prvih parlamentarnih izbora po padu Miloševića. Osnovni sukob u novoj vladi bio je najbliže opisan u sukobu ideja legaliteta (Koštica) i legitimiteta (Đinđić)⁹, dok su se ovi sukobi prenosili i na pitanja spoljne politike Srbije, odnosa u SRJ (SiCG), odnosa prema bivšem režimu, brzini tranzicije vlasti i načinu razvlašćivanja. Svakako trajna pitanja i rascepi koji su otvoreni, a koji su imali veliki uticaj na partijske i sveukupne političke odnose, bila su pitanja

8 Nebojša Vladislavljević, “Competitive authoritarianism and popular protest: Evidence from Serbia under Milošević”, *International Political Science Review*, 2016, vol. 37(1), p. 44.

9 Slaviša Orlović, *Politički život Srbije: između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 56–57.

odnosa prema EU i prema statusu Kosova i Metohije. DOS se brzo raspao, ali je Srbija imala znatno otvoreniju političku utakmicu različitih interesa i grupa.

Ipak, dvanaest godina različitih vlada, koje su nastajale od partija bivšeg DOS-a (uz učešće ili podršku i partija starog režima), obeležene su velikim izazovima i problemima koje su dale dobru podlogu za populizam. Ubistvo premijera Đinđića bio je još jedan pokazatelj nemogućnosti demokratizacije i posledično je dovedio do razočaranja nakon velikih očekivanja. Nakon ovog događaja, demokratski i evropski optimizam počeo je da jenjava kod građana. Očekivanja demokratskih vlasti za promenama stava zapadnih zemalja prema problemu Kosova i Metohije nije se desila, a predlozi svih vlada bili su očigledno zakasneli. Do 2008. glavne ose podela bile su oko pitanja statusa Kosova i Metohije i evropskih integracija. Srbija je postala nezavisna 2006. godine crnogorskim referendumom za otepljenje, a potom i novim Ustavom. Uz sve unutrašnje probleme, ekonomska situacija nije išla naruku demokratskim vlastima. Svetska ekonomska kriza 2008. pogodila je Srbiju, pa je alternativa u reformisanim otepljenim radikalima dobila na značaju. U sagledavanju vlasti do 2012. godine i nakon toga, može se istaći da je niz okolnosti doprineo da Srbija bude deo trenda porasta populizma. Ekonomska kriza koja je generisala populizam bila je prisutna i u Srbiji, neizgrađene institucije i nerešeni problemi oko Kosova i Metohije dali su dodatni podsticaj ovom trendu, a prevlast jedne partije i jednog lidera upotpunili su potencijale za rast populizma.

3. Šta je populizam? Između ideologije i strategije

Jedno od suštinskih pitanja postavio je Jan Verner Miller – šta je populizam? Reč je o difuznom pojmu koji ne može do kraja da se definiše, a kolokvijalno se upotrebljava i kao ideologija, i kao strategija, i kao vrsta narativa i kao stav prema određenim pitanjima. Ono što autore privlači da se bave populizmom je njegov veliki porast širom sveta, ali i nedovoljno jasna priroda pojave i karakter pokreta i pojedinaca, koje možemo predstaviti, koji se dovode u vezu sa populizmom.

Postoji niz definicija i sporenja oko pojma populizma. Iako nema karakter kodifikovane doktrine, populizam ipak ima određenu vrstu unutrašnje logike sa jasnim karakteristikama.¹⁰ U teoriji su pretežno istaknuta dva viđenja populizma i to da je populizam vrsta političke taktike strategije ili vrsta ideologije.¹¹ Bez obzira kako prihvatimo ovaj pojam, važno je istaći osnovne karakteristike populizma kako bi bilo moguće proveriti ga u praksi. Populizam ne možemo vezivati za

10 Jan-Verner Miller, *Šta je populizam?*, Fabrika knjiga, Beograd 2017, str. 22.

11 Věra Stojarová, Hana Vykoupilová, "Populism in the Balkans: The Case of Serbia", *Central European Political Studies Review*, volume X, part 2–3, p. 97.

određeni tip države jer se trend porasta populizma primećuje u političkim sistemima sa različitim ekonomskim nivoima razvoja, sa različitim stepenom demokratije i razvoja ljudskih prava, sa različitim etničkim, verskim i kulturnim strukturama, sa različitim kulturološkim nasleđem i istorijom, sa različitim horizontalnim i vertikalnim strukturama vlasti itd. Izazov populizma je u retorici i mehanizmima koji nalikuju demokratskim, ali su u potpunosti izmanipulisane vrednosti demokratskih sistema. Novitet populizma je, kako ističu Stojiljković i Spasojević, u efikasnom načinu dolaska na vlast i izgradnji mehanizama održavanja na vlasti.¹² Novo doba populizma prouzrokovano je, kako ističe Orlović, Svetском ekonomskom krizom 2008. i pratećim porastom nejednakosti u svetu, uz niz terorističkih napada u Evropi i proizvodnjom straha, migrantsku krizu i krizu Evrozone.¹³ Uz to su, svakako, dodatni uslovi i kontekst u kojem se nalazi Srbija.

Problem u ideološkom definisanju populizma je u profilu populističkih pokreta i populista jer „oni mogu biti i levičari i desničari, konzervativni i progresivistički, religiozni i sekularni”.¹⁴ Osnovna ideološka matrica na kojoj se zasniva populizam je tvrdnja da postoji pravi, iskren narod i korumpirana, lažna elita.¹⁵ Populizam pretenduje na poziciju jedinog zastupnika interesa naroda u odnosu na vladajuću elitu okarakterisanu kao korumpiranu.¹⁶ Način delovanja im je zasnovan na demokratskim mehanizmima koje koriste u cilju legitimacije, pa je u delovanju populista neizbežno pozivanje na demokratske vrednosti i osnaživanje kroz neposredne demokratske oblike u kojima se manipuliše emocijama, a pretežno je u pitanju strah. Emocija straha se efikasno proizvodi kroz ekonomsku nesigurnost, strah od različitosti koja nastaje novim pomeranjima stanovništva i migracijama i sl.¹⁷ Kroz strah i proizvedenu podelu na narod i elitu dobija se karakter populizma kao tankocentrične ideologije (*thin-centred ideology*)¹⁸ i s tim u vezi je i tvrdnja da ovakav karakter populizmu doprinosi da ima potencijal vezivanja za druge ideologije.¹⁹ S druge strane, iz ovakve ideološke (ne)definisanosti

12 Zoran Stojiljković & Dušan Spasojević, „Populistički *Zeitgeist* u 'proevropskoj' Srbiji, *Politička misao*, 55 (3), str. 106.

13 Slaviša Orlović, „Populistički izazov demokratiji”, u: Nebojša Vladislavljević i Dragan R. Simić (urs.), *Demokratski otpori normalizaciji autoritarizma u Evropi*, (45–59), Udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, 2017, str. 47.

14 Cas Mudde & Cristobal Rovira Kaltwasser, *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2017a, p. 9.

15 Cas Mudde, „The Populist *Zeitgeist*”, *Government and Opposition*, vol. 39, no. 2: 562.

16 Jan-Verner Miler, *Šta je populizam?*, Fabrika knjiga, Beograd 2017, str. 14.

17 Klaus Ofe, *Evropa u zamci*, Službeni glasnik, Beograd 2016, str. 118. prema: Slaviša Orlović, *Politička sociologija*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2019, str. 408.

18 Cas Mudde & Cristobal Rovira Kaltwasser, *Populism: a very short introduction*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2017b, p. 32.

19 Ben Stanley, „The thin ideology of populism”. *Journal of Political Ideologies*, 13 (1), p. 99.

proističu populističke strategije i taktike, ali i populistički narativ i nastup u političkom životu niza zemalja.

U cilju analize populizma u Srbiji koristiću Tagartov model koji objašnjava pojavu populizma kroz jasno definisane karakteristike koje treba proveriti. Navedeni model se pokazao adekvatan u analizi populizma u Srbiji i zemljama regiona i dao dobru podlogu za dosadašnje analize populizma u drugačijem formatu.²⁰ Tagart ističe da se populistički pokreti, partije i pojedinci odlikuju sledećim karakteristikama:

- a) neprijateljski odnos prema reprezentativnoj demokratiji;
- b) koncept služenja „otadžbini” (*heartland*) i „narodu” (*people*);
- c) nedostatak osnovnih vrednosti i principa i kameleonski karakter;
- d) širenje atmosfere ekstremne krize;
- e) važna uloga harizmatiskog lidera.²¹

Bez ulaska u pojedinosti oko ovih karakteristika, važno je istaći da ovaj kompleks odlika može razbistriti mutnu sliku pokreta, partija i pojedinaca koje karakterišemo kao populistički. U tom pogledu, kao paradigmatičke primere, proverićemo ove karakteristike na primeru dve najveće političke grupacije nakon 5. oktobra (DOS vs. SNS) i dve velike kampanje ovih koalicija/partija („Srbija na dobrom putu” vs. „Budućnost Srbije”).

4. DOS i SNS – populističke karakteristike

Nakon pada Miloševića 2000. godine samo su dve organizacije (partije, koalicije partija) uspele da budu potpuno dominantne u političkom sistemu. Iako su različitog karaktera i načina nastanka, obe organizacije nastale su kao opozicione sa ciljem preuzimanja vlasti. Iako je teško ovako širokim grupacijama dati ideološke oznake, izvesno je da su obe organizacije centrističkog tipa i da je DOS u odnosu na konkurenciju bio više orijentisan prozapadno, proevropski, liberalno-demokratski, dok je SNS imao težak put da dokaže da je i delimično proevropski u odnosu na konkurenciju na vlasti. U organizacionom smislu, koalicija DOS imala je niz aktera koji su mogli da utiču na pravce delovanja, a bar dva lidera (Koštunica, Đinđić) mogla su da utiču na krajnje odluke, dok je SNS i kao partija i u koalicijama već godinama baziran na odlukama koje autoritativno donosi predsednik SNS Aleksandar Vučić. Dok je DOS imao jednu ubedljivu pobjedu na

20 Věra Stojarová, Hana Vykoupilová, “Populism in the Balkans: The Case of Serbia”, *Central European Political Studies Review*, volume X, part 2–3; Despot Kovačević, „Destabilizacija partijskih sistema i porast populizma u zemljama bivše SFRJ”, *Srpska politička misao*, 1/2020, vol. 67, str. 129–152.

21 Paul Taggart, “Populism and representative politics in contemporary Europe”, *Journal of Political Ideologies*, 9(3), pp. 273–275.

parlamentarnim izborima (2000. – 64,09%, 176/250), SNS je kontinuirano gradio svoje rezultate (2012. – 24,04%, 73/250, 2014. – 48,35%, 158/250, 2016. – 28,25%, 131/250, 2020. – 60,65%, 188/250)²², pa je time i stabilnost ove organizacije postajala veća. Niz je i drugih specifičnosti koje razlikuju ili nalikuju DOS i SNS, ali u pogledu populističkih karakteristika možemo uvideti značajne odlike i jednih i drugih koje ih približavaju ili udaljavaju od populizma.

Kada je reč o odnosu prema reprezentativnoj demokratiji, populistu pokušavaju da unište strukturu, protiv su neposrednosti i u jakom su otporu prema elitama.²³ Ono što je fenomen populizma dao kao izazov, u odnosu na druge izazove, jeste zahtev za više participativnosti i za neposrednijim demokratskim oblicima nego što su to uobičajene prakse redovnih izbora i političkog predstavljanja. Svakako, cilj populista je upravo legitimisanje kroz većinu u odnosu na ustaljenu strukturu vladajuće elite. DOS je dobio i predsedničke izbore i parlamentarne izbore većinom, ali u daljem delovanju nije pokazivao težnju ka velikim promenama u izborima, sem, naravno, unapređenja demokratskih kapaciteta postojećih procedura. Iako su očekivanja išla i ka lustraciji pripadnika starog režima, upravo su glavni sukobi u DOS-u i nastali oko načina, brzine i karaktera promena. Goati ističe da je najvažniji udarac u stabilnost DOS-a bio sukob oko izručenja Slobodana Miloševića, iako DSS nije bio suštinski protiv saradnje sa Haškim tribunalom.²⁴ Iako je smena režima bila velikih razmera, nove vlasti nisu eliminisale prethodnu vladajuću elitu, sem pojedinačnih primera pokretanja krivičnih postupaka i svojevrsnog ostrakizma. Možemo istaći da DOS nije imao jedinstven stav o ovim pitanjima i da su bili u potpunosti naklonjeni reprezentativnoj demokratiji, ali i da nije dolazilo do korišćenja neposrednih oblika demokratije kao primarnih u svom legitimisanju. Takođe, nije došlo do iskorenjivanja SPS-a iz političkog života, štaviše, došlo je do saradnje prvenstveno od strane DSS-a za podršku manjinskoj vladi (2003), da bi DS potpisao i Deklaraciju o pomirenju sa SPS (2008). Ustav 2006. godine je usvojen zahvaljujući referendumskoj podršci SPS-a i SRS-a u toj kampanji. Takođe, sukobi unutar DOS-a razvijali su se oko pitanja podele plena i moći u državi, a situacija je bila održiva dok je bilo moguće balansirati različite interese.²⁵

S druge strane, dolaskom SNS očekivanja smene celokupne vladajuće elite bila su takođe velika, ali je došlo samo delimično. Prvenstveno se radi o najavljenjor borbi protiv tajkuna i o hapšenju biznismena Miroslava Miškovića, što je i

22 Izvor: Republička izborna komisija, www.rik.parlament.gov.rs

23 Paul Taggart, "Populism and representative politics in contemporary Europe", *Journal of Political Ideologies*, 9(3), pp. 273–275.

24 Vladimir Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003.*, Cesid, Beograd 2013, str. 76.

25 Slaviša Orlović, *Političke partije i moć*, Čigoja štampa, Beograd 2002, str. 309.

te kako uticalo na rejting SNS i prvog potpredsednika Vlade Aleksandra Vučića. Najava borbe protiv kriminala i korupcije ogledala se i u kriminalizaciji pojedinaца iz DS i bivšeg režima.²⁶ Ipak, SNS je postepeno u svoje redove inkorporirao pojedince iz prethodnog režima i neke od nosilaca važnih političkih funkcija (pre svega iz DS i DSS). Suštinski, SNS vodi jaku borbu protiv „lažne elite” i pokušava da je predstavi samoproklamovanom, nenacionalnom, antidržavnom i neprijateljskom.²⁷ Ipak, SNS ima taj tretman samo za delove ekonomske, političke, akademske elite koja ne prihvata i kritikuje njihovu vlast. Javni nastupi rukovodstva SNS obiluju potenciranjem na antagonizmu elite i naroda, gde oni sebe svrstavaju na stranu naroda protiv elite koja „neće da vidi uspehe aktuelne vlasti”. Jedna od teza koja se može primetiti je i da svaka kritika dobija odgovor kroz legitimisanje u stavu većine koji je izražen na izborima, bez obzira od koga ta kritika dolazila.²⁸ SNS ima jasno izražen stav prema pitanju elite i naroda, ali dosad nije upotrebljavao instrumente direktne demokratije u cilju urušavanja reprezentativne.

Druga karakteristika, koja se delom nadovezuje na prethodnu, jesu koncepti služenja „otadžbini” (*heartland*) i „narodu” (*people*). Pitanje „otadžbine” u Srbiji posebno je kontekstualno naglašeno jer je pitanje statusa Kosova i Metohije duboko ukorenjeno u identitetske teme. Sa ovim problemom susretale su sve vlade i pre i posle 5. oktobra i nijedna nije imala konstruktivno rešenje koje bi dovelo do bilo kakve vrste rešenja koje bi bilo prihvatljivo za obe strane. Ono što je ipak važno kod teme Kosova i Metohije je da se pitanje često koristilo, pokretalo i naglašavalo u populističkom maniru da bi se zadovoljio narod.

DOS je imao niz ideja i predloga oko pitanja Kosova i Metohije, ali je to pitanje bilo manje važno od, u tom trenutku, najavljivanih reformi i evropskih integracija, koje bi zapravo trebalo da reše i problem KiM. Ipak, po formiranju vlade videlo se da DOS i po ovom pitanju prati unutrašnje podele u koaliciji. Dok su Koštunica, DSS i bliske organizacije imale ideju održavanja statusa quo ili zamrzavanja konflikta do boljih međunarodnih okolnosti, struja oko DS-a, na čelu sa Zoranom Đinđićem, imala je inicijative oko rešavanja ovog problema. Đinđić je u decembru 2002. godine imao inicijativu za predloge rešenja koja je išla ka rešenju „više od pokrajine, manje od republike”²⁹, a Orlović posebno naglašava završni deo Đinđićeve Strategije za Kosovo i Metohiju koja glasi „ne smemo

26 Nebojša Vladislavljević, *Uspom i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd 2019, str. 288.

27 Videti, na primer, autorski tekst Aleksandra Vučića „Elita i plebs”, *Politika*, 10.07.2019. Dostupno na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/433411/Elita-i-plebs> (20.05.2020)

28 Videti, na primer, „Razgovor Vesića i novinarkе N1”, Dostupno na: <http://rs.n1info.com/Vesti/a334457/comments/Razgovor-Vesica-i-novinarke-N1.html> (20.10.2020)

29 Slaviša Orlović, *Politički život Srbije između partokratije i demokratija*, Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 239–240.

dozvoliti da tema Kosova i Metohije postane plen za demagoge i populiste³⁰. Ono što se ispostavilo posle Đinđićeve smrti je da je ova tema očigledno sve više postajala populistička meta u skladu sa konceptom „otadžbine”. Nakon toga, po raspadu DOS-a, partije koje su nastavile svoje političko delovanje koriste intenzivno temu Kosova i Metohije. Jednostrano proglašenje nezavisnosti od strane vlasti u Prištini donelo je niz događaja i kampanja koje su imale, između ostalog, i niz populističkih karakteristika, iako im to, pretpostavimo, nije bio cilj i svrha. Svakako je jedan od boljih primera toga skup „Kosovo je Srbija” 2008. godine u Beogradu koji je, uz planiranu mobilizatorsku ulogu građana u cilju borbe za povlačenje jednostranog priznanja, rezultirao i nizom zloupotreba i manipulacija. Možemo istaći da su partije DOS-a u prvim godinama težile da pitanje Kosova i Metohije potisnu ili reše što efikasnije (zavisno od politike koju su vodile), da bi u drugoj fazi sa zahuktavanjem problema došlo i do upotrebe ove teme u cilju definisanja nacionalnih interesa i legitimisanja svojih poteza kroz masovnu podršku, što svakako dobija okvire populističkog delovanja.

Disonantni tonovi iz DOS-a i partija koje su delovale po raspadu DOS-a ipak su bili jasno prepoznatljivi i znalo se koji stav zastupa koja politička opcija. Za razliku od DOS-a, SNS ima disonantne tonove po ovom pitanju, ali u skladu sa partijskim jedinstvom i koherentnošću. Tema Kosova i Metohije je za vreme vlasti SNS dobila primat jer su i delovanja po ovom pitanju u međunarodnim okvirima značajno pojačana. SNS je u programu 2011. kroz svoju „Belu knjigu” istakao da „ne može i neće priznati nezavisnost Kosova”³¹, a važno je naglasiti da ceo dokument obiluje sintagmama „Kosovo i Metohija – deo Srbije” i „Otađzbina i dijaspora – nerazdvojne celine”. Ipak, ukoliko pogledamo političku praksu videćemo da SNS po pitanju Kosova i Metohije vodi pragmatičnu politiku koja je dobro uklopljena u cost/benefit analizu rejtinga partije i očekivanja međunarodne zajednice. Održavanje rejtinga kod birača se vodi kroz stalnu medijsku budnost i sliku Aleksandra Vučića kao glavnog čuvara Kosova i Metohije, uz plejadu pojedinaca iz strukture SNS-a koji maksimizuju borbu Vučića za Kosovo i Metohiju, dok se očekivanja međunarodne zajednice održavaju kroz pregovore, prihvatanje različitih rešenja i realno stanje u političkom životu da je Vučić sa svojom partijom jedini politički akter koji može da učestvuje u rešavanju problema i da garantuje poštovanje dogovora.

Na ovu temu se može nadovezati i pitanje nedostatka osnovnih vrednosti i principa i kameleonski karakter, koji se pripisuje populistima. DOS je bila najmnogobrojnija koalicija u Istočnoj Evropi³², u čijem sastavu je bilo i partija,

30 Slaviša Orlović, *Politički život Srbije između partokratije i demokratija*, str. 241.

31 *Bela knjiga – program Srpske napredne stranke*, Dostupno na: https://www.sns.org.rs/sites/default/files/bela-knjiga_0.pdf (25.10.2020)

32 Slaviša Orlović, *Političke partije i moć*, Čigoja štampa, Beograd 2002, str. 306.

nevladinih organizacija, građanskih inicijativa, a duhovni ujedinitelj bila je Srpska pravoslavna crkva.³³ Heterogenost DOS-a uticala je na velike mogućnosti mobilizacije birača, ali i nemogućnost ideološkog određenja ove koalicije. Ipak, DOS je bila jasno opredeljena koalicija za demokratizaciju Srbije, za evropske integracije, za povratak Srbije u međunarodne okvire i izlazak iz izolacije. Ovakav pristup DOS-a nije se menjao, pa i posle raspada DOS-a partije koje su ga činile imale su jasna politička opredeljenja i ideološke pozicije, tako da DOS ne možemo vezivati za nedostatak osnovnih vrednosti, a posebno ne za kameleonski karakter.

Kada je reč o SNS-ovoj ideološkoj poziciji, reč je o „dobro osmišljenoj programskoj ravnoteži”³⁴ u težnji da se obuhvati politički centar i što dalje ka polovima. SNS predstavlja partiju koja je imala balast ideološke radikalske prošlosti i godinama se radilo na popravljajući imidža i pokušajima izgradnje proevropske partije ili makar partije koja nije evroskeptična. U tom ideološkom širenju SNS je pravio koalicije i sa proevropskim partijama i sa evroskeptičnim i proruskim, i pro-Nato i anti-Nato itd. Konglomerat partija u koaliciji SNS pokriva veliki broj ideoloških i programskih pozicija, a uz garantovano učešće u vlasti prevladao je partijskim sistemom Srbije. Ideološka nedefinisanost SNS, pa i po pitanju osnovnih vrednosti, najočiglednija je na pitanjima evropskih integracija i Kosova i Metohije. Neretke su izjave zvaničnika SNS protiv ulaska u Evropsku uniju³⁵ ili protiv evropskih zvaničnika³⁶, ali se ipak vodi politika da je Srbija na „evropskom putu”. Po pitanju Kosova i Metohije često se vodi „kameleonska politika” jer se često politika po ovom pitanju vodi od „Srbija u Briselu pobeđila 5:0”³⁷ do „na Kosovu nemamo ništa, i jedan metar bio bi dobitak”³⁸. U komunikaciji sa biračima SNS koristi dvostruku taktiku i to Aleksandra Vučića sa umirujućim tonom i drugu sa Vučićevim saradnicima koji pokreću verbalni sukob.³⁹ Ipak, na ovo treba dodati da najvažnije teme, bez obzira da li su pozitivne ili negativne, u javnost plasira Vučić, pa da često i preuzima drugu taktiku. Ovakav način vođenja politike ne

33 Zoran Stojiljković, *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 428.

34 Dušan Spasojević, Zoran Stojiljković, *Između uverenja i interesa – ideologije i organizacija strana-ka u Srbiji*, Fabrika knjiga, Beograd, str. 118.

35 Videti, na primer: Intervju Vladimira Đukanovića, „Protiv sam ulaska u EU, ali nemamo drugi put”. Dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/politika/intervju-vladimir-djukanovic-protiv-sam-ulaska-srbije-u-eu-ali-nemamo-drugi-put/w7nen59> (1.11.2020)

36 Videti, na primer: „Martinović: Za Tanju Fajon kao da onaj rat sa JNA u Sloveniji nije završen”. Dostupno na: <https://www.nedeljnik.rs/video-martinovic-za-tanju-fajon-kao-da-onaj-rat-sa-jna-u-sloveniji-nije-završen-fajon-prijazna-dobrodoslica-ni-kaj/> (1.11.2020)

37 Izjava Marka Đurića (25.8.2015). Dostupno na: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=08&dd=25&nav_category=11&nav_id=1031255 (5. 11. 2020)

38 Izjava Aleksandra Vučića (1.7.2018). Dostupno na: <https://www.kurir.rs/vesti/politika/3077569/vucic-na-kosovu-nemamo-nistai-jedan-metar-bio-bi-dobitak> (5.11.2020)

39 Zoran Stojiljković & Dušan Spasojević, „Populistički *Zeitgeist* u 'proevropskoj' Srbiji”, *Politička misao*, god. 55, br. 3, str. 116.

omogućava partiji da ima jasno definisane osnovne vrednosti i da se često političko strateški razmišlja bez obzira na formalna opredeljenja i programske vrednosti partije.

U populističkom sklopu nezaobilazna tema je potreba da se permanentno održava i širi atmosfera ekstremne krize. Iako su krize i krizne situacije nerazdvojive od bilo koje vlade, u populističkom obrascu je da proizvodi atmosferu krize, ugroženosti, straha i neprijatelja kome se suprotstavljaju populista i populistički pokret. DOS je dolaskom na vlast težio smirivanju tenzija i umanjenju društvene krize koja je postojala. Težnja DOS-a da Srbiju vrati u međunarodne okvire zasnivala se na javnom predstavljanju dobrih odnosa sa svim stranama. Iako su vlast preuzeli u nešto više od godinu dana od Nato bombardovanja, u prvim godinama se vodila politika smanjenja jaza prema ovom savezu. Suštinski, DOS je radio na smanjenju tenzija iako je vlast preuzeta u momentima koji su imali potencijal da prerastu u mnogo veće sukobe. Posle raspada DOS-a partije koje su nasledile ovu koaliciju imale su niz kriza, ali tim krizama nije davano na podsticajima za širenje i uvećavanje atmosfere straha. U drugoj fazi ovih partija, vlada je 2007. godine formirana pod pritiskom. Prvenstveno je Tomislav Nikolić izabran za predsednika Narodne skupštine, da bi pod pritiskom međunarodnih aktera i reakcijom na Beogradskoj berzi izvršen pritisak da se formira „demokratska vlada”.⁴⁰ U godinama nakon toga, do 2012, atmosfera straha od antievropskih radikala (iako već postoji i SNS koji teži da se predstavi kao proevropski u tim godinama) širila se ka biračima od strane vladajuće strukture i niza medija. Ipak, 2008. godina donela je Svetsku ekonomsku krizu koja je zahvatila i Srbiju i donela velike probleme u ekonomiji, uz pokušaje smanjivanja štete kroz populističke izjave kakve su davali državni zvaničnici, a posebno je ostala upečatljiva izjava predsednika Tadića o „krizi kao razvojnjoj šansi Srbije”.⁴¹

Sa promenom vlasti, SNS je imao takođe pristup smirivanju društvenih tenzija i smanjenja konflikta u društvu. Međutim, iz godine u godinu potreba za održanjem na vlasti kroz širenje atmosfere krize dobijala je široke razmere. Ono što svesrdno podržava atmosferu krize i straha su i tabloidi (bliski režimu). Eklatantan primer toga jesu samo dva tabloida u 2018. godini koji su na naslovnoj strani imali pojam rata i konflikt 265 puta na naslovnim stranama.⁴² Permanentna kampanja televizija sa nacionalnom frekvencijom, tabloida, državnih zvaničnika i „nezavisnih analitičara” najavljivala je na stotine napada na Srbiju, predsednika

40 Vladimir Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003.*, Cesid, Beograd 2013, str. 89.

41 Izjava Borisa Tadića za Večernje novosti (21.10.2008). Dostupno na: <https://www.istinomer.rs/izjava/mi-volimo-krizu-i-kriza-voli-nas/> (5.11.2020)

42 Danas, 'Koje su sve ratove najavljivali tabloidi u 2018. godini', <https://www.danas.rs/drustvo/koje-su-sve-ratove-najavljivali-tabloidi-u-2018-godini/> date (7.11.2020)

Aleksandra Vučića i druge članove SNS kreirajući neprijatelja u „zapadnim centrima moći”, „dubokoj državi” u SAD ili Ruskoj Federaciji, „regionalnim neprijateljima”, „domaćim izdajnicima”, „tajkunima”, „kriminalcima” i sl. Ovde se, pored atmosfere krize, pokazuje i kameleonski karakter da smo prijatelji sa svima i da nam od svih postoji pretnja. Međutim, navedeni model pokazuje svoje rezultate i homogenizuje birače koji imaju zajedničkog neprijatelja.

U prepoznavanju populizma neizbežna je i važna uloga harizmatiskog lidera. U savremenim okolnostima harizmatiskog lidera čine celokupni timovi koji rade na prepoznatljivosti, promociji i izgradnji imidža harizmatiskog lidera. DOS je izabrao Vojislava Koštunicu kao kandidata koji može pobediti Miloševića, jer je imao najveći potencijal za pobedu. S druge strane, u DOS-u je upravo dvojba lidera Đinđić–Koštunica bila manjkavost koalicije čiji su se sukobi odrazili i na učinke. Iako su sve političke partije „igrale” na prepoznatljivost lidera, politika se u SNS vodi isključivo na inicijativu Aleksandra Vučića. U poslednjem sazivu parlamenta (2020) i sastavu Vlade skoro da nema poslanika i ministra iz SNS koji se prvenstveno ne zahvaljuje Aleksandru Vučiću i ističe svaki uspeh i rezultat kao njegov, bez obzira na resor. S druge strane, i sam Aleksandar Vučić sklon je populističkom narativu, jer je npr. u kampanji za predsednika 2017. 82,1% narativa bilo populističko i ubedljivo najviše od svih predsedničkih kandidata.⁴³ Svakako, iz ovog ne treba izostaviti ni kontekst u kojem je niz izazivača i SNS i Aleksandra Vučića takođe sklon populističkom narativu.

Pored navedenih karakteristika populizma u delovanju i funkcionisanju DOS-a i SNS-a, jedan od dobrih slučajeva za analizu populističkih karakteristika u delovanju ova dva aktera je slučaj kampanja koje su vođene pod imenima „Srbija na dobrom putu” i „Budućnost Srbije”. Prva kampanja, „Srbija na dobrom putu” (2002), odnosi se na ideju Zorana Đinđića da obiđe gradove po Srbiji i razgovara sa građanima, dok se kampanja „Budućnost Srbije” odnosi na ideju Aleksandra Vučića da obiđe gradove i predstavi rezultate rada na velikim skupovima. Obe kampanje su imale mobilizatorski i legitimacijski cilj, s tim što je Đinđićev rejting bio znatno niži u tom momentu nego Vučićev u vreme kampanje „Budućnost Srbije”. Vučićeva kampanja bila je reakcija na građanske proteste i pokazivanje snage uz potrebe homogenizacije biračkog tela. Ipak, između ove dve kampanje primetne su i razlike u nivou populističkog delovanja i narativa. Dok je Vučićeva kampanja bila isplanirana sa unapred pripremljenom publikom kako se ne bi okrnjio lik harizmatiskog vođe, Đinđićevi susreti bili su otvoreni i za kritike. Parole kampanje „Budućnost Srbije” bile su, između ostalih, i „1 od 300 miliona”

43 Miloš Bešić, „Populizam u narativima predsedničkih kandidata na predsedničkim izborima u Srbiji 2017. godine”, u: Zoran Lutovac (ur.), *Populizam*, Institut društvenih nauka, Beograd 2017, str. 168.

kao odgovor na građanske proteste „1 od 5 miliona”⁴⁴. Za razliku od toga, Đinđić je u svojoj kampanji ukazivao na stanje i posledice ponašanja građana sa realističnim pogledima na tadašnje stanje i optimizam oko budućnosti uz ukazivanje na probleme.⁴⁵ Treba istaći da dve kampanje, slične zamisli, u velikoj meri planirane, zavise od dva nivoa da bi se moglo govoriti o populizmu: a) otvorenost za kritiku i mogućnost da se čuje drugačije mišljenje i b) poruke koje se upućuju od strane lidera. Priroda ovakvih kampanja i skupova ostavlja veliki prostor za promociju populista, ali ostaje otvoreno pitanje koja je granica da se nešto predstavi populizmom. Ipak, važno je istaći da u poređenju ove dve kampanje možemo reći da je kampanja „Budućnost Srbije” imala više elemenata populizma.

5. Zaključak

Pitanje populizma u Srbiji može se analizirati na nivou pojedinačnih političara, političkih partija i pokreta i na nivou velikih koalicija. S obzirom na to da je u Srbiji pojava različitih populizama dugogodišnja praksa, u ovom radu analizirao sam dve najveće političke grupacije nakon promena 5. oktobra koje su obeležile politički život Srbije u prethodnih 20 godina. DOS, kao koalicija koja je pobedila Slobodana Miloševića, i SPS saradnja nije dugo trajala ali su tekovine DOS-a i partije koje su ga činile u različitim aranžmanima vladale do 2012. godine. Druga velika promena iz 2012. godine i dolazak SNS-a na vlast napravio je velike promene u partijskom sistemu i ponovo izgradio jednog jakog aktera u političkom sistemu Srbije. Dok su i koalicija DOS i koalicije koje formira SNS ideološki heterogene, podela moći unutar DOS-a bila je znatno više uravnotežena između više (bar dva) aktera, dok je SNS suvereno lider koalicije, a unutar SNS Aleksandar Vučić suvereni lider partije.

U analizi populističkih karakteristika na primerima DOS-a i SNS-a uviđa se da neke elemente možemo pronaći u oba slučaja, ali da je to kod DOS-a zanemarljivo malo, dok je SNS u nizu karakteristika postao deo talasa populizma u svetu. Iako i kontekst nameće SNS-u obrasce populizma, neodvojivo od ove partije je da ističe jake populističke narative, da antagonizuje lažnu elitu i pravi narod, da u godinama vlasti sve više koristi atmosferu ekstremne krize za održavanje na vlasti i sl. Tema Kosova i Metohije skoro bez izuzetka u Srbiji pravi potencijal za rast populističkih ideja, ali je pitanje donosioca odluka da li će iskoristiti taj potencijal. Deo partija iz DOS-a je posegao za populističkim merama i narativu po pitanju

44 Videti, na primer, „Skup 'Budućnost Srbije': Vlast pokazuje planove, ali i mišiće”. Dostupno na: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-47965884> (7.11.2020)

45 Videti, na primer, „Ribe i akvarijum”, *Vreme*, br. 586. Dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=310922> (7.11.2020)

Kosova i Metohije, dok je jedna od matrica na kojoj se zasniva odnos SNS-a prema Kosovu i Metohiji upravo populizam. Ne treba izostaviti da je SNS napravio čudan spoj različitih programskih ideja kako bi održao ravnotežu u velikom i heterogenom sastavu svojih birača, a da u isto vreme pravi ravnotežu između zahteva međunarodne zajednice i očekivanja birača u Srbiji.

Problem praktikovanja populističkih mera i narativa, kao često jednostavnih rešenja, je u mogućnosti da ovakva vrsta delovanja postane imanentna u političkom prostoru Srbije i da postaje trajna strategija delovanja koja prerasta u ideološki obrazac za osvajanje vlasti.

Literatura

- Arandarenko, Mihail, „Ekonomska stvarnost Srbije”, u: Mladen Lazić (ur.), *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, Filip Višnjić, Beograd 2000.
- Bešić, Miloš, Populizam u narativima predsedničkih kandidata na predsedničkim izborima u Srbiji 2017. godine, u: Zoran Lutovac (ur.), *Populizam*, Institut društvenih nauka, Beograd 2017, str. 161–179.
- Goati, Vladimir, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003.*, Cesid, Beograd 2013.
- Jović, Dejan, „Interpretacija ratova u 1990–im: nametanje dominantnih i isključivanje alternativnih tumačenja”, u: Goran Tepšić, Radmila Nakarada, Nemanja Džuverović (urs.), *Interpretacija jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*, Centar za studije mira Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Forum ZDF, 2016, str. 39–54.
- Kovačević, Despot, „Uticaj potpunih i parcijalnih društvenih rasepa na partijske sisteme – uporedna analiza zemalja bivše SFRJ”, *Sociologija*, vol. LXII, no. 3, str. 354–377.
- Kovačević, Despot, „Destabilizacija partijskih sistema i porast populizma u zemljama bivše SFRJ”, *Srpska politička misao*, 1/2020, vol. 67, str. 129–152.
- Miler, Jan-Verner, *Šta je populizam?*, Fabrika knjiga, Beograd 2017.
- Mudde Cas & Kaltwasser Cristobal Rovira, *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017a.
- Mudde, Cas & Kaltwasser Cristobal Rovira, *Populism: a very short introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2017b.
- Mudde, Cas, “The Populist Zeitgeist”, *Government and Opposition*, vol. 39, no. 2, pp. 541–563.
- Nakarada, Radmila, „Uvodno izlaganje: o problemima tumačenja raspada SFRJ”, u: Goran Tepšić, Radmila Nakarada, Nemanja Džuverović (urs.), *Interpretacija jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*, Centar za studije mira Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Forum ZDF, 2016, str. 11–17.
- Ofe, Klaus, *Evropa u zamci*, Službeni glasnik, Beograd 2016.

- Orlović, Slaviša, „Populistički izazov demokratiji”, u: Nebojša Vladislavljević i Dragan R. Simić (urs.), *Demokratski otpori normalizaciji autoritarizma u Evropi*, Udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu 2017, str. 45–59.
- Orlović, Slaviša, *Političke partije i moć*, Čigoja štampa, Beograd 2002.
- Orlović, Slaviša, *Politički život Srbije između partokratije i demokratija*, Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Pešić, Jelena & Svilanović Tanja, „Vrednosne orijentacije političke elite: politički i ekonomski liberalizam”, u: Mladen Lazić, *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa, Beograd, str. 109–143.
- Republička izborna komisija, www.rik.parlament.gov.rs (5.11.2020).
- Spasojević, Dušan, Zoran Stojiljković, *Između uverenja i interesa – ideologije i organizacija stranaka u Srbiji*, Fabrika knjiga, Beograd 2019.
- Stanley, Ben, “The thin ideology of populism”. *Journal of Political Ideologies*, 13 (1), pp 95–110.
- Stojarova, Vera & Emerson Peter (eds.), *Party politics in Western Balkans*, Routledge, London 2010.
- Stojarová Vera & Vykoupilová Hana, “Populism in the Balkans: The Case of Serbia”, *Central European Political Studies Review*, volume X, part 2–3, pp. 95–112.
- Stojiljković, Zoran & Spasojević Dušan, „Populistički *Zeitgeist* u 'proevropskoj' Srbiji”, *Politička misao*, 55 (3), str. 104–128.
- Stojiljković, Zoran, *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Taggart, Paul, “Populism and representative politics in contemporary Europe”, *Journal of Political Ideologies*, 9(3), pp. 269–288.
- Vladislavljević, Nebojša, “Competitive authoritarianism and popular protest: Evidence from Serbia under Milošević”, *International Political Science Review*, 2016, vol. 37(1), pp. 36–50.
- Vladislavljević, Nebojša, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd 2019.

Internet izvori

- Autorski tekst Aleksandra Vučića „Elita i plebs”, *Politika*, 10.07.2019, dostupno na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/433411/Elita-i-plebs> (20.05.2020)
- Bela knjiga – program Srpske napredne stranke, dostupno na: https://www.sns.org.rs/sites/default/files/bela-knjiga_0.pdf (25.10.2020)
- Danas (2018), „Koje su sve ratove najavljivali tabloidi u 2018. godini”, dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/koje-su-sve-ratove-najavljivali-tabloidi-u-2018-godini/> date (7.11.2020)
- Intervju Vladimira Đukanovića, „Protiv sam ulaska u EU, ali nemamo drugi put”, *Blic*, dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/politika/intervju-vladimir-djukanovic-protiv-sam-ulaska-srbije-u-eu-ali-nemamo-drugi-put/w7nen59> (1.11.2020)

- Izjava Aleksandra Vučića (1.7.2018), *Kurir*, dostupno na: <https://www.kurir.rs/vesti/politika/3077569/vucic-na-kosovu-nemamo-nistai-jedan-metar-bio-bi-dobitak> (5.1.2020)
- Izjava Borisa Tadića za *Večernje novosti* (21.10.2008), dostupno na: <https://www.istinomer.rs/izjava/mi-volimo-krizu-i-kriza-voli-nas/> (5.11.2020)
- Izjava Marka Đurića (25. 8. 2015), *B92*, dostupno na: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=08&dd=25&nav_category=11&nav_id=1031255 (5.11.2020)
- Izjava Martinović: „Za Tanju Fajon kao da onaj rat sa JNA u Sloveniji nije završen”, *Nedeljnik*, dostupno na: <https://www.nedeljnik.rs/video-martinovic-za-tanju-fajon-kaoda-onaj-rat-sa-jna-u-sloveniji-nije-završen-fajon-prijazna-dobrodoslica-ni-kaj/> (1.11.2020)
- Razgovor Vesića i novinarkе N1, *N1*, dostupno na: <http://rs.n1info.com/Vesti/a334457/comments/Razgovor-Vesica-i-novinarke-N1.html> (20.10.2020)
- Ribe i akvarijum, *Vreme*, br. 586, dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=310922> (7.11.2020)
- „Skup 'Budućnost Srbije': Vlast pokazuje planove, ali i mišiće”, *BBC Srbija*, dostupno na: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-47965884> (7.11.2020)

Despot Kovačević

POPULISM IN SERBIA AFTER OCTOBER 5

Abstract: In this paper, I will analyze populist tendencies in Serbia after the fall of Milosevic and the SPS as the dominant political actors. The previous ten-year rule (1990–2020) of the successor to the League of Communists was marked by strong leadership tendencies of Slobodan Milosevic and undemocratic rule with wars, sanctions and the collapse of the state. Populism as the dominant behavior in political life was evident in the ruling structures of the old regime, but with the great democratic changes of 2000, expectations in the democratization of the system increased. In this paper, I will try to show the scope of populism in Serbia after the democratic changes in the first 8 years after the fall of Milosevic, and then populism in Serbia after 2008 as part of the global trend of populism caused by the Global economic crisis. The aim of this paper is to show the existence and causes of populist tendencies among ruling parties and coalitions (DOS, SNS) over the entire period of 20 years, with special emphasis on the differences and growth of populism that takes place with the return to power of parties and individuals of the old regime. Through the analysis of dominant cleavages in the election processes and in the inter-election periods, I will show the strength of populist topics in the political life of Serbia.

Key words: populism, Serbia, October 5, democratization, DOS, SNS.

Doc. dr Milan Krstić*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Promena vlasti kao činilac destigmatizacije Srbije u međunarodnom društvu

Sažetak: Peti oktobar je iznedrio nadu u brzu reintegraciju Srbije/Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) u međunarodne tokove, ali i u destigmatizaciju Srbije/SRJ u međunarodnom društvu. Očekivalo se da će negativne etikete dodeljene tokom devedesetih, kao i brojni stereotipi i mehanizmi izdvajanja i sankcionisanja zvaničnog Beograda biti uklonjeni veoma brzo nakon pada Miloševića. Realnost je pokazala da je trasiranje novog identiteta znatno složeniji proces nego što se to očekivalo. U ovom radu će biti analiziran način na koji su nove vlasti SRJ i Srbije koristile smenu režima kao instrument destigmatizacije Srbije. Polazeći od primene simboličkog interakcionizma u okviru konstruktivističke paradigme međunarodnih odnosa, u ovom radu će biti predstavljena klasifikacija na koji je način promena režima upotrebljavana u okviru različitih strategija destigmatizacije Srbije/SRJ. Takođe, biće predstavljeni i dometi primene ovog instrumenta u pogledu destigmatizacije Srbije u međunarodnom društvu, odnosno granica do koje su nove vlasti u Beogradu mogle da promene svoj međunarodni položaj i imidž pozivanjem na činjenicu da su uspešno smenili Miloševićevu vlast.

Ključne reči: destigmatizacija, međunarodno društvo, promena režima, Srbija

---

* E-mail: milan.krstic@fpn.bg.ac.rs

Predsednik SAD Bil Klinton istakao je na jesen 2000. godine kako je smena Miloševića „najvažniji događaj posle pada Berlinskog zida” u kontekstu demokratizacije.¹ Činjenica da je ovaj događaj okarakterisan kao epohalan probudila je nadu kod srpske javnosti i novih vlasti da će sama promena režima omogućiti brzo poboljšanje međunarodnog položaja Srbije, koji je bio sve samo ne zavidan. Srbija je poslednju godinu 20. veka dočekala izolovana, pod diplomatskim, ekonomskim i finansijskim sankcijama mnogih aktera, i sa izuzetno negativnim imidžom u međunarodnom društvu – jednom rečju, kao stigmatizovana država, odnosno „država parija”. Mnogi su verovali da smena vlasti može biti panaceja za skoro sve probleme i da može dovesti do brze destigmatizacije i dobijanja statusa potpuno ravnopravnog člana međunarodnog društva.

U ovom radu se, primenom konstruktivističkog pristupa istraživanja procesa stigmatizacije i destigmatizacije u međunarodnim odnosima, istražuje kako su nove vlasti u Beogradu koristile smenu režima kao činilac različitih strategija destigmatizacije u svojoj komunikaciji sa ključnim akterima međunarodnog društva, kao i koliko je promena režima doprinela destigmatizaciji Srbije. U radu se tvrdi da su nove vlasti koristile promenu režima prevashodno kao činilac strategije kamuflaže i kompenzacije i strategije odbijanja stigme. Takođe, tvrdi se i da je smena režima dovela do brzog i efikasnog uklanjanja najtežih diskriminatornih mera prema Srbiji i SRJ, ali da je dala prilično skromne rezultate u uklanjanju manje oštih elemenata stigme, kao što su etikete i stereotipi koji su postojali (a neki postoje i dalje) o Srbiji.

U prvom poglavlju rada prikazuju se osnovne teorijske kategorije u kojima se polazi u ovom radu. Drugo poglavlje predstavlja na koji način je smena režima korišćena kao element strategija destigmatizacije. Treće poglavlje ispituje koliki su bili dometi smene režima za destigmatizaciju Srbije u međunarodnom društvu.

Destigmatizacija u međunarodnim odnosima i spoljnoj politici

Treća generacija socijalnog konstruktivizma integrisala je mnoge sociološke teorije u istraživanju međunarodnih odnosa, polazeći od premise da postoji nešto što se može nazvati međunarodnim društvom i da je (politička) sociologija korisna za objašnjavanje velikog broja fenomena na međunarodnom nivou. Brojni autori su integrisali u svoja istraživanja međunarodnih odnosa i osnovne teorijske postavke sociološkog simboličkog interakcionizma, a među njima i koncepte stigme

1 Aleksandra Joksimović, *Srbija i SAD: Bilateralni odnosi u tranziciji*, Čigoja štampa, Beograd 2007, str. 96.

i upravljanja stigmom/destigmatizacije.² Pod stigmatizacijom u međunarodnim odnosima najčešće se podrazumeva sadejstvo četiri procesa koje međunarodno društvo primenjuje prema jednom subjektu: etiketiranje, stereotipizacija, izdvajanje, oduzimanje statusa i diskriminacija.³ Izučavanje procesa stigmatizacije u međunarodnim odnosima, kao i destigmatizacije kojoj teže „države parije” u svojoj spoljnoj politici, popularizovano je tokom poslednje decenije, kada je objavljen veći broj radova na ovu temu. Ipak, u literaturi i dalje postoji veliki broj otvorenih pitanja, na koja buduća istraživanja u ovoj oblasti treba da teže da daju odgovor.⁴

Jedno od ključnih teorijskih pitanja jeste na koji način, odnosno primenom kojih konkretnih mera stigmatizovane države pokušavaju da upravljaju svojom stigmom i da se destigmatizuju. Pod destigmatizacijom se podrazumeva upotreba različitih sredstava od strane stigmatizovanih država kako bi „upravljale utiscima” o sebi i uspešno uklonile stigmom koja izuzetno negativno utiče na njihov položaj u hijerarhiji međunarodnog društva. Cilj je ubediti „publiku”, odnosno aktere u međunarodnom društvu koji poseduju (de)stigmatizacijsku moć da je potrebno da uklone „žig” koji je dodeljen ovoj državi zbog određenih karakteristika ili ponašanja iz prethodnog perioda, te da je tako ponovo svrstaju među normalne i ravnopravne. U literaturi se naglasak mahom stavlja na spoljnopolitičko delovanje radi ostvarivanja ovog cilja, pa je adresirano na koji se način javna diplomatija⁵, brendiranje države⁶, politika prema međunarodnim finansijskim institucijama⁷, odnosi sa velikim silama⁸, ili promene ciljeva, načela i sredstava spoljne politike⁹ kombinuju i strateški (a nekada i stihijski) upotrebljavaju u svrhu ostvarivanja destigmatizacije. Pojedini autori bavili su se i načinom na

- 2 Rebecca Adler-Nissen, “The Social Self in International Relations: Identity, Power and the Symbolic Interactionist Roots of Constructivism”, *European Review of International Studies*, vol. 3, no. 3, pp. 27–39.
- 3 Bruce G. Link & Jo C. Phelan, “Conceptualizing stigma”, *Annual Review of Sociology*, vol. 27, no. 1, pp. 366–375.
- 4 Za više detalja o otvorenim pitanjima pogledati: Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2020, str. 15–49.
- 5 Whitney Cox, “Soft power and stigma: Serbia’s changing image in the eyes of the European Union”, *Place Branding and Public Diplomacy*, vol. 8, no. 2, pp. 170–180.
- 6 Lauren A. Rivera, “Managing ‘Spoiled’ national identity: War, tourism, and memory in Croatia”, *American Sociological Review*, vol. 73, no. 4, pp. 613–634.
- 7 Jeffrey M. Chwieroth, “Managing and transforming policy stigmas in international finance: Emerging markets and controlling capital inflows after the crisis”, *Review of International Political Economy*, vol. 22, no. 1, pp. 44–76.
- 8 Michal Smetana, “(De-)stigmatising the outsider: nuclear-armed India, United States, and the global nonproliferation order”, *Journal of International Relations and Development*, vol. 23, no. 1, pp. 535–558.
- 9 Rebecca Adler-Nissen, “Stigma management in international relations: Transgressive identities, norms, and order in international society”, *International Organization*, vol. 68, no. 1, pp. 143–176;

koji konkretne unutrašnje reforme utiču na destigmatizaciju država, kao što su reforme u domenu poštovanja ljudskih prava¹⁰, nemačka politika denacifikacije i suočavanja sa prošlošću od sedamdesetih godina dvadesetog veka¹¹, Atatürkova odluka da raspusti kalifat i uvede niz vesternizacijskih reformi u Turskoj ili Jeljcina odluka da uvede tržišnu privredu u Rusiji.¹² Međutim, čak i autori koji ističu značaj unutrašnjih reformi za destigmatizaciju nisu adresirali na koji način sama promena režima utiče na destigmatizaciju. Ovo jeste iznenađujuće, naročito ako se uzme u obzir da je sa zamahom trećeg talasa demokratizacije tokom devedesetih godina demokratija išla u pravcu da postane „jedina igra u gradu”, te da su nedemokratski i iliberalni režimi bili u mnogim slučajevima stigmatizovani od strane zapadnih poliarhija.

Ovaj rad nastoji da pruži doprinos pomenutom nedostatku u literaturi kroz deskripciju slučaja Srbije i ispitivanje na koji je način promena režima upotrebljavana u sklopu širih strategija destigmatizacije koje je Srbija sprovodila u svojoj komunikaciji sa ključnim akterima u međunarodnom društvu. Strategije destigmatizacije se definišu na različite načine u simboličkom interakcionizmu, a većina klasifikacija bazira se na varijacijama klasifikacije Ervinga Gofmana.¹³ Za potrebe deskripcije načina na koji je nova vlast u Srbiji pokušavala da u komunikaciji sa ključnim destigmatizacijskim akterima istakne promenu režima kao značajno postignuće i dokaz „normalizacije” biće korišćena klasifikacija razvijena upravo na primeru Srbije u disertaciji o strategijama destigmatizacije u spoljnoj politici država.¹⁴ Strategije destigmatizacije se, prema ovoj klasifikaciji, dele na kompromisne i negacijske. Kompromisne strategije su one u kojima se ili eksplicitno priznaju greške i nastoje se popraviti (strategija priznanja stigme), ili u kojima nema eksplicitnog priznanja, ali se države trude da različitim kompromisima, koncesijama i napretkom u drugim poljima prikriju ili nadoknade „nedostatke” zbog kojih su stigmatizovani (strategija kamuflaže i kompenzacije). Negacijske strategije su one koje se baziraju na naporima da se odbaci odgovornost i dokaže

---

Ayse Zarakol, *After Defeat: How the East Learned to Live with the West*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

- 10 Elise Rousseau, “Power, Mechanisms, and Denunciations: Understanding Compliance with Human Rights in International Relations”, *Political Studies Review*, vol. 16, no. 4, pp. 318–330.
- 11 Rebecca Adler-Nissen, “Stigma management in international relations: Transgressive identities, norms, and order in international society”, op. cit., pp. 156–160; Steve Wood, “Das Deutschlandbild: National Image, Reputation and Interests in Post-War Germany”, *Contemporary European History*, vol. 27, no. 4, pp. 651–673.
- 12 Ayse Zarakol, *After Defeat: How the East Learned to Live with the West*, op. cit.
- 13 Erving Gofman, *Stigma: Zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2009, str. 53–116.
- 14 Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 62–63.

nevinost za dela i karakteristike zbog kojih je država stigmatizovana (strategije odbacivanja stigme) ili na naporima da se pokaže da su i drugi grešili i bili i gori u tim domenima od stigmatizovane države i da se time „razvodni” sopstvena stigma (strategija stigmatizacije bivšeg neprijatelja).

Pored toga, ovaj rad će prikazati i koliki su bili dometi same promene režima za destigmatizaciju Srbije, što predstavlja početni korak ka izgradnji šire tipologije koja bi dopunila nedostatak teorijskog objašnjenja uticaja promene režima na destigmatizaciju. Odgovor na ovo pitanje pokazuje koliko je uspešno korišćen argument smene vlasti u komunikaciji sa drugim akterima, ali i koliko je inicijalna promena režima sama po sebi dovela do zamaha destigmatizacije. Za potrebe odgovora biće upotrebljena pomenuta podela na elemente stigme. Pod etiketiranjem se podrazumeva diskurzivna izgradnja negativnih karakteristika i epiteta prema jednom subjektu od strane društva i konstruisanje njegovog identiteta kao „devijantnog” ili otpadničkog; pod stereotipizacijom se podrazumeva izgradnja uverenja da će se etiketirani akter uvek ponašati negativno i jednoobrazno; kao izdvajanje se tumače one prakse u kojima se etiketirani i stereotipizovani subjekt izdvaja iz uobičajenih pravila i stavlja pod poseban režim ili nadzor; a pod gubitkom statusa i diskriminacijom podrazumevaju se konkretne mere kažnjavanja ovih subjekata, te predstavljaju najoštriji oblik stigme.¹⁵ U ovom radu će biti ispitano koliko je smena režima doprinela uklanjanju svakom od ovih elemenata stigme pojedinačno u slučaju Srbije.

Upotreba argumenta promene Miloševićevog režima u spoljnoj politici SRJ i Srbije nakon 5. oktobra 2000. godine

Konstrukcija SRJ i Srbije kao „države parije” tokom devedesetih godina 20. veka jedan je od paradigmatičkih primera za stigmatizaciju jedne države u međunarodnom društvu. Zvanični Beograd je tokom većeg dela pomenute decenije prilično intenzivno bio etiketiran, stereotipizovan, izdvajan i diskriminisan uz oduzimanje statusa.¹⁶ Poraz Miloševića na izborima 24. septembra i definitivna promena vlasti nakon narodnog bunta 5. oktobra 2000. godine doveli su do toga da destigmatizacija bude postavljena kao jedan od primarnih ciljeva u spoljnoj politici saveznih i republičkih vlasti.¹⁷ Beograd je stoga počeo da prilagođava brojne aspekte svog spoljnopolitičkog i unutarpolitičkog delovanja potrebi pokazivanja da

15 Bruce G. Link & Jo C. Phelan, “Conceptualizing stigma”. *Annual Review of Sociology*, vol. 27, no. 1, pp. 366–375.

16 Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 88–133.

17 Isto, str. 137–157.

je sada ponovo uzoran akter međunarodnog društva i da ključni akteri u međunarodnom društvu treba što pre da uklone tešku stigmatu koja je dodeljena Srbiji i SRJ. Ključni destigmatizacijski akteri početkom 21. veka u ovom kontekstu bili su države i savezi sa najvećim stepenom vojne, političke i simboličke moći na svetu u tom trenutku – a pre svega SAD, EU i njene ključne države članice. U nastavku će biti predstavljeno na koje su sve načine nove vlasti u Beogradu u svojoj komunikaciji sa predstavnicima ključnih destigmatizacijskih aktera upotrebljavale smenu Miloševićeve vlasti kao argument u prilog tezi da je potrebno što pre potpuno destigmatizovati Srbiju i SRJ.

Priznanje stigme

Promena režima nije upotrebljavana naročito intenzivno u kontekstu prihvatanja stigme, kao najeksplicitnijeg vida kompromisne strategije destigmatizacije. Nova vlast jeste načelno prihvatila etiketu Srbije pre 5. oktobra 2000. godine kao nedemokratske države, naglašavajući da je za to odgovorna Miloševićeva vlast koja je izolovala državu na štetu sopstvenog naroda. U ovome su naročito prednjačili predstavnici Vlade Srbije premijera Zorana Đinđića. Međutim, predsednik SRJ Vojislav Koštunica i njegova struja u okviru DOS-a i savezna vlast, koju je činio i crnogorski SNP, bili su nešto umerenija na ovom planu. Koštuničin pogled na odgovornost za stigmatizaciju SRJ karakterisalo je to što je, uprkos priznanju Miloševićog autoritarizma, naglasak stavljan na neopravdanom delovanju Vašingtona prema Beogradu, uz pitanje „s kojim se to pravom jedna država može komadati samo zato što nije demokratska?”.¹⁸ Druge etikete prišivane Miloševićevom režimu, poput onih vezanih za kršenja ljudskih i manjinskih prava, nepoštovanje međunarodnih obaveza, ratne zločine i agresivno ponašanje prema susedima¹⁹, nisu prihvatane eksplicitno od ključnih aktera nove vlasti – ni od Đinđića ni od Koštunice. Izuzetak su bili potpredsednik Vlade Srbije Žarko Korać, predsednik skupštine AP Vojvodine Nenad Čanak, pa čak povremeno i savezni ministar inostranih poslova Goran Svilanović, kao i još nekolicina aktera koji su povremeno isticali odgovornost Miloševićevog režima i u ovim domenima.

Pored retorike prema nekadašnjem režimu i njegovim „gresima”, još važnija poruka mogla se poslati dubinom i brzinom smene režimskih kadrova i demontažom Miloševićevih mehanizama moći i uticaja u prvim mesecima nakon 5. oktobra. Radikalne i brze promene, praćene lustracijom i mehanizmima tranzicione

18 Milivoje Glišić, Stvarnost topuza, NIN, Beograd 2000. Dostupno preko: <http://www.nin.co.rs/2000-07/20/13664.html> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

19 Za detaljan opis svih etiketa prišivenih zvaničnom Beogradu tokom devedesetih godina pogledati: Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 88–109.

pravde, mogle su poslati poruku prihvatanja stigme Miloševićevog režima kao otpadničkog i slanja poruke da je Srbija spremna da se suoči sa njegovim nasleđem i napravi oštar otklon od dotadašnjih kadrova i politike. Nova vlast je, ipak, inicijalno odabrala drugačiji pristup, koji je stavljao naglasak na legalizam, stabilnost i poštovanje procedura. Ovakav pristup preferiran je prevashodno od strane Koštunice i njegovog okruženja. Navodno su od Koštunice zahtevali koalicioni saborci da već 5. oktobra uveče poruči „mi smo vlast, a ne Mirko Marjanović” i na taj način kao novoizabrani savezni predsednik udari direktno i na republičku vlast koju su činili SPS, JUL i SRS, ali je on to odbio kao nelegitiman zahtev koji bi narušio pravni poredak.²⁰ Umesto toga, Koštunica se 6. oktobra sastao sa Miloševićem, a slično će učiniti i početkom januara 2001. godine, što će naići na kritike jednog dela njegovih koalicionih partnera.²¹ Ovi sastanci, na kojima je dogovarana mirna tranzicija (od kojih je prvom prisustvovao i ruski ministar spoljnih poslova Igor Ivanov i načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije Nebojša Pavković) doživljavani su od strane pobornika oštre lustracije kao svojevrсна legitimizacija Miloševića kao regularnog političkog aktera. Koštunica je, uostalom, eksplicitno i potvrdio da je Milošević legitiman politički akter kome treba „ukazati poštovanje” kao vođi masovne partije SPS.²² Ukazivanje poštovanja značilo je i odbijanje prihvatanja svih aspekata stigme koja se odnosila na Miloševića i njegov režim.

Kako bi tranzicija bila što mirnija, DOS je sa SPS i SPO formirao i prelaznu republičku Vladu, koja će biti operativna do kraja januara 2001. godine. Ono što je bilo najviše zamereno od strane pobornika brzih promena u ovom periodu jeste činjenica da će na svojoj funkciji u ovom periodu ostati šef resora Državne bezbednosti Radomir Marković, koji će biti smenjen tek po dolasku Đinđićevog kabineta. No, čak ni nova Vlada Srbije pod Đinđićevim vođstvom neće izvršiti važne promene u Jedinici za specijalne operacije, koja je važila za najmračniji deo Miloševićevog aparata sile, ali sa čijom je vrhuškom rukovodstvo DOS-a dogovorilo važne stvari za mirnu tranziciju vlasti 5. oktobra. Takođe, savezni predsednik će ostaviti Nebojšu Pavkovića na čelu Generalštaba VJ sve do 2002, iako se očekivalo da bude smenjen još na jesen 2000. godine.²³ Nedostatak personalnih promena poslaće poruku da se ključni ljudi Miloševićevih organa sile ne posmatraju kao nelegitimni akteri, što govori da nova vlast ni na saveznom, ali ni na republičkom nivou nije prihvatala potpunu stigmu Miloševićevog režima i njegovih

20 Vojislav Popović, Kosta Nikolić, *Vojislav Koštunica: Jedna karijera*, Komitet pravnika za ljudska prava (YUCOM), Beograd 2006, str. 104.

21 Nenad Lj. Stefanović, Susret Koštunica – Milošević: Kobra, skakavac i Hag, *Vreme*, Beograd 2001. Dostupno preko: https://www.vreme.com/arhiva_html/524/04.html (Pristupljeno 1. novembra 2020).

22 Vojislav Popović, Kosta Nikolić, *Vojislav Koštunica: Jedna karijera*, nav. delo, str. 105.

23 Isto, str. 105.

ključnih aktera, već je čak neke važne članove istog zadržala privremeno na svojim pozicijama. Time se ključnim akterima koji je trebalo da donose odluke o destigmatizaciji poslala poruka kontinuiteta u ovom domenu sa Miloševićevom vlašću, a ne poruke raskida i preokreta kojim bi se priznala stigmatizovanost ovih pojedinaca.

Imajući sve navedeno u vidu, može se zaključiti da je promena režima inicijalno samo marginalno korišćena u sklopu strategije prihvatanja stigme. Tek od polovine prve decenije 21. veka došlo je do intenzivnije upotrebe ove strategije u odnosu prema susedima i u stavu prema odgovornosti za sukobe tokom devedesetih godina, a najeksplicitniji vidovi upotrebe ovakve strategije bila su izvinjenja upućivana za određene zločine od strane nosilaca bitnih funkcija u Srbiji, a pre svega predsednika Tadića.²⁴ Na prihvatanju odgovornosti kao „nacionalnoj obavezi” insistirao je naročito i ministar spoljnih poslova SCG Vuk Drašković.²⁵ U ovim izvinjenjima primetno je naglašavanje da su zločine počinili pojedinci iz bivšeg režima u ime države i naroda, te da su samo oni individualno odgovorni za njih i da ne može ceo narod nositi stigmatu i teret tih zločina. Ovaj pristup je, zapravo, predstavljao kombinaciju prihvatanja stigme (pojedinaца iz bivšeg režima) i odbacivanja stigme (države i naroda). Međutim, ni ovde se ne može govoriti o prihvatanju stigme za čitav režim, naročito ako imamo u vidu da je SPS učestvovao u gotovo svim vlastima od 2004. godine – najpre podržavajući manjinsku vladu Vojislava Koštunice do 2007. godine, a potom od 2008, pa sve do danas, kao koalicioni partner DS-a i potom SNS-a. Prihvatanje reformisanog krila radikala pod brendom SNS kao legitimnog proevropskog opozicionog aktera od strane Tadića i DS-a predstavljalo je još jedan čin kojim je demonstrirano da ne postoji nikakva stigma bivšeg režima u celosti.

Kamuflaža i kompenzacija

Argument smene režima kao ogromnog uspeha upotrebljavan je veoma često kao činilac destigmatizacijske strategije kamuflaže i kompenzacije. Pre svega, u kontaktu sa zvaničnicima stranih država u inicijalnom periodu nakon 5. oktobra često je isticano kako je sama smena Miloševića ogroman uspeh i kako bi zbog ovog uspeha Srbija trebalo da bude brzo destigmatizovana. Time se nastojalo da se kamufliraju svi ostali nedostaci i da se kompenzuje nemogućnost ili neposto-

24 Za više o izvinjenjima i saučešćima koje su upućivali srpski zvaničnici: Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 157–255.

25 „Ekspoze Vuka Draškovića, ministra spoljnih poslova, u Skupštini SCG, Beograd 21. decembar 2004.” U: Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, & Dragan Živojinović (urs.), *Spoljna politika Srbije: Strategije i dokumenta*, str. 320.

janje volje da se naprave drugi potezi koje su spoljni akteri zahtevali od Srbije kako bi je destigmatizovali. Jedan od najboljih primera za ovakvo delovanje bio je zahtev Đinđića upućen američkom državnom sekretaru Kolinu Paelu početkom 2001. godine da se Srbiji dodeli „tajm-aut” u pogledu drugih teških zahteva, kao što su hapšenje Miloševića i uspostavljanje saradnje sa Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju.²⁶ Na sličan način će „lovorike” za smenjivanje Miloševića američkim političkim zvaničnicima i američkoj javnosti Vojislav Koštunica koristiti u svrhu popravljanja imidža Srbije pri poseti SAD na proleće 2001. godine, pokušavajući da druge teže teme, poput saradnje sa MKTJ, stavi u drugi plan.²⁷ Brojni srpski i jugoslovenski funkcioneri i diplomate će jasno isticati da je „rušenje diktatora” bilo ogroman izazov i da svi koji sada postavljaju dodatne teške uslove pred novu vlast mogu raditi samo mimo interesa demokratije u SRJ i Srbiji. Osnovna nit argumentacije u ovom slučaju zasniva se na premisi da bi ispostavljanje dodatnih oštrih zahteva prema novim vlastima odmoglo demokratske procese u Srbiji i da, stoga, potreba održanja još uvek krhke demokratske vlasti u Srbiji treba da bude apsolutni prioritet koji će kompenzovati eventualne nedostatke u promeni ponašanja Srbije u svim drugim domenima zbog kojih je bila stigmatizovana.

Postupni i proceduralni način na koji je sprovedena smena režima onemogućio je upotrebu strategije priznanja stigme u ovom kontekstu, kao što je već pojašnjeno, ali je ponudio mogućnost da se ovakva smena upotrebi u sklopu strategije kamuflaže i kompenzacije. Legalistički pristup mogao je poslati i pozitivnu poruku međunarodnoj javnosti o tome da SRJ i Srbija nameravaju da budu država koja će poštovati pravila i da će se na taj način razlikovati od prethodne vlasti. To je naročito naglašavao Vojislav Koštunica, koji je isticao da „ne možemo ni u budućnost, ni Evropu ni svet (...) bez prosperitetne i pravne države koja pruža svojim građanima pravnu i svekoliku drugu sigurnost”.²⁸ Koštunica je isticao kako nove vlasti imaju „svest o tome šta je država i svet tu državu priznaje”, naglašavajući važnost ozbiljnosti i državnotvornosti za poštovanje države u međunarodnom kontekstu.²⁹ Spremnost na mirnu tranziciju sa SPS-om kroz prelaznu Vladu mogla je biti i pozitivan primer spremnosti za saradnju nove vlasti i sa drugim političkim suparnicima, kao što je separatistički nastrojen crnogorski

26 Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 258–259.

27 Nenad Lj. Stefanović, Koštunica u SAD-u: Bez podizanja obrva, *Vreme*, Beograd 2001. Dostupno preko: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=186506> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

28 Predsednik SRJ Vojislav Koštunica o izručenju Slobodana Miloševića Haškom tribunalu: Ishitreno i ponižavajuće, *Glas javnosti*, Beograd 2001. Dostupno preko: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2001/06/29/srpski/P01062838.shtml> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

29 Vojislav Popović, Kosta Nikolić, *Vojislav Koštunica: Jedna karijera*, nav. delo, str. 112.

DPS u kontekstu savezne države, ili predstavnici Albanaca na Kosovu i na jugu Srbije, gde je u jeku bila pobuna.

Od strane Koštunice i drugih decidno antikomunistički opredeljenih čelnika nove vlasti naglašavano je i da se ovakvim legalističkim postupanjem, bez „revolucionarne pravde” i revanšizma, stavlja tačka i na revolucionarnu nit i „partizanštinu” koja je nastala uvođenjem komunističke vlasti na kraju Drugog svetskog rata, što je takođe simbolički trebalo da pošalje i poruku o konačnom izlasku Srbije iz socijalističkog tabora.³⁰ Zanimljivo je da su nove vlasti daleko više potencirale razliku u odnosu na Miloševićevu vlast u domenu napuštanja socijalizma i autokratije, a da su uglavnom izbegavale da ističu promene u domenu nacionalne politike i odnosa prema ratovima devedesetih – iako su oni bili jedan od ključnih osnova za stigmatizaciju Srbije tokom devedesetih godina.³¹ Može se reći da je ovakvo posebno naglašavanje legalizma novog režima kao otklona od negativnog nasleđa komunističke diktature od 1945. godine (čiji je Milošević bio nastavak) predstavljalo i pokušaj kompenzacije za odluku da se ne napravi potpuno radikalni otklon u domenu nacionalne politike i odnosa prema ratnom nasleđu devedesetih godina odmah nakon smene režima, iako su neke od ključnih stigmatizujućih etiketa tokom devedesetih godina Srbiji prišivane prevashodno zbog delovanja u ovom domenu.

Ono što je predstavljalo problem za ovakvu stratešku upotrebu argumenta o smeni režima u svrhu destigmatizacije bila je nekonzistentnost u njenoj artikulaciji. Već na kraju 2000. i početkom 2001. godine počele su međusobne optužbe unutar nove vlasti za „šurovanje” sa elementima starog režima. Još decembra 2000. godine Koštunica je optuživao delove DOS-a za saradnju sa kriminalnim elementima bivšeg režima³², a onda je usledila i „uzvratna paljba” dela DOS-a oko Zorana Đinđića i suptilne ili otvorene optužbe da DSS prima u članstvo mnogo kadrova nekadašnje vlasti i da sprečava brzi otklon od stare vlasti koju bi želela da napravi republička vlada u Srbiji.³³ Sve ovo je narušavalo tvrdnje o legalnosti i o suštinskoj postojanosti promene režima u Srbiji. Dodatno, činjenica da je vlast u Crnoj Gori odbijala da prizna legitimitet savezne države i nove savezne vlasti ozbiljno je narušila tvrdnje o legalitetu promena i argument državotvornosti. Crnogorski mediji su išli i toliko daleko da su za Koštunicu tvrdili kako se uopšte ne razlikuje preterano od Miloševića, iako je Milo Đukanović inicijalno odbijao da ove teze potkrepi, već je čak i direktno podržao umereniji pristup novih vlasti

30 Vojslav Popović, Kosta Nikolić, *Vojslav Koštunica: Jedna karijera*, nav. delo, str. 112.

31 Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 72–136.

32 Vojslav Popović, Kosta Nikolić, *Vojslav Koštunica: Jedna karijera*, nav. delo, str. 112.

33 Đorđe Vukadinović, *Voja Bez Zemlje ili Srpski Gorbačov*, *Vreme*, Beograd 2001. Dostupno preko: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=294400> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

podržavši napore da se „zaustavi izvesni radikalizam u zahtevima za brzim i efikasnim raskidom sa prošlošću”.³⁴ Uprkos pomenutim turbulencijama, legitimitet nove vlasti nije inicijalno narušen, a strategija kamuflaže i kompenzacije jeste dala određene rezultate.

Kritike na račun Koštunice u ovoj dimenziji naročito će ojačati 2004. godine po formiranju vlade koju su činili DSS, G17+, NS i SPO, uz manjinsku podršku socijalista. Odluka da se ne napravi većinska vlast „demokratskog bloka”, u kojoj bi bila i Demokratska stranka, već da se ide na manjinsku vladu uz podršku partije čiji je predsednik formalno još uvek bio Milošević, pokazala je da upotreba smene režima kao činioca strategije kamuflaže i kompenzacije više nije naročito važna. To će biti „zacementirano” partnerstvom DS i SPS i Deklaracijom o pomirenju, koje će potpisati ove dve partije 2008. godine, a kojom će se i krilo DOS-a, koje je inicijalno važno za radikalnijeg zagovornika „raskida sa bivšim režimom”, definitivno pomiriti sa predstavnicima nekadašnjeg režima i prestati da ističe u tolikoj meri smenu Miloševića kao veliku pobedu. Od formiranja vlasti SNS – SPS i pobeđe Tomislava Nikolića na predsedničkim izborima 2012, smena režima kao argument će prestati da se pominje čak i u tragovima, iako je suštinski bila zanemarena još od 2004. godine.

Odbacivanje stigme

Pozivanje na smenu Miloševićevog režima izuzetno je intenzivno korišćeno i kao činilac negacijske strategije odbacivanja stigme u prvim godinama nakon demokratskih promena. Osnovna tvrdnja velikog broja članova nove vlasti bila je da se Srbija i SRJ, srpski narod i nova vlast na njenom čelu ne mogu držati odgovornima za bilo koja nedela koja je počinio Miloševićev režim. Zvanični Beograd posle 5. oktobra nema nameru da preuzima odgovornost za bilo kakve postupke Miloševića tokom devedesetih godina, jer su i ljudi koji čine novu vlast, kao i Srbija i srpski narod, bili žrtve Miloševića (neki su isticali – najveće žrtve Miloševića) i stoga nema nikakvog moralnog opravdanja da za njih važe etikete koje su bile prišivene Miloševićevoj vlasti. Jedan od najboljih primera za primenu ovog argumenta jeste odgovor Zorana Đinđića na zahteve tadašnjeg senatora SAD Džozefa Bajdena da se Srbija izvini za „genocidnu kampanju” na Kosovu, u BiH i Hrvatskoj.³⁵ Ovakvo priznanje stigme eksplicitno je odbijeno, između ostalog, i pozivanjem na to da nova Vlada u Beogradu nema razlog da se izvinjava za zločine

34 Nenad Lj. Stefanović, *Susret Koštunica – Milošević: Kobra, skakavac i Hag*, nav. delo.

35 Koštunica i Đinđić moraju da se izvine za genocid, *Blic*, Beograd 2002. Dostupno preko: <https://www.blic.rs/vesti/politika/kostunica-i-djindic-moraju-da-se-izvine-za-genocid/b3nx62m> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

koje su počinili drugi (aludirajući pritom na prethodni režim) koji treba lično krivično da odgovaraju, uz dodatke i da bi trebalo da se procesuiraju i nedela drugih prema Srbima.³⁶

Ovakva praksa nastavljena je i kasnije tokom prve decenije 21. veka. Već je pomenuto da je ona kombinovana i sa priznanjem odgovornosti pojedinaca iz Miloševićevog režima, te da se naglasak stavljao na to da nove vlasti u Beogradu ne mogu biti odgovorne za Miloševićovo postupanje. Najdalje je u tome išao Vuk Drašković, koji se trudio da Miloševićev režim, čija je nedela često isticao, predstavi kao „strano telo” u srpskoj istoriji, odnosno kao izuzetak od srpskih istorijskih uloga junaka i žrtve.³⁷ U tom smislu, Drašković je umeo da istakne i sopstvenu žrtvu u borbi protiv Miloševićevog režima. Pokušaje da se odgovornost pripiše čitavoj državi snažno je odbacivao i Tadić, koji je insistirao na odgovornosti isključivo pojedinaca koji su te zločine počinili, a ne čitavog naroda i države (iako je upućivao izvinjenja ispred srpskog naroda, jer su u njegovo ime ovi zločini počinjeni).³⁸ Verovanje da će distinkcija u odnosu na bivši režim i odbijanje bilo kakvog povezivanja sa njim i preuzimanja njihove odgovornosti biti uspešna strategija imala je snažno utemeljenje i u činjenici da je opozicija od 1997. godine, a naročito u poslednje dve godine Miloševićevog režima, imala direktnu podršku od strane Zapada u naporima da ukloni Miloševića sa vlasti. Imajući to u vidu, ne čudi da je ovakva strategija bila naročito intenzivno primenjivana u inicijalnom periodu po smeni Miloševićevog režima.

Još jednom će ova strategija biti primenjena, ali u nešto manjoj meri, u predvečerje jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova i nakon njegovog proglašenja. Naime, jedan od argumenata onih koji su priznavali nezavisnost Kosova bilo je (sporno) pravo na remedijalnu secesiju.³⁹ Ovaj koncept je podrazumevao pravo na otepljenje u slučaju masovnog kršenja ljudskih prava. Ministar za Kosovo i Metohiju Slobodan Samardžić isticao je kako je nečuveno da se vrši secesija teritorije jedne demokratske države usred Evrope, bez njenog pristanka, i to pritom od strane nedemokratske teritorije gde se ne poštuju ljudska prava.⁴⁰ Naglašavano je da je Srbija od početka 21. veka demokratska država i odbacivana mogućnost

36 Lj. Trifunović, Zoran Đinđić povodom zahteva američke administracije: Nećemo se izviniti zbog tuđih zločina, *Glas javnosti*, Beograd 2002. Dostupno preko: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/05/12/srpski/P02051102.shtml> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

37 „Ekspoze Vuka Draškovića, ministra spoljnih poslova, u Skupštini SCG, Beograd, 21. decembar 2004.” U: Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, & Dragan Živojinović (urs.), *Spoljna politika Srbije: Strategije i dokumenta*, str. 319–321.

38 Tadićevo izvinjenje za zločine koji su počinjeni u ime srpskog naroda, *Slobodna Evropa*, Prag, 2004. Dostupno preko: <https://www.slobodnaevropa.org/a/833337.html> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

39 Miloš Hrnjaz, “Twenty Years after the NATO Armed Intervention: The Kosovo case and Remedial Secession”, *Međunarodni problemi – International Problems*, vol. 72, no. 2, pp. 379–403.

40 Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 235.

da ona bude kažnjena zbog bilo kakvih oblika kršenja ljudskih prava koja su postojala još krajem prethodne decenije, i to priznanjem nezavisnosti teritorije na kojoj se sada krše ljudska prava Srba (što je povezano i sa strategijom stigmatizacije bivših neprijatelja). Odbacivanje odgovornosti za devedesete pozivanjem na demokratski karakter današnje Srbije i argument da je nedemokratski režim iz devedesetih smenjen, jedan je od najdugotrajnijih oblika upotrebe argumenta smene režima u nastojanjima da se Srbija destigmatizuje.

Stigmatizacija bivših neprijatelja

Činjenica da su građani smenili Miloševićev režim, te da je nova vlast napravila otklon od njegove politike u ključnim pitanjima od njegovog ponašanja, korišćena je i za etiketiranje bivših neprijatelja i pokazivanje međunarodnom društvu da drugi nisu uradili toliko koliko je uradila Srbija, odnosno da nisu dovoljno napredovali na ovom polju. Primena nije bila toliko intenzivna kao u prethodne dve strategije, ali je ipak bila izraženija nego u okviru strategije priznanja stigme. Ovo se naročito odnosilo na lidere kosovskih Albanaca. Jedan od najeksplicitnijih primera bila je konstatacija Zorana Živkovića da i Albanci moraju da sklone njihove predstavnike koji žele da etnički očiste Kosovo: „Mi smo 5. oktobra 2000. počistili one Srbe koji su želeli da etnički očiste Kosovo. Sada mi to očekujemo od Albanaca”.⁴¹ Na tome da je Beograd uklonio svoje „ekstremne stavove” pre 2000. godine, te da očekuje da to uklone sada i Albanci, insistirao je i Vuk Drašković sredinom prve decenije 21. veka.⁴² Drašković je, inače, koristio i priznanje da je Miloševićeva vlast vršila etničko čišćenje na Kosovu za pravljenje jednakosti sa sadašnjom situacijom na Kosovu i pozivanjem da se sada zaustave Albanci koji vrše etničko čišćenje Srba.⁴³ Podsećanja na to da su u Srbiji razvlašćeni oni koji su vodili politiku sukoba i da Beograd od oktobra 2000. godine vodi politiku „mirnog sporazumevanja i trajnog rešenja” upotrebljeno je i kao argument za oštre proteste zbog činjenice da je 2005. godine Ramuš Haradinaj, tada pod istragom MKTJ zbog ratnih zločina, izabran za predsednika vlade u Prištini.⁴⁴

41 Solana: Odvajanje Srbije i Crne Gore nije put ka Evropi, *Beta*, Beograd 2003. Dostupno preko: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060603_s.html#N15 (Pristupljeno 1. novembra 2020).

42 Drašković: Kosovo najbolnija točka u regionu, *Beta*, Bukurešt 2005. Dostupno preko: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100505_s.html#N5 (Pristupljeno 1. novembra 2020).

43 „Ekspoze Vuka Draškovića, ministra spoljnih poslova, u Skupštini SCG, Beograd, 21. decembar 2004.” U: Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, & Dragan Živojinović (urs.), *Spoljna politika Srbije: Strategije i dokumenta*, str. 319–321.

44 Vlada Srbije traži od Unmika poništenje izbora Haradinaja, *Beta*, Beograd 2004. Dostupno preko: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b061204_s.html#N18 (Pristupljeno 1. novembra 2020).

Sa ovakvom praksom nastavljeno je, iako manje intenzivno, i dobro nakon smene režima. Početkom 2011. godine predsednik Srbije Boris Tadić je u intervjuu za prištinsku televiziju Klan Kosova rekao kako ne može da negira želju Srba sa severa da ne budu pod kontrolom Prištine, jer bi se na taj način ponašao „isto kao i Milošević” koji je negirao želje Albanaca da ne budu pod vlašću Beograda.⁴⁵ Pored isticanja distinkcije njegove vlasti u odnosu na Miloševića, Tadić je ovakvim postupcima poslao i poruku da su sada albanski lideri ti koji nalikuju na Miloševićev režim, dok je narod Srbije takav režim smenio i takva pogrešna politika se više ne vodi u Beogradu. Očigledno je da je u ovom kontekstu postojalo i određeno preklapanje sa upotrebom smene režima u kontekstu strategije priznanja stigme. Ovakva praksa je suštinski okončana tek sa dolaskom SNS–SPS vlasti. Iako je ova vlast izuzetno intenzivno etiketirala Prištinu⁴⁶, to nije vršeno uz pozivanje na smenu Miloševića i osudu njegove politike, što i ne čudi – imajući u vidu da su ključni ljudi SNS i SPS bili i tada uz Miloševića. Činjenica je da je bilo određenih kritičkih pogleda na politiku Miloševića prema Kosovu, naročito u diskursu Aleksandra Vučića (pa su se čak i iznele tvrdnje da je moguće da su za ubistvo srpskih mladića u kaficu Panda u Peći zapravo odgovorne srpske snage), ali to nije rađeno uz pozivanje na smenu režima kao značajnu prelomnu tačku, niti je tom prilikom pravljen paralela kojom bi se prištinska strana etiketirala zbog toga što su ratne elite i dalje na njenom čelu.

Dometi promene režima kao činioca destigmatizacije

Drugo važno pitanje koje u teoriji nije dovoljno razrađeno jeste koliko sama promena režima može doprineti destigmatizaciji. Za temeljan odgovor na ovo pitanje svakako bi bila neophodna opsežnija komparativna studija sa većim brojem slučajeva koji bi bili analizirani, ali nam i slučaj Srbije nakon 5. oktobra svakako može biti dobra polazna osnova za dalja istraživanja. S tim u vezi, u ovom delu rada će biti predstavljeno na koji način je sama promena režima uticala na destigmatizaciju Srbije, kao i koliko je strateška upotreba argumenta o promeni režima u komunikaciji sa međunarodnim društvom (objašnjena u prethodnom poglavlju) doprinela destigmatizaciji i u godinama nakon 5. oktobra 2000. Radi preglednosti, biće predstavljeno na koji način je promena režima doprinela uklanjanju različitih aspekata stigme, počevši od onih najtežih (diskriminacija i

45 Tadić: Rešenje mora biti prihvatljivo za obe strane, *Tanjug*, Beograd 2011. Dostupno preko: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b180311_s.html (Pristupljeno 1. novembra 2020).

46 Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 245–255.

gubitak statusa), preko srednjih (izdvajanje), pa do najmanje oštih, ali upornih i dugotrajnih (stereotipizacija i etiketiranje).

Diskriminacija

Smjena režima dovela je do izuzetno uspešnih i brzih rezultata u domenu uklanjanja najtežih aspekata stigme. Neposredno po izboru Vojislava Koštunice, započeto je sa uklanjanjem ekonomskih i diplomatskih sankcija, kao oblika diskriminacije i izolacije Beograda. Već prvih dana nakon ulaska u kabinet jugoslovenskog predsednika, veliki broj diplomata tražio je sastanke sa Koštunicom, dok su čestitke pristizale sa svih strana. Koštunica je pozvan na sednicu Evropskog saveta u Bijaricu već sredinom oktobra, što je bio važan gest koji je simbolizovao prekid diplomatske izolacije i povratak SRJ u međunarodno društvo i to „na velika vrata”.⁴⁷ Ekspresno je delegacija SRJ bila pozvana i na Samit EU–Zapadni Balkan u Zagrebu novembra 2000. godine, uz brojne pohvale za smenu Miloševića i konstruktivnost i dobronamernost Koštuničinog govora.⁴⁸ Ubrzo nakon smene Miloševića je i nivo šefova diplomatskih misija svih država u Beogradu bio vraćen na ambadorski, a Srbija je na jesen 2000. i zvanično obnovila svoje diplomatske odnose sa ključnim državama. Već početkom 2001. godine Srbija i SAD će i zvanično razmeniti ambasadore.⁴⁹ Tokom jeseni 2000. i prvih meseci 2001. godine biće ukinute i ključne targetirane sankcije koje su postojale od strane EU prema zvaničnom Beogradu, poput embarga na izvoz nafte ili blokade avio-saobraćaja, a preostale na snazi samo „pametne” sankcije prema Miloševićevim saradnicima.⁵⁰ Sve ovo će biti izvršeno samo na konto činjenice da je Milošević poražen i bez čekanja da nova vlast napravi konkretne dodatne poteze. U čitavom ovom periodu republičku vlast u Srbiji će i dalje vršiti i SPS, u prelaznoj vladi sa predstavnicima DOS i SPO, a mnogi kadrovi u bezbednosnim strukturama, poput Radeta Markovića i Nebojše Pavkovića, ostaće na funkcijama još neko vreme, iako je nova vlast mogla već tada da ih smeni. Uprkos tome, uslediće brze i efikasne destigmatizacione mere, koje svedoče o tome koliko je sam čin pobeđe na izborima za predsednika SRJ i uspeha da se građanskom pobunom natera

47 Nenad Lj. Stefanović, Koštunica u Bijaricu: Veliko otvaranje, *Vreme*, Beograd 2000. Dostupno preko: https://www.vreme.com/arhiva_html/511/05.html (Pristupljeno 1. novembra 2020).

48 Miloš Vasić, Samit Evropske unije u Zagrebu: Izlet u Hrvatsku, *Vreme*, Beograd 2000. Dostupno preko: https://www.vreme.com/arhiva_html/517/03.html (Pristupljeno 1. novembra 2020).

49 Dragoslav Grujić, Amerika – Srbija – odnosi, *Vreme*, Beograd 2009. Dostupno preko: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=865316> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

50 EU ukinula sankcije, *Blic*, Beograd 2000. Dostupno preko: <https://www.blic.rs/biznis/eu-ukinula-sankcije/xtmknz> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

Milošević da prizna ove rezultate bio važan element za odluku međunarodnih aktera da ukinu diskriminaciju SRJ i Srbije.

Ipak, i uklanjanje elemenata diskriminacije imalo je određene granice. Iako je bilo brzo i obuhvatilo ključne mere, nije bilo momentalno, a nije bilo ni potpuno. Ukidanje dela diskriminatornih mera usledilo je tek nakon što je SPS bio pobeđen i na republičkom nivou u Srbiji. Tako su finansijske i investicione sankcije EU ukinute tek po smeni i na republičkom nivou u Srbiji, što je bio mehanizam pritiska na to da se mere izvedu do kraja. Ubrzo nakon toga EU je uvela SRJ i u Opštu šemu preferencijala koja je određena za države Zapadnog Balkana septembra 2000. godine.⁵¹ Takozvani „spoljni zid sankcija” SAD prema SRJ ukinut je januara 2000. godine, nakon pobede DOS-a na parlamentarnim izborima.⁵² No, za ukidanje pojedinih diskriminacionih elemenata nije bila dovoljna čak ni potpuna smena režima. Embargo na izvoz oružja uveden u okviru SB UN biće ukinut tek godinu dana nakon demokratskih promena u SRJ, nakon uveravanja da će nove vlasti postupati neagresivno prema Kosovu i poštovati rezoluciju kojom je embargo uveden još na proleće 1998. godine.⁵³ Amerikanci će ovaj embargo ukinuti tek 2003, a vratiti Beograd u Opštu šemu preferencijala 2004. godine, nakon što se izvrši čitav niz uslova i promena na drugim poljima.⁵⁴ Očigledno je, dakle, da pokušaji Beograda da ostvari potpuno uklanjanje diskriminacionih mera samo na konto smene režima nije bilo uspešno. Pomenuti „tajm-aut” koji je tražio Zoran Đinđić bio je samo kratkotrajno delotvoran, pa je već na proleće 2001. godine stavljen naglasak na saradnju sa MKTJ i na druge konkretne promene u Beogradu kao uslov za dalje destigmatizacije poteze, naročito od strane Vašingtona. Dakle, koliko god da je smena režima doprinela brzom ukidanju ključnih diskriminacionih mera – delovanje ovog činioca ipak je imalo svoje granice.

Gubitak statusa

Ukidanje ključnih mera ekonomske i diplomatske diskriminacije uvedenim prema SRJ i Srbiji za vreme Miloševićeve vlasti pratio je i izuzetno brz povratak statusa

51 EU ukinula sankcije, *Blic*, Beograd 2000. Dostupno preko: <https://www.blic.rs/biznis/eu-ukinula-sankcije/xtmknnz> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

52 Dragoslav Grujić, *Amerika – Srbija – odnosi*, nav. delo.

53 UN arms embargo on Yugoslavia (FRY), SIPRI, Stockholm. Available from: https://www.sipri.org/databases/embargoes/un_arms_embargoes/yugoslavia/yugoslavia-1998/yugoslavia_default (Accessed 1 November 2020).

54 Ivan Vujačić, „Odnosi Srbije i SAD u periodu 2002–2012. godine – novi početak i nasleđe prošlosti”, u: Dragan R. Simić, Dragan Živojinović (urs.), *Politika Sjedinjenih Američkih Država prema regionu Zapadnog Balkana i Republici Srbiji*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd 2015, str. 210–211.

članice u ključnim međunarodnim organizacijama. No, za povratak u članstvo organizacija kao što su UN i OEBS ipak nije bila dovoljna samo promena režima sama po sebi, već su nove vlasti morale da naprave još jedan ustupak. U pitanju je bilo odustajanje od insistiranja na tome da je SRJ sukcesor SFRJ i da je tako faktički neprekidno u članstvu ovih organizacija od osnivanja istih, te prihvatanje teze da je SRJ nova država, jedna od onih koje su nastale raspadom SFRJ 1992. godine. Ovakva promena u odnosu na stav prethodnog režima nosila je sa sobom određene ekonomske (pristanak na sukcesiju imovine) i političke troškove (slabi izgledi za uspeh tužbe Međunarodnom sudu pravde protiv država članica NATO za agresiju), ali je nova vlast u Beogradu bila spremna da ih prihvati, radi što brže reintegracije u međunarodne organizacije.⁵⁵ Ipak, ne može se reći da smena režima nije bila izuzetno važan faktor za reintegraciju. Prvo, 2000. godine zasigurno ne bi došlo do povratka u članstvo bez promene režima, čak i da je Milošević pristao na odustajanje od kontinuiteta sa SFRJ.⁵⁶ Drugo, reintegracija je izvršena bez bilo kakvog dodatnog uslovljavanja. Imajući u vidu da je za članstvo u OEBS-u potreban konsenzus svih članica, bilo je jasno da mnogi akteri sa kojima je SRJ imala otvorena pitanja – kao što su BiH, Hrvatska ili Albanija – mogu iskoristiti glasanje za prijem SRJ u ovu organizaciju za ucenjivanje novih vlasti u Beogradu. To se nije dogodilo, prevashodno zbog toga što su ključni međunarodni akteri snažno zagovarali brzu i безусловnu reintegraciju SRJ u međunarodne organizacije, kao nagradu za demokratske promene. Na jesen 2000. godine SRJ je postala članica UN i OEBS, a tokom 2001. i većine organizacija iz sistema UN, računajući i Svetsku banku i Međunarodni monetarni fond, u kojima presudni uticaj imaju SAD. Sve ovo je samo potvrda koliko je smena režima bila važna za povratak statusa kao vid destigmatizacije SRJ i Srbije. Ni organizacije u koje je SRJ stupila u članstvo 2001. godine nisu postavljale dodatne uslove, pored već pomenutog pristanka na status nove članice. U međuvremenu, SRJ je reintegrirana i u sve mehanizme regionalne saradnje, u kojima je već učestvovala tokom devedesetih godina.⁵⁷

Iako je postotak povratka u međunarodne organizacije čija je SFRJ bila članica bio gotovo stopostotan, zanimljivo je ispratiti i stepen uspešnosti u stupanju u članstvo u organizacije koje su nastale u međuvremenu, ili u organizacije kojima je SRJ težila u skladu sa svojom novom međunarodnom političkom

55 Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 3–4.

56 Ovo je možda moglo da bude ostvareno ranije i bez promene režima, čak i 1998. godine, ali je rat 1999. godine i potpuna antagonizacija odnosa Miloševića sa Zapadom poremetila ove mogućnosti. Za mogućnosti koje su postojale pre toga pogledati: Valerie Perry, “The OSCE Suspension of the Federal Republic of Yugoslavia”, *Helsinki Monitor*, vol. 9, no. 4, pp. 44–54.

57 Dragan Đukanović, *Balkan na posthladnoratovskom raskršću 1989–2020*, Službeni glasnik, Beograd 2020, str. 143–164.

orijentacijom. Sa jedne strane, SRJ je vrlo brzo uključena u regionalan proces saradnje u okviru EU, pod nazivom Proces saradnje i pridruživanja. Sa druge strane, napredovanje ka članstvu u međunarodnim organizacijama i programima u kojima SFRJ nikad ranije nije bila član ili nije učestvovala, a u kojima je članstvo i učešće bilo potvrda dostizanja višeg statusa i destigmatizacije sama po sebi – kao što su Savet Evrope, program Partnerstvo za mir i, naročito, Evropska unija – bilo je daleko sporije i uslovljeno drugim promenama. Srbija i Crna Gora će postati članica Saveta Evrope tek na proleće 2003. godine, nakon ubistva premijera Zorana Đinđića. Nakon insistiranja predsednika SAD Džordža Buša, Srbija će pristupiti Partnerstvu za mir 2006. godine. Na jesen 2007. godine Srbija će parafirati, a na proleće 2008. i potpisati Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa EU. Svi ovi koraci bili su uslovljeni prevashodno napretkom u saradnji sa MKTJ, kao i drugim ustupcima u različitim oblastima. Isto je važno i za uspostavljanje mehanizama ekonomske pomoći u okviru međunarodnih finansijskih organizacija, ili za otpisivanje dugova Londonskog i Pariskog kluba poverilaca tokom 2001. godine. Članstvo u EU je ostalo nedosanjani san Srbije do danas, a u međuvremenu se kao ključni uslov za napredovanje isprečilo kosovsko pitanje i popuštanje Beograda u dijalogu sa Prištinom. Srbija je uspela da otvori pristupne pregovore, čak i da zatvori neka poglavlja – ali ništa od toga nije učinjeno direktno pod uticajem promene režima, koja se desila mnogo pre početka pristupnih pregovora 2014. godine.

Izdvajanje

Na proleće 2001. godine desiće se još jedan veoma važan korak u pravcu destigmatizacije Srbije, a to je ukidanje Kopnene zone bezbednosti između centralne Srbije i Kosova pod međunarodnom vojnom i civilnom upravom, kao jednog posebnog oblika izdvajanja koji je nametnut stigmatizovanoj Srbiji Kumanovskim sporazumom i Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti UN. Ovakvo izdvajanje iz normalnih praksi u kojima svaka država ima potpunu kontrolu nad čitavom svojom teritorijom bilo je posledica posmatranja SRJ i Srbije kao neprijatelja po bezbednost međunarodnih snaga na Kosovu i predstavljalo je jedan težak element stigme koji je Srbija nosila.⁵⁸ Pobuna Albanaca i terorističko delovanje OVPBM predstavljale jedno od prvih iskušenja za novu vlast. Ova kriza biće rešena političkim putem, a rezultat će biti ukidanje ove zone i povratak potpunog suvereniteta Srbije, kao i smanjenje Vazdušne zone bezbednosti sa 25 na 10 kilometara od administrativne linije između centralne Srbije i Kosova. Naravno, ne može se reći

58 Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 121.

ni da je sve ovo bilo isključivo direktna posledica same smene režima. Oprezan pristup rešavanju ove krize od strane novih vlasti i dobra volja za postizanjem političkog rešenja svakako su bili veoma važan faktor u odluci zapadnih država da pruže podršku Beogradu u ovom pitanju i da ga „nagrade” ukidanjem kopnene zone. Međutim, činjenica da politički ustupci Beograda predstavnicima Albanaca na jugu Srbije nisu bili naročito veliki, a da je, uprkos tome, stigla podrška Zapada Beogradu i za oružano delovanje protiv OVPBM – i to čak upotrebom formacija koje su nastale za vreme Miloševića (poput Jedinice za specijalne operacije) i nisu imale pozitivan rejting kod stranaca – ukazuje na to da je smena režima bila faktor koji je veoma brzo promenio poziciju Zapada i da je nova vlast a priori dobila visok stepen poverenja.

Ipak, većina elemenata izdvajanja uvedenih prema Srbiji od strane aktera u međunarodnom društvu ostala je na snazi i uprkos promeni režima. Pre svega, izdvajanje Autonomne Pokrajine Kosovo i Metohija iz regularnog funkcionisanja u okviru pravno-političkog sistema Republike Srbije i stavljanje iste pod međunarodnu vojnu i civilnu upravu pod zastavom UN, uz formiranje privremenih institucija samouprave, bilo je težak oblik izdvajanja koji neće biti promenjen nakon smene vlasti u Beogradu. Time će biti izneverene nade mnogih da je moguće fundamentalno promeniti pristup ključnih zapadnih aktera prema kosovskom pitanju nakon promene vlasti u Beogradu i da će nova demokratska vlast u Srbiji biti nagrađena drugačijim pristupom prema Kosovu u odnosu na onaj koji je postojao za vreme Miloševića. Postalo je jasno da je za uklanjanje preostalih elemenata izdvajanja neophodno ispuniti druge uslove, pored promene režima, a da će izdvajanje Kosova ostati očigledno trajna kategorija, koju će određeni međunarodni akteri čak i pretvoriti u diskriminaciju Srbije priznavanjem jednostrano proglašene nezavisnosti Kosova (i njenim podstrekivanjem i pomaganjem) februara 2008. godine, suprotno Rezoluciji 1244, Kumanovskom sporazumu i volji Republike Srbije. Uprkos pomenutim argumentima da je kažnjavanje jedne demokratske države u 21. veku cepanjem dela njene teritorije nedopustivo, zapadni akteri će nastaviti sa politikom podrške nezavisnom Kosovu do danas, uz pozivanje i na „realnost na terenu”, ali i na stigmatizujuće etikete o načinu na koji je Srbija za vreme Miloševića postupala prema kosovskim Albancima i zaključak da je time izgubila legitimitet da upravlja Kosovom.

Stereotipizacija i etiketiranje

Uklanjanje etiketa dodeljenih Srbiji tokom devedesetih godina nije išlo toliko brzo kao što se očekivalo. Smena režima jeste, ipak, doprinela uklanjanju etikete „kršitelja ljudskih prava”, iako je i za to bilo neophodno da dođe i do konkretnih

promena u domenu poštovanja ljudskih i manjinskih prava i do simbolički važnih poteza, kao što je amnestija albanskih političkih zatvorenika iz srpskih zatvora.⁵⁹ Uklanjanje Miloševića doprinelo je i relaksaciji dela stereotipa o Srbiji. Na samitu EU u Bijaricu postojalo je „utkrivanje” ko će više vremena da provede sa specijalnim gostom – Vojislavom Koštunicom, čovekom koji je pobedio Slobodana Miloševića.⁶⁰ Koštunica će biti proglašen za drugu najvažniju ličnost 2000. godine u izboru magazina Tajm, dobiće izuzetne pohvale od državnika, kao što je francuski Žak Širak, i od većine zapadnih medija, a američki predsednik Klinton će, kao što je već pomenuto, nazvati pad Miloševića najvažnijim događajem za demokratiju nakon pada Berlinskog zida.⁶¹ Na proleće 2001. godine Koštunica će dobiti i nagradu za državnika godine od strane Ist-vest instituta u Vašingtonu, biće primljen u Beloj kući i od strane predsednika SAD Džordža Buša, a delegacija SRJ imaće pozitivan tretman od strane američkih medija.⁶² Slično će biti i prilikom poseta premijera Đinđića Americi i Nemačkoj, prilikom Koštuničine i Đinđićeve posete Ujedinjenom Kraljevstvu, prilikom dolaska Žaka Širaka i Vladimira Putina u Beograd...⁶³ Pozitivni epiteti o SRJ i Srbiji dominiraće na ovim sastancima, a predsednik Francuske Žak Širak će još jednom istaći hrabrost srpskog naroda i važnost smene Miloševića.⁶⁴

Ipak, da smena Miloševića nije dovoljan korak i da se očekuju važni potezi u drugim domenima postaće jasno već od 2001. godine, jer će svaku navedenu pohvalu od zapadnih lidera po pravilu pratiti i zahtev da se saraduje sa MKTJ, kao imperativ za uklanjanje i etikete „kršitelja međunarodnih obaveza”, ali i za uklanjanje svih drugih etiketa i dodeljivanje različitih oblika pomoći. Ova etiketa će, sve do 2011. godine i okončanja saradnje, biti reafirmisana od strane zvaničnika MKTJ i predstavnika zapadnih država (naročito SAD, Ujedinjenog Kraljevstva, Holandije) u brojnim međunarodnim forumima i za nju će biti vezano uslovljavanje Srbije u brojnim domenima. Saradnja sa MKTJ nije bila jedini uslov, već samo najistaknutiji. Naročitu oštrinu u zahtevima iskazaće američki Kongres, a nešto manje i administracija predsednika Buša, koja jeste imala više razumevanja

59 Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 231.

60 Nenad Lj. Stefanović, Koštunica u Bijaricu: Veliko otvaranje, nav. delo.

61 Victor Peskin, *International Justice in Rwanda and the Balkans: Virtual Trials and the Struggle for State Cooperation*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, p. 64.

62 Nenad Lj. Stefanović, Koštunica u SAD: Bez podizanja obrva, nav. delo.

63 Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 255–292.

64 Širak je prvi predsednik države iz EU i NATO koji je posle agresije posetio SRJ i postavio jedan zahtev, Telegraf, Beograd 2019. Dostupno preko: <https://www.telegraf.rs/vesti/politika/3106138-sirak-je-prvi-predsednik-drzave-iz-eu-i-nato-koji-je-posle-agresije-posetio-srj-i-postavio-1-zahtev> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

za novu vlast u Beogradu, ali je bila i čvrsta u određenim zahtevima. Primera radi, finansijska pomoć SAD Srbiji na proleće 2001. godine biće uslovljena hapšenjem Miloševića, ali i obustavom direktnog finansiranja Vojske Republike Srpske i drugih bezbednosnih jedinica u Republici Srpskoj od strane Srbije i SRJ. Bilo je jasno da se od vlasti u Beogradu očekuje i drugačiji odnos prema regionu i potpuno poštovanje Dejtonskog sporazuma u svakom domenu, kao uslov za dalju „normalizaciju” odnosa i za dalju destigmatizaciju Srbije. Stoga će odnos sa susedima i sa bivšim neprijateljima postati jedna od ključnih pozornica za destigmatizaciju Srbije, putem koje će Beograd pokušati da promeni svoj imidž, za šta očigledno nije bila dovoljna samo smena Miloševića.⁶⁵

Zaključak

Promena režima i pobeda opozicije nad Miloševićem doprinela je brzom uklanjanju većine najoštrijih elemenata stigme u vidu ekonomskih i diplomatskih sankcija, kao i brzom reintegraciji SRJ u ključne međunarodne organizacije. Međutim, smena režima nije imala ključan efekat na uklanjanje manje oštarih elemenata stigme, kao što su negativne etikete i stereotipi. Ishod je, dakle, bio polovičan, iako su nove vlasti uporno pokušavale da upotrebe promenu režima kao element u svojoj komunikaciji sa ključnim akterima međunarodnog društva – pre svega u okviru strategije kamuflaže i kompenzacije i strategije odbacivanja stigme. Stiče se utisak da je daleko veći efekat za destigmatizaciju postigao sam čin promene režima, od rezultata koje je u godinama nakon 5. oktobra dala upotreba ovog činioaca kao argumenta u komunikaciji nove vlasti sa drugim državama da Srbiju treba destigmatizovati što pre zbog same promene režima. Argument o promeni režima kao važnom činiocu za međunarodnu reputaciju Srbije i definitivno je prestao da se koristi nakon 2012. godine.

Važno je napomenuti da nije lako izolovati efekte same promene režima, u odnosu na druge faktore koji su doprinosili destigmatizaciji. Zbog toga bi bilo dobro ovu tezu proveriti u budućim istraživanjima i kroz intervju sa relevantnim akterima, a u perspektivi (po potpunom otvaranju pristupa) i kroz arhivsku građu. Ipak, najvažnije za buduća teorijska istraživanja jeste da se nalazi ove studije uporede sa nalazima drugih sličnih slučajeva i da se na osnovu toga pokuša sa izgradnjom teorijskog modela koji bi pojasnio kako promena režima utiče na destigmatizaciju „države parije” u međunarodnom društvu i koji faktori utiču na to da li će uticaj ovog faktora biti veći ili manji. Ovaj rad je nastojao da kroz analizu primera Srbije trasira smer budućih istraživanja odnosa stigme i promene režima u datom pravcu.

65 Milan Krstić, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, nav. delo, str. 61–67.

Literatura

- Adler-Nissen, Rebecca, "Stigma management in international relations: Transgressive identities, norms, and order in international society", *International Organization*, vol. 68, no. 1, pp. 143–176.
- Adler-Nissen, Rebecca, "The Social Self in International Relations: Identity, Power and the Symbolic Interactionist Roots of Constructivism", *European Review of International Studies*, vol. 3, no. 3, pp. 27–39.
- Chwieroth, Jeffrey M., "Managing and transforming policy stigmas in international finance: Emerging markets and controlling capital inflows after the crisis", *Review of International Political Economy*, vol. 22, no. 1, pp. 44–76.
- Cox, Whitney, "Soft power and stigma: Serbia's changing image in the eyes of the European Union", *Place Branding and Public Diplomacy*, vol. 8, no. 2, pp. 170–180.
- Dražković: Kosovo najbolnija točka u regionu, Beta, Bukurešt 2005. Dostupno preko: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b100505_s.html#N5 (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Đukanović, Dragan, *Balkan na posthladnoratovskom raskršću 1989–2020*, Službeni glasnik, Beograd 2020.
- „Ekspozice Vuka Draškovića, ministra spoljnih poslova, u Skupštini SCG, Beograd, 21. decembar 2004”. U: Nataša Dragojlović, Stanislav Sretenović, Dragan Đukanović, & Dragan Živojinović (urs.), *Spoljna politika Srbije: Strategije i dokumenta*, str. 319–321.
- EU ukinula sankcije, *Blic*, Beograd 2000. Dostupno preko: <https://www.blic.rs/biznis/eu-ukinula-sankcije/xtmknnz> (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Glišić, Milivoje, *Stvarnost topuza*, NIN, Beograd 2000. Dostupno preko: <http://www.nin.co.rs/2000-07/20/13664.html> (Pristupljeno 1. novembra 2020. godine).
- Gofman, Erving, *Stigma: Zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*, Mediterran Publishing, Novi Sad 2009.
- Grujić, Dragoslav, *Amerika – Srbija – odnosi*, *Vreme*, Beograd 2009. Dostupno preko: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=865316> (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Hrnjaz, Miloš, "Twenty Years after the NATO Armed Intervention: The Kosovo case and Remedial Secession", *Međunarodni problemi – International Problems*, vol. 72, no. 2, pp. 379–403.
- Joksimović, Aleksandra, *Srbija i SAD: Bilateralni odnosi u tranziciji*, Čigoja štampa, Beograd 2007.
- Košćunica i Đinđić moraju da se izvine za genocid, *Blic*, Beograd 2002. Dostupno preko: <https://www.blic.rs/vesti/politika/kostunica-i-djindic-moraju-da-se-izvine-za-genocid/b3nx62m> (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Krstić, Milan, „Strategije destigmatizacije u spoljnoj politici država: studija slučaja spoljne politike Republike Srbije od 2001. do 2018. godine”, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2020.
- Link, Bruce G. & Jo C. Phelan, "Conceptualizing stigma", *Annual Review of Sociology*, vol. 27, no. 1, pp. 363–385.

- Perry, Valerie, "The OSCE Suspension of the Federal Republic of Yugoslavia", *Helsinki Monitor*, vol. 9, no. 4, pp. 44–54.
- Peskin, Victor, *International Justice in Rwanda and the Balkans: Virtual Trials and the Struggle for State Cooperation*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Popović, Vojislav i Kosta Nikolić, *Vojislav Koštunica: Jedna karijera*, Komitet pravnika za ljudska prava (YUCOM), Beograd 2006.
- Predsednik SRJ Vojislav Koštunica o izručenju Slobodana Miloševića Haškom tribunalu: Ishitreno i ponižavajuće, *Glas javnosti*, Beograd 2001. Dostupno preko: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2001/06/29/srpski/P01062838.shtml> (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Rivera, Lauren A., "Managing "Spoiled" national identity: War, tourism, and memory in Croatia", *American Sociological Review*, vol. 73, no. 4, pp. 613–634.
- Rousseau, Elise, "Power, Mechanisms, and Denunciations: Understanding Compliance with Human Rights in International Relations", *Political Studies Review*, vol. 16, no. 4, pp. 318–330.
- Širak je prvi predsednik države iz EU i NATO koji je posle agresije posetio SRJ i postavio jedan zahtev, *Telegraf*, Beograd 2019. Dostupno preko: <https://www.telegraf.rs/vesti/politika/3106138-sirak-je-prvi-predsednik-drzave-iz-eu-i-nato-koji-je-posle-agresije-posetio-srj-i-postavio-1-zahtev> (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Smetana, Michal, "(De-)stigmatising the outsider: nuclear-armed India, United States, and the global nonproliferation order", *Journal of International Relations and Development*, vol. 23, no. 1, pp. 535–558.
- Solana: Odvajanje Srbije i Crne Gore nije put ka Evropi, *Beta*, Beograd 2003. Dostupno preko: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b060603_s.html#N15 (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Stefanović, Nenad Lj., Koštunica u Bijaricu: Veliko otvaranje, *Vreme*, Beograd 2000. Dostupno preko: https://www.vreme.com/arhiva_html/511/05.html (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Stefanović, Nenad Lj., Koštunica u SAD-u: Bez podizanja obrva, *Vreme*, Beograd 2001. Dostupno preko: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=186506> (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Stefanović, Nenad Lj., Susret Koštunica – Milošević: Kobra, skakavac i Hag, *Vreme*, Beograd 2001. Dostupno preko: https://www.vreme.com/arhiva_html/524/04.html (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Tadić: Rešenje mora biti prihvatljivo za obe strane, *Tanjug*, Beograd 2011. Dostupno preko: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b180311_s.html (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Tadićevo izvinjenje za zločine koji su počinjeni u ime srpskog naroda, *Slobodna Evropa*, Prag 2004. Dostupno preko: <https://www.slobodnaevropa.org/a/833337.html> (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Trifunović, Lj., Zoran Đinđić povodom zahteva američke administracije: Nećemo se izvinuti zbog tuđih zločina, *Glas javnosti*, Beograd 2002. Dostupno preko: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/05/12/srpski/P02051102.shtml> (Pristupljeno 1. novembra 2020).

- UN arms embargo on Yugoslavia (FRY), SIPRI, Stockholm. Available from: https://www.sipri.org/databases/embargoes/un_arms_embargoes/yugoslavia/yugoslavia-1998/yugoslavia_default (Accessed 1 November 2020).
- Vasić, Miloš, Samit Evropske unije u Zagrebu: Izlet u Hrvatsku, *Vreme*, Beograd 2000. Dostupno preko: https://www.vreme.com/arhiva_html/517/03.html (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Vlada Srbije traži od Unmika poništenje izbora Haradinaja, *Beta*, Beograd 2004. Dostupno preko: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/Bilteni/Srpski/b061204_s.html#N18 (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Vujačić, Ivan, „Odnosi Srbije i SAD u periodu 2002–2012. godine – novi početak i nasleđe prošlosti”, u: Dragan R. Simić, Dragan Živojinović (urs.), *Politika Sjedinjenih Američkih Država prema regionu Zapadnog Balkana i Republici Srbiji*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd 2015, str. 207–216.
- Vukadinović, Đorđe, Voja Bez Zemlje ili Srpski Gorbačov, *Vreme*, Beograd 2001. Dostupno preko: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=294400> (Pristupljeno 1. novembra 2020).
- Wood, Steve, “Das Deutschlandbild: National Image, Reputation and Interests in Post-War Germany”, *Contemporary European History*, vol. 27, no. 4, pp. 651–673.
- Zarakol, Ayse, *After Defeat: How the East Learned to Live with the West*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

Milan Krstić

REGIME CHANGE AS AN INSTRUMENT OF SERBIA'S DESTIGMATIZATION IN THE INTERNATIONAL SOCIETY

Abstract: The Fifth October Revolution has increased hopes that Serbia/Federal Republic of Yugoslavia (FRY) could promptly be reintegrated to the international affairs and destigmatized in the international society. It was expected that negative labels which were assigned to official Belgrade during 1990s, as well as numerous stereotypes and mechanisms of separation and sanctioning of Serbia/FRY would automatically be removed after the regime change. However, promotion of the new identity of Serbia/FRY in the international society appeared to be much harder task to achieve than it was expected. This paper will analyze the way in which new authorities of FRY and Serbia tried to use the regime change as an instrument for the destigmatization of Serbia/FRY on the global stage. Starting from the use of symbolical interactionism inside the constructivist paradigm of International Relations, this paper will present the classification of the ways in which the regime change was used as a part of different Serbia's destigmatization strategies. The paper will also show the influence of the use of this destigmatization instrument on the role and image of Serbia in the international arena.

Key words: destigmatization, international society, regime change, Serbia.

Doc. dr Jelena Kleut
Filozofski fakultet – Odsek za medijske studije
Univerzitet u Novom Sadu

Otvorenost medijskog sistema prema organizacijama civilnog društva 20 godina posle petooktobarskih promena

Sažetak: U radu se bavimo otvorenošću medijske sfere prema organizacijama civilnog društva posle 5. oktobra 2000. godine. Za potrebe analize formulisana su četiri indikatora: uključivanje udruženja građana u rad medijskog regulatora, zastupljenost medija civilnog sektora, zastupljenost organizacija civilnog društva kao izvora informacija i odnos novinara i medija prema organizacijama civilnog društva. Uz ograde koje su nužne zbog ograničenih podataka, u radu se zaključuje da je, izuzev u početnim godinama reformskog uzleta, položaj organizacija civilnog društva u medijskom sistemu Srbije relativno slab.

Ključne reči: medijski sistem, organizacije civilnog društva, mediji civilnog sektora, novinarski izvori, novinari

Uvod

Namera ovog rada je da sagleda promene medijskog sistema Srbije od 2000. godine do danas, sužavajući polje interesovanja na otvorenosti prema organizacijama civilnog društva. Posmatrano u dvadesetogodišnjoj perspektivi, stanje na medij-

---

* E-mail: jelena.kleut@ff.uns.ac.rs

skoj sceni Srbije je značajno izmenjeno: zakonima je zagantovana sloboda medija, privatizovan je najveći deo medijskih organizacija u državnom vlasništvu, formirane su nove regulatorne i samoregulatorne institucije. Međutim, od 2014. godine međunarodni indeksi Reportera bez granica i Fridom Hausa beleže značajan pad u medijskim slobodama usled zarobljavanja medijskih institucija (REM i javni medijski servisi), instrumentalizacije javnih davanja medijima, verbalnih i fizičkih napada na novinara.¹ Iz akademskog rakursa ovim temama se pristupa kroz pojmove polarizacije, politizacije, medijskog integriteta i klijentelizma, dok u javnom diskursu preovlađuju diskusije koje nagomilane probleme medijske scene postavljaju u kontekst uslova za fer i slobodne izbore. Očekivano, i sasvim opravdano, akademske i dnevno-političke analiza bave se odnosima između vlasti, opozicije, novinara, medija i njihovih vlasnika. Posledično, manja se pažnja pridaje civilnom sektoru kao učesniku društvenog i medijskog života.

U ovom radu polazimo od gledišta da je civilni sektor manje moćan, ali i dalje relevantan činilac medijske scene čiju bi poziciju trebalo sagledati pri opisanju transformacije medijskog sistema Srbije. Relevantnost civilnog sektora iz ugla promena koje je doneo 5. oktobar ogleda se u tome da je sam sektor imao značajnu ulogu u svrgavanju Miloševićevog režima, posebno u domenu zalaganja za medijske slobode. Potom, u prvim godinama postpetooktobarske transformacije medijskog sistema, civilni sektor je pružio značajnu ekspertizu za formisanje medijskih politika. I na kraju, civilni sektor predstavlja jedan od kanala artikulisanja potreba i interesa građana u medijskog sferi. To znači da bi, i mimo „prvoboračkog” statusa u odnosu na smenu vlasti, organizacije civilnog društva trebalo da budu zastupljene u medijskog sferi doprinoseći njenoj pluralnosti i participativosti.

Teorijsko-metodološke napomene: Treći sektor u medijskom sistemu

U kontekstu medijskih sistema civilno društvo se retko konceptualizuje kao zasebni akter, mada je ono implicirano na različite načine.² Ako se razume u širem određenju građanskog društva kao prostora koji se konstituiše izvan države i tržišta, onda ono zauzima poziciju slabo organizovane i fluidne publike masmedij-

1 Sarah Repucci, 2020, “Freedom and the Media 2019 Media Freedom: A Downward Spiral”, Freedom House. Available from: <https://freedomhouse.org/report/freedom-and-media/2019/media-freedom-downward-spiral> (Accessed 10 September 2020).

2 Mirosljub Radojković i Branimir Stojković, *Informaciono-komunikacioni sistemi* (Drugo izdanje), Clio, Beograd 2009.
Daniel Hallin and Paolo Mancini, *Comparing Media Systems*, Cambridge University Press, New York 2004.

skih sadržaja, ili pak poziciju zainteresovanije i organizovanije javnosti. U nešto užem određenju civilnog sektora može se govoriti o univerzitetima, sindikatima, religijskim organizacijama i organizacijama civilnog društva koje, svaka na svoj način, participiraju u medijskoj sferi. Iz ugla domaćeg zakonodavstva, organizacijama civilnog društva pripadaju i one organizacije koje okupljaju novinare i medijske radnike, fotografe, kompozitore isl. Ove profesionalne asocijacije artikulišu interese i potrebe svojih članova i kao takve snažno su integrisane u medijski sistem. Iako nije moguće uvek povući krute linije razgraničenja, u ovom radu bavićemo se pre svega organizacijama civilnog društva (OCD) koje ne zastupaju isključivo interese profesionalnih komunikatora već različite druge grupe i teme koje su osnov udruživanja.

Kako bismo sagledali poziciju OCD u dvadesetogodišnjoj perspektivi transformacije medijskog sistema Srbije formulisali smo nekoliko indikatora. Prvi čine organizacije civilnog društva kao agensi medijskog sistema. Agensi su društvene institucije i grupe koje „zahvaljujući svojoj važnosti za sistem kao celinu, ili svojoj ulozi unutar informaciono-komunikacionog sistema – imaju aktivnu ulogu u procesu društvenog komuniciranja”.³ Ključne uloge u društvenom komuniciranju imaju medijski regulatori, novinari, vlasnici medija, oglašivači...⁴. Iako civilni sektor po sebi ne zauzima nijednu od ovih uloga, on može u nekim od njih da se pojavi. Recimo, sa idejom da medijska regulacija treba da se izmesti izvan domašaja državne kontrole, u evropskim zemljama se formiraju nezavisna regulatorna tela za radiodifuziju (danas sektor audiovizuelnih medijskih usluga). Njihova nezavisnost se obezbeđuje na različite načine, a jedan od njih je uključivanjem predstavnika civilnog sektora. Kako je u Srbiji teklo ovo uključivanje OCD u rad medijskog regulatora biće jedan od indikatora u analizi.

Iako tipično nisu vlasnici medija, organizacije civilnog društva se mogu pojaviti u ovoj ulozi. Tada se radi o medijima civilnog sektora ili medijima zajednice, kako se još nazivaju.⁵ Karakteriše ih neprofitna orijentacija u domenu poslovnog modela i u smislu sadržaja, kao i usmerenost ka zajednici čije komunikacijske

3 Mirosljub Radojković i Branimir Stojković, *Informaciono-komunikacioni sistemi*, nav. delo, str. 43.

4 Isto.

5 Mediji civilnog sektora je termin koji koristi domaće zakonodavstvo, dok je u evropskim medijskim politikama zastupljeniji termin mediji zajednice. Kao srodni, pojavljuju se još i termini mediji trećeg sektora, alternativni mediji, participativni mediji, radikalni mediji i sl. Gabrijele Hadl, „Mediji zajednice? Alternativni mediji? Analiza koncepta medija naroda, od naroda i za narod”, *CM: Časopis za upravljanje komuniciranjem*, vol. 3, no. 6, 2008, str. 5–28. Leah Lievrouw, *Alternative and Activist New Media*, Polity Press, Cambridge 2011. Atton, Chris (ed.), *The Routledge Companion to Alternative and Community Media*, Routledge, New York 2015.

potrebe zadovoljavaju.⁶ Kao medijske organizacije kojima nije cilj da donesu profit svojim osnivačima, mediji trećeg sektora nude teme koje nisu komercijalno atraktivne privatnim medijima i obraćaju se publikama čije informacione potrebe medijski mejnstrim ne zadovoljava. To često vodi učešću publike u stvaranju sadržaja, te se mediji civilnog društva smatraju izuzetno participativnim. Zakonom o radiofuziji, koji je usvojen 2002. godine, u Srbiji je uvedena mogućnost da se osnuju ovi mediji, te će njihov razvoj od tada predstavljati drugi indikator na koji ćemo se osloniti u analizi.

Treći indikator čini zastupljenost organizacija civilnog društva kao izvora informacija i tema za medije. Moć medija ogleda se u dodeljivanju publiciteta i statusa pojedincima, organizacijama, institucijama i društvenim grupama. Iako bi, normativno posmatrano, masovni mediji trebalo da obezbeđuju forum u kojem će se različiti glasovi čuti, novinari se tipično oslanjaju na institucionalne i elitne izvore. To znači da se status društveno relevantnih činilaca uglavnom dodeljuje nosiocima javnih funkcija, političarima i državnim službenicima, dok se ostali akteri bore da svoje interpretacije stvarnosti ponude javnosti. Na tragu studija koje se bave izvorima vesti,⁷ pogledaćemo u kojoj meri su mediji spremni da dodele status OCD.

Odnos novinara i medija prema nevladinim organizacijama predstavlja četvrti indikator. Kako ukazuju Šumejker i Ris u svom čuvenom hijerarhijskom modelu, na sadržaje u medijima utiče nekoliko nivoa: individualni, nivo profesionalnih rutina, nivo medijskih organizacija, nivo društvenih institucija i nivo društvenog sistema.⁸ Individualni nivo odnosi se na novinare, njihove lične demografske odlike, stavove i vrednosti, iskustva, status u medijskoj organizaciji.⁹ U kontekstu naše analize, od značaja će biti stavovi novinara o organizacijama civilnog društva.

Analiza se oslanja na dokumenta i dostupna istraživanja koja su rađena u proteklih dvadeset godina. Treba naglasiti da sistematsko praćenje nekog od četiri indikatora ne postoji, izuzev u pojedinim procenama na osnovu indikatora koje je radio sam civilni sektor. Generalno je analiza medijske scene otežana nedostatkom pouzdanih, transparentnih i dostupnih podataka. Na primer, registar

6 Helena Popović, „Mediji trećeg sektora: konceptualizacija i društveni kontekst njihovog djelovanja”, u: Viktorija Car, Marijana Matović i Lejla Turčilo (urs.), *Mediji i javni interes*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Hanns Seidel Stiftung, Zagreb 2016.

7 Herbert J. Gans, *Deciding What's News: A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek and Time*, Northwestern University Press, Evanston 2004.
Gaye Tuchman, *Making News: A Study in the Construction of Reality*, The Free Press, New York 1978.

8 Pamela J. Shoemaker and Steven D. Reese, *Mediating the Message in the 21st Century: A Media Sociology Perspective* (Third Edition), Routledge, New York 2014, p. 9.

9 Ibid., p. 209.

medija koji se vodi pri Agenciji za privredne registre sadrži zastarele i neažurne podatke tako da ni ukupan broj medija u Srbiji ne može da se utvrdi. Zato i zaključke do kojih dolazimo u ovom radu treba razumeti ne kao definitivne ocene već kao pokušaj da se razume uloga OCD tokom dve decenije promena u medijskom sistemu.

Organizacije civilnog društva i Regulatorno telo za elektronske medije

Nezavisni regulator u sferi elektronskih medija uveden je Zakonom o radiodifuziji iz 2002. godine. Nacrt ovog prvog reformskog medijskog zakona pripremila je ekspertska radna grupa u kojoj su bili predstavnici civilnog sektora i akademske zajednice.¹⁰ Model za koji se radna grupa opredelila je kombinacija ekspertske i građanskog modela regulatornog tela.¹¹ Ekspertski zato što je predviđeno da članovi Saveta Republičke radiodifuzne agencije – RRA (danas Regulatorno telo za elektronske medije – REM), budu stručnjaci u oblastima koji su od značaja za radiodifuziju. Građanski zato što predviđa da se kontrola nad medijskim sektorom distribuiraju među različitim društvenim i političkim grupama. Predviđeni model imao je i odlike parlamentarnog modela u kojem se članovi upravljačkog tela regulatora biraju u parlamentu i tipičnu odslikavaju odnos snaga u ovom telu. Model koji je predložila radna grupa nije podrazumevao da RRA predstavlja odraz snage stranaka, ali je predvideo da ovlašćeni predlagači nominuju dva kandidata, a da jednog od njih potvrđuje Skupština.

Dok se prihvatanje građanskog modela nezavisnog regulatornog tela može razumeti kao pozitivno vrednovanje uloge organizacija civilnog društva u medijskom sistemu, problemi koji su nastali pred samo usvajanje Zakona govore da novozabrana vlast DOS-a nije bila spremna da se odrekne mogućnosti uticaja na ovo telo. Naime, kako piše Milivojević, predlog ekspertske grupe bio je da Savet čini 15 članova, od toga 3 predstavnika države a ostalo da budu predstavnici društveno relevantnih grupa.¹² Međutim, u Parlamentu je predlog promenjen tako da je Zakon o radiodifuziji usvojen sa sastavom Saveta koji čini 9 članova: tri koja predlaže

10 Prvu radnu grupu za medijske zakone činili su predstavnici Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS), Asocijacije nezavisnih elektronskih medija (ANEM), Beogradskog centra za ljudska prava i Jugoslovenskog komiteta pravnik za ljudska prava (JUKOM). Rade Veljanovski, „Mediji i država u tranziciji”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, vol. 3, no. 3, 2009, str. 50.

11 Daniel Hallin and Paolo Mancini, *Comparing Media Systems*, Cambridge University Press, New York 2004, pp. 30–31.

12 Snježana Milivojević, „Televizija u Evropi: regulativa, politika i nezavisnost – Srbija”, *Televizija u Evropi: regulativa, politika i nezavisnost*, Medija centar, Beograd – Open Society Institute, Budapest, str. 223.

skupštinski Odbor za kulturu i informisanje, i po jedan na predlog Autonomne Pokrajine Vojvodine, univerziteta, crkava, udruženja radiodifuznih glasila i nevladinih organizacija (devetog člana Saveta sa Kosova predlažu ostali članovi).¹³

Poput usvajanja Zakona i izbor prvog Saveta RRA 2003. godine protekao je uz kontroverze zbog nezakonitog izbora dva sporna kandidata.¹⁴ Usled toga, ostavku na članstvo Saveta dali su predstavnica novinarskih i medijskih udruženja profesorka Snježana Milivojević i predstavnik civilnog sektora profesor Vladimir Vodinelić. Ovdva dva upražnjena mesta nisu bila popunjena ni naredne dve godine, što je onemogućilo konstituisanje nezavisnog medijskog regulatora, a posledično i sređivanje haosa u etru i transformaciju državne televizije u javni medijski servisi.

Tek 2005. godine, posle novog ciklusa izmena zakona, izabrani su predstavnici univerziteta i organizacija civilnog društva. Međutim, ni nova vlast nije bila spremna da prepusti kontrolu nad Savetom RRA: asimetrični mandati članova promenjeni su tako da kandidati koje je nominovao skupštinski odbor imaju mandat od šest godina, predstavnici univerziteta pet godina a u najnepovoljniji položaj stavljeni su predstavnici NVO i profesionalnih udruženja čiji mandat je sveden na četiri godine.¹⁵ Ovo je stvorilo probleme 2009. godine kada procedura izbora ovih članova nije pokrenuta blagovremeno, te je Savet deset meseci radio bez predstavnika civilnog sektora.¹⁶

Usvajanjem Zakona o elektronskim medijima 2014. godine mandat svih članova je ujednačen na pet godina. Međutim, bez predstavnika civilnog društva Savet regulatora, koji je promenio ime u Regulatorno telo za elektronske medije, ostaje ponovo 2015. godine. Opet otpočeo sa zakašnjenjem, postupak izbora člana Saveta REM-a na predlog udruženja građana završio je tako što nijedno od dvoje predloženih kandidata nije izabrano. Skupština je tek krajem 2016. izabrala predstavnika OCD, ali oko kandidata nije postojala saglasnost unutar sektora, a kao problem navodi se i to da su „ovog kandidata predložile civilne organizacije koje se bave osobama sa invaliditetom, a ne zaštitom prava dece i slobode izražavanja, što je zakonski uslov za predlagača”.¹⁷

13 Zakonom o radiodifuziju precizirano je da se radi o domaćim nevladinim organizacijama i udruženjima građana koja se medijskim slobodama, zaštitom prava nacionalnih i etničkih manjina i zaštitom prava dece.

14 Rade Veljanovski, „Mediji i država u tranziciji”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2009, vol. 3, no. 3, str. 375.

15 Snježana Milivojević, „Televizija u Evropi: regulativa, politika i nezavisnost – Srbija”, *Televizija u Evropi: regulativa, politika i nezavisnost*, Medija centar, Beograd – Open Society Institute, Budapest, str. 224.

16 Jovanka Matić, *Medijske slobode u evropskom ogledalu*, Civil Rights Defenders, ANEM, NUNS, NDNV i Local Press, Beograd 2012. Dostupno preko: <http://www.civilrightsdefenders.org/files/Serbian-Media-Scene-VS-European-Standards.pdf>. (Pristupljeno 10. septembra 2020), str. 47.

17 Rade Đurić i Jasmina Dobrilović, „Zaštita javnog interesa i medijskog pluralizma u Srbiji: Radni izveštaj”. CRTA – Slavko Ćuruvija Fondacija, Beograd 2019. Dostupno na: URL: <https://crt.rs/>

Mediji civilnog sektora u Srbiji

Mada su neki predlozi postojali i ranije, mogućnost da organizacije civilnog društva pokrenu radio i televizijske stanice obezbeđena je donošenjem Zakona o radiodifuziji 2002. godine. Zakonodavac se opredelio za naziv „mediji civilnog sektora”¹⁸ i definisao ih kao medije koji služe „zadovoljavanju specifičnih interesa pojedinih društvenih grupa (nacionalne manjine, omladina, stari, osobe sa invaliditetom itd.) i organizacija građana, a ne radi sticanja dobiti”.¹⁹ Radio i TV stanice civilnog sektora mogu se osnivati samo za lokalna područja emitovanja. U odnosu na privatne medije, oni su u boljem položaju jer ne plaćaju nadoknadu REM-u, a imaju i povlašćen položaj kada se radi o nadoknadama za kolektivne organizacije, SOKOJ-a i OFPS/PI.²⁰ Međutim, mediji civilnog sektora i dalje moraju da plaćaju redovne nadoknade RATEL-u i usluge emitovanja Javnom preduzeću ETV.

Zakonska osnova i određene povlastice nisu očito bile dovoljne da mediji civilnog sektora postanu značajan deo medijske scene. Posle prvog kruga raspodele frekvencija, od 237 lokalnih radio stanica njih 16 je dobilo dozvolu kao medij civilnog sektora, a među 88 lokalnih TV stanica bilo je samo 3 u ovom statusu.²¹ Većinu ovih medija osnovale su religijske organizacije, 12 radio stanica i 2 TV stanice. Kako osim po neprofitnom karakteru, verski mediji ne ispunjavaju ostale kriterijume medija civilnog sektora, Radojković sa pravom zaključuje da se do kraja 2007. godine broj elektronskih medija meri promilima.²² Nepunih deset godina kasnije, podaci iz REM-a za 2016. godinu pokazuju da postoji 13 elektronskih medija civilnog sektora, 3 koje su osnovale fondacije i 18 koje su osnovale crkve i verske zajednice.²³

Kada se radi o procenama koje uključuju i internetske i štampane medije, Nezavisno društvo novinara Vojvodine je u 2015. godini utvrdilo da postoji 67

---

wp-content/uploads/2019/01/Za%C5%A1tita-javnog-interesa-i-medijskog-pluralizma-u-Srbiji.pdf (Pristupljeno 10. septembra 2020), str. 20.

18 U Zakonu o elektronskim medijima iz 2014. godine koristi se formulacija „audio-vizuelne medijske usluge civilnog sektora”.

19 „Zakon o elektronskim medijima”, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 83/2014 i 6/2016 – dr. zakon, član 72.

20 Miloš Stojković, „Pravni okvir za medije civilnog sektora”, u: Nedim Sejdinović i Žužana Serenčeš (urs.), *Mediji civilnog društva: uputstvo za upotrebu*, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Novi Sad 2016, str. 31

21 Miroљub Radojković, „Mediji civilnog društva u Srbiji”, *CM: Časopis za upravljanje komuniciranjem*, 2008, vol. 3, no. 9, str. 13.

22 Isto, str. 15.

23 Miloš Stojković, „Pravni okvir za medije civilnog sektora”, u: Nedim Sejdinović i Žužana Serenčeš (urs.), *Mediji civilnog društva: uputstvo za upotrebu*, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Novi Sad 2016, str. 32.

medija civilnog sektora: 20 radijskih, 6 televizijskih, 30 internet portala, 11 štampanih izdanja (od dečijih, preko časopisa za osobe sa invaliditetom, do ekoloških i kulturno-umetničkih).²⁴ Neažurni registar medija pri Agenciji za privredne registre beležio je u 2019. godini značajno povećanje – 498 medija.²⁵ Kako navodi Vojvođanski istraživačko-analitički centar VOICE, više od polovine osnovano je u periodu od 2016. do 2019. godine i postoji sumnja da iza nekih od ovih medija stoje vladine nevladine organizacije (engl., GONGO, government nongovernmental organizations).

Više je razloga koji mogu objasniti ove trendove. Uvođenje medija civilnog sektora u zakonski okvir predstavljalo je minimalni ali ne i dovoljan uslov da oni počnu da se osnivaju. Radio i televizijske stanice iziskuju relativno visoka početna ulaganja zbog nabavke opreme i to je bio verovatno jedan od osnovnih razloga slabog odziva nevladinih organizacija. Za razliku od Hrvatske koja je imala posebnu liniju finansijskih podsticaja za medije civilnog društva,²⁶ podsticaji u Srbiji bili su skromni. Ovde treba dodati i da je uporedo tekao i proces privatizacije medija u opštinskom vlasništvu. Iz akademskih krugova dolazili su glasovi da bi lokalne medije trebalo transformisati u medije civilnog sektora jer oni i jesu okrenuti lokalnim zajednicama, a zbog male snage lokalnog tržišta svakako ne mogu opstati na profitnim osnovama.²⁷ Ovo bi bilo moguće da su domaće vlasti, profesionalna udruženja i inostrani akteri glasnije zagovarali ovu mogućnost, umesto što su od nje napravili „slepu tačku tranzicije medija u Srbiji”.²⁸

Porast broja medija civilnog sektora u poslednjih nekoliko godina može se povezati sa uspostavljanjem novog mehanizma podrške medijima: projektnim sufinansiranjem medijskih sadržaja. Ovaj mehanizam osmišljen je tako da se na javnim konkursima na republičkom, pokrajinskom i lokalnom nivou dodeljuju sredstva za one sadržaje koji pripadaju domenu javnog interesa (bave se ljudskim pravima, ekologijom, decom i sl). Dometi projektnog sufinansiranja su skromni jer je u prvim godinama od uvođenja 2014. godine služio uglavnom kao finansijska potpora za redovan rad lokalnih medija, a kasnije kao mehanizam izvlačenja

24 Brankica Drašković i Jelena Kleut, „Mediji civilnog društva kao neiskorišćena šansa za transformaciju lokalnih medija u Srbiji: perspektive medijskih poslenika”, u: Viktorija Car, Marijana Matović i Lejla Turčilo (ur.), *Mediji i javni interes*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Hanns Seidel Stiftung, Zagreb 2016, str. 41.

25 VOICE, U Srbiji registrovano 500 medija civilnog društva, 13. oktobar 2019. Dostupno preko: <http://voice.org.rs/voice-u-srbiji-registrovano-500-medija-civilnog-drustva/> (Pristupljeno 10. septembra 2020), para. 2.

26 Helena Popović, „Mediji trećeg sektora: konceptualizacija i društveni kontekst njihovog djelovanja”, u: Viktorija Car, Marijana Matović i Lejla Turčilo (urs.), *Mediji i javni interes*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Hanns Seidel Stiftung, Zagreb 2016, str. 30.

27 Miroljub Radojković, „Mediji civilnog društva u Srbiji”, *CM: Časopis za upravljanje komuniciranjem*, 2008, vol. 3, no. 9, str. 12.

28 Isto, str. 17.

javnog novca i privatne džepove i nagrađivanja medija koji su lojalni vladajućoj stranci.²⁹ Od kada je ustanovljeno projektno sufinansiranje broj medija koji se registrovao u APR-u, što je preduslov za konkurisanje, značajno je porastao, a internet izdanja i mediji civilnog društva očito su prepoznati kao najjednostavniji način osnivanja medija.

Ipak, treba dodati i da se mediji civilnog društva danas jasnije sagledavaju kao kontrateg rastućoj tabloidizaciji medija. Profesionalna medijska udruženja danas zagovaraju njihovo osnivanje, o čemu govori i formiranje mreže medija civilnog društva. Takođe, analiza samopercepcije ljudi koji vode ili rade za medije civilnog sektora ukazuje na to da je deo novinara u ovom obliku medijske organizacije video šansu da ostvari veći stepen profesionalne autonomije nego što bi ga imao u redakcijama komercijalnih medija.³⁰

Civilni sektor u medijima

Za razliku od prethodne dve teme koje upućuju na odnos države prema organizacijama civilnog društva, u ovom delu bavimo se pitanjem koliko su informacije i sadržaji koji dolaze iz civilnog društva prisutni u medijima. Dakle, o odnosu medija prema nevladinim organizacijama. Izrazito relevantan izvor za ovaj odnos je Indeks održivosti organizacija civilnog društva (IO OCD), koji je razvila Američka agencija za međunarodni razvoj (USAID). Pored pravnog okvira, finansijske održivosti, infrastrukture i dr, ovaj indeks prati i i sliku civilnog sektora u javnosti. Analize od 1997. do 2019. godine pokazuju da je ona bila najnepovoljnija krajem devedesetih godina, dok se u prve dve decenije 20. veka beleže usponi i padovi.³¹

Godišnji izveštaji Indeksa održivosti organizacija civilnog društva za Srbiju pokazuju da su lokalni mediji generalno otvoreniji za civilni sektor, dok mediji sa nacionalnim pokrivanjem relativno retko posežu za saradnjom.³² U poslednjem dostupnom izveštaju konstatuje se da: „Vodeći nacionalni mediji ne izveštavaju

29 Dinko Gruhonjić, Norbert Šinković i Jelena Kleut, „Ka evaluaciji projektnog finansiranja medijskih sadržaja u Srbiji”, u: Ana Milojević i Rade Veljanovski (urs.), *Verodostojnost medija: odnos finansiranja i sadržaja*, Čigoja – Fakultet političkih nauka, Beograd 2018, str. 11–29.

30 Brankica Drašković, „Samopercepcija i identitet kreatora sadržaja medija civilnog sektora u Srbiji”, u: Dejan Pralica i Stefan Janjić (urs.), *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 9*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2020, str. 106.

31 Sve dimenzije održivosti rangiraju se na skali od 1 do 7, pri čemu je 1 najviša, a 7 najniža ocena. Pred petooktobarske promene, 1999. godine, javna slika OCD je imala vrednost 5,5, da bi se u 2001. popravila na 3,5. Pad se beleži i tokom 2005. i 2006. godine, dok od 2008. sledi trend poboljšanja. On traje do 2015, kada počinje novi pad koji vodi tome da u 2019. godini indeks beleži vrednost od 4,9 za kategoriju javna slika OCD. Izvor: <https://csosi.org/?region=EUROPE>.

32 „Indeks održivosti – Srbija 2011”, USAID – Nacionalna koalicija za decentralizaciju, 2012. Dostupno preko: <https://nkd.rs/indeks-odrzivosti/> (Pristupljeno: 10. septembar 2020), str. 8.

niti objavljuju izjave u vezi sa aktivnostima OCD, osim humanitarnih akcija, ali je prisutna česta negativna medijska pokrivenost sektora, uključujući napade na pojedinačne aktiviste i organizacije³³

U prilog ovoj oceni govore i dva istraživanja koje je sproveo Odsek za medijske studije Univerziteta u Novom Sadu. U prvom, koje se bavilo medijskim izveštavanjem o siromaštvu i socijalnoj isključenosti tokom 2010. i 2011. godine, zaključuje se da se udruženja građana retko javljaju kao izvori informacija, dok su predstavnici državnih organa zastupljeni u više od polovine sadržaja.³⁴ Analiza medijskog diskursa o evropeizaciji iz 2012. i 2015. godine daje sličan rezultat, tek u 5% medijskih sadržaja predstavnici udruženja građana su sagovornici medija. Za obe teme, važno je naglasiti, postoji značajan broj organizacija civilnog društva koje mogu da pruže informacije i koje su uključene u navedene procese.

Odnos novinara prema civilnom sektoru

O stavovima novinara prema organizacijama civilnog društva postoji relativno malo podataka. Prema istraživanju iz 2019. godine, nešto više od trećine (35%) predstavnika OCD smatra da je stav većine medija prema građanskom sektoru pozitivan, dok 6% smatra da je stav većine medija negativan.³⁵ Kao glavni problem u saradnji sa medijima predstavnici civilnog sektora navode nezainteresovanost medija da izveštavaju o aktivnostima OCD.³⁶ Skoro svaki deseti predstavnik OCD smatra da je problem u tome što uticajni mediji imaju negativan stav prema OCD.³⁷

Odnos novinara prema organizacijama civilnog društva posredno se može iščitati iz pokušaja da se lokalni mediji u državnom vlasništvu transformišu u medije civilnog sektora. Istraživanje koje je bilo zasnovano na intervjuima sa predstavnicima lokalnih medija pokazuje da je negativna percepcija OCD jedan od razloga što mogućnost ovakve transformacije nije uspela. Naime, za deo novinara

33 „Indeks održivosti OCD 2019. za Srbiju”, USAID – Nacionalna koalicija za decentralizaciju, 2020. Dostupno preko: <https://nkd.rs/indeks-odrzivosti/> (Pristupljeno 20. oktobra 2020).

34 Dubravka Valić Nedeljković i Jelena Kleut, *Predstavljanje siromaštva u tradicionalnim i novim medijima*, Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije, Novi Sad 2012, str. 34.

35 Ivana Ćirković (ur.), *Sektor građanskog društva u Srbiji u 2019. godini*, Predstavništvo HELVETAS Swiss Intercooperation SRB, Beograd, 2020. Dostupno preko: https://act.org.rs/wp-content/uploads/2020/01/Sektor-gradjanskog-drustva-u-Srbiji-2019_studija_FINAL_compressed.pdf (Pristupljeno 10. septembra 2020), str. 61.

36 Isto, str. 60.

37 Isto.

OCD su sinonim za netransparentne finansije, „perionice para”, kako kaže jedan od novinara.³⁸

Međutim, da odnos novinara prema organizacijama civilnog društva nije u celini negativan pokazuje to da OCD učestvuju u radu Komisije za žalbe pri Savetu za štampu. Ovo samoregulatorno telo, koje su osnovali mediji i novinari, radi od 2010. godine i bavi se poštovanjem Kodeksa novinara Srbije. Uključivanje predstavnika javnosti, među kojima su i predstavnici udruženja građana, svedoči da ih novinari i mediji vide kao relevantne aktere i partnere.

Zaključne napomene

Uz ogradu da su zasnovani na nesistematično praćenim podacima, uvidi u četiri indikatora pokazuju da je, izuzev u početnim godinama reformskog uzleta, položaj organizacija civilnog društva u medijskom sistemu Srbije relativno slab. Mogućnost da OCD učestvuju u medijskoj regulaciji od samih početaka nailazila je na otpore koji su vremenom postajali samo izraženiji. U pogledu medija civilnog sektora, ocena koju iznosi Radojković važi i dalje: „Srpske političke elite nikada se nisu ozbiljno interesovale za uspostavljanje medija civilnog društva”³⁹, a moglo bi joj se još dodati: osim ukoliko nisu osnovani pod patronatom političke elite. Kao izvori u vestima OCD u Srbiji dele globalnu sudbinu civilnog društva jer ih mediji retko prepoznaju kao relevantne sagovornike. Odnos novinara prema OCD varira od izrazito negativne slike „stranih plaćenika” do partnera u odbrani etike javne reči. Dok prva dva indikatora upućuju na nedostatak volje države (i stranka na vlasti) da se civilnom društvu omogući značajnija uloga, druga dva kriterijuma mogu se razumeti u kontekstu odnosa medija prema vlasti. Oni mediji koji podržavaju vlast tipično imaju negativan odnos prema OCD, dok oni kritičniji u organizacijama civilnog društva vide izvore informacija i sagovornike.

Uz ovaj zaključak treba naznačiti da predstavljena analiza polazi od medijskog sistema i unutar njega nastoji da situira organizacije civilnog društva. Potpunije sagledavanje položaja OCD u medijskom sistemu Srbije iziskuje i drugačiji pravac analize koji bi krenuo od spremnosti i kapaciteta organizacija civilnog društva. Takođe, analiza bi mogla biti dopunjena mogućnostima koje je pružilo digitalno komuniciranje, pošto omogućava medijski rad izvan medija civilnog

38 Brankica Drašković i Jelena Kleut, „Mediji civilnog društva kao neiskorišćena šansa za transformaciju lokalnih medija u Srbiji: perspektive medijskih poslenika”, u: Viktorija Car, Marijana Matović i Lejla Turčilo (urs.), *Mediji i javni interes*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Hanns Seidel Stiftung, Zagreb 2016, str. 43.

39 Miroljub Radojković, „Mediji civilnog društva u Srbiji”, *CM: Časopis za upravljanje komuniciranjem*, 2008, vol. 3, no. 9, str. 19.

društva i direktnu komunikaciju sa građanima koja ne mora da prolazi kroz filtere tradicionalnih redakcija.

Literatura

- Atton, Chris (ed.), *The Routledge Companion to Alternative and Community Media*, Routledge, New York 2015.
- Ćirković, Ivana (ur.), *Sektor građanskog društva u Srbiji u 2019. godini*. Predstavništvo HELVETAS Swiss Intercooperation SRB, Beograd 2020. Dostupno preko: https://act.org.rs/wp-content/uploads/2020/01/Sektor-gradjanskog-drustva-u-Srbiji-2019_studija_FINAL_compressed.pdf (Pristupljeno 10. septembra 2020).
- Drašković, Brankica, „Samopercepcija i identitet kreatora sadržaja medija civilnog sektora u Srbiji”, u: Dejan Pralica i Stefan Janjić (urs.), *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 9*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2020, str. 101–116.
- Drašković, Brankica i Jelena Kleut, „Mediji civilnog društva kao neiskorišćena šansa za transformaciju lokalnih medija u Srbiji: perspektive medijskih poslenika”, u: Viktorija Car, Marijana Matović i Lejla Turčilo (urs.), *Mediji i javni interes*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Hanns Seidel Stiftung, Zagreb 2016, str. 37–51.
- Gans, Herbert J., *Deciding What's News: A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek and Time*, Northwestern University Press, Evanston, 2004.
- Gruhonjić, Dinko, Norbert Šinković i Jelena Kleut, „Ka evaluaciji projektnog finansiranja medijskih sadržaja u Srbiji”, u: Ana Milojević i Rade Veljanovski (urs.), *Verodostojnost medija: odnos finansiranja i sadržaja*, Čigoja – Fakultet političkih nauka, Beograd 2018, str. 11–29.
- Hadl, Gabrijela, „Mediji zajednice? Alternativni mediji? Analiza koncepta medija naroda, od naroda i za narod”, *CM: Časopis za upravljanje komuniciranjem*, 2008, vol. 3, no. 6, str. 5–28.
- Hallin, Daniel and Paolo Mancini, *Comparing Media Systems*, Cambridge University Press, New York 2004.
- „Indeks održivosti – Srbija 2011”, USAID – Nacionalna koalicija za decentralizaciju, 2012. Dostupno preko: <https://nkd.rs/indeks-odrzivosti/> (Pristupljeno 10. septembra 2020).
- „Indeks održivosti OCD 2019. za Srbiju”, USAID – Nacionalna koalicija za decentralizaciju, 2020. Dostupno preko: <https://nkd.rs/indeks-odrzivosti/> (Pristupljeno 20. oktobra 2020).
- Lievrouw, Leah, *Alternative and Activist New Media*, Polity Press, Cambridge 2011.
- Matić, Jovanka, *Medijske slobode u evropskom ogledalu*, Civil Rights Defenders, ANEM, NUNS, NDNV i Local Press, Beograd, 2012, Dostupno na: <http://www.civilrights-defenders.org/files/Serbian-Media-Scene-VS-European-Standards.pdf>. (Pristupljeno 10. septembra 2020).

- Snježana Milivojević, „Televizija u Evropi: regulativa, politika i nezavisnost – Srbija”, *Televizija u Evropi: regulativa, politika i nezavisnost*, Medija centar, Beograd – Open Society Institute, Budapest, str. 201–269.
- Popović, Helena, „Mediji trećeg sektora: konceptualizacija i društveni kontekst njihovog djelovanja”, u: Viktorija Car, Marijana Matović i Lejla Turčilo (urs.), *Mediji i javni interes*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Hanns Seidel Stiftung, Zagreb 2016, str. 19–36.
- Radojković, Miroljub, „Mediji civilnog društva u Srbiji”, *CM: Časopis za upravljanje komuniciranjem*, 2008, vol. 3, no. 9, str. 5–23.
- Radojković, Miroljub i Branimir Stojković, *Informaciono-komunikacioni sistemi* (Drugo izdanje), Clio, Beograd 2009.
- Sarah Repucci, “Freedom and the Media 2019 Media Freedom: A Downward Spiral”, Freedom House, 2020. Dostupno preko: <https://freedomhouse.org/report/freedom-and-media/2019/media-freedom-downward-spiral> (Pristupljeno 10. septembra 2020).
- Shoemaker, Pamela J. and Steven D. Reese, *Mediating the Message in the 21st Century: A Media Sociology Perspective* (Third Edition), Routledge, New York 2014.
- Stojković Miloš, „Pravni okvir za medije civilnog sektora”, u: Nedim Sejdinović i Žužana Serenčes (ur.), *Mediji civilnog društva: uputstvo za upotrebu*, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Novi Sad 2016, str. 20–41.
- Tuchman, Gaye, *Making News: A Study in the Construction of Reality*, The Free Press, New York 1978.
- Valić Nedeljković, Dubravka i Jelena Kleut, *Predstavljanje siromaštva u tradicionalnim i novim medijima*, Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije, Novi Sad 2012.
- Veljanovski, Rade, „Mediji i država u tranziciji”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2009, vol. 3, no. 3, str. 363–378.
- VOICE, U Srbiji registrovano 500 medija civilnog društva, 13. oktobar 2019. Dostupno preko: <http://voice.org.rs/voice-u-srbiji-registrovano-500-medija-civilnog-drustva/> (Pristupljeno 10. septembra 2020).

Jelena Kleut

OPENNESS OF THE MEDIA SYSTEM TOWARDS CIVIL
SOCIETY ORGANIZATIONS 20 YEARS AFTER THE 5 OCTOBER
REGIME CHANGE

Abstract: This paper analyzes the openness of the media system towards the civil society organizations in the period of 20 after the 5 October 2000 regime change in Serbia. For the purpose of the analysis, four indicators are formulated: participation of civil society organizations in the work of the media regulator, status of civil society media, representation of civil society media as news sources, and attitudes of journalists and media towards the civil society organizations. With the necessary limitations due to the

lack of systematic monitoring of this topic, we conclude that, except in the first years of reform initiatives, the position of civil society organizations in the media system of Serbia is relatively weak.

Key words: media system, civil society organizations, civil society media, news sources, journalists.

Asist. MA Stefan Surlić

Granice države i revolucije: statusna pitanja u petooktobarskim demokratskim promenama

Sažetak: Revolucija 5. oktobra 2000. nije značila samo borbu za uspostavljanje demokratskog poretka, već i izazov okončanja fragilnosti države kroz redefinisavanje odnosa sa Crnom Gorom i iznalaženje rešenja za trajni status Kosova i Metohije. U radu se polazi od pitanja – zašto sa demokratskim promenama nije došlo do izgradnje države Srbije kao zajednice sa definisanim granicama i građanima koji se nesporno smatraju njenim članovima? Analiza obuhvata višeslojnost problema i pokazuje da je, uprkos očekivanjima da će demokratski procesi ishodovati rešavanjem nacionalnih i državnih pitanja, izostao politički konsenzus i posledično bio propušten konstitucionalni momenat. Statusni sporovi koji su u odsustvu kompromisa vodili ka raskidu federacije i samoproглаšenju nezavisnosti južne pokrajine, odredili su postoktobarsku Srbiju u kojoj je Kosovo utvrđeno kao predustavni i ustavni osnov nacionalne i političke legitimacije. Na kraju, rad se bavi i posledicama koje posebno povezuju 5. oktobar sa statusom Kosova kroz pitanje legitimitea, ideju razgraničenja i ulogu Evropske unije kao nezaobilaznog aktera u permanentnom procesu izgradnje države.

Ključne reči: revolucija, 5. oktobar, izgradnja države, Kosovo, Crna Gora, ustav

---

* E-mail: stefan.surlic@fpn.bg.ac.rs

Uvod

Značajan broj akademskih radova o 5. oktobru posvećen je definisanju njegove prirode. Iako mnogi autori ne spore da je reč o revoluciji, insistiraju na eufemizovanoj konotaciji – „mirna”, „obojena”, „liberalna”, ili pak, na odrednicama koje uopšte ne upućuju na revolucionarni karakter – „prenos vlasti”, „pakt elita”, „smena na dvoru”... Međutim, sa ove vremenske distance 5. oktobar u kontekstu istoriografije, ali i istorijskog institucionalizma nesumnjivo postavlja pitanje: da li su za promene važniji događaji ili procesi? *Događaj* od pre 20 godina svakako je doveo do promene autoritarnog režima i otvorio prostor za uspostavu demokratske vlasti, ali politički život u Srbiji posmatran kao *proces* se i nakon dve decenije od petooktobarskog ishoda suočava sa dva istovetna pitanja: Zašto nisu ukotvljene demokratske institucije? Zašto sa demokratskim promenama nije došlo do izgradnje države kao političke zajednice sa definisanim granicama i građanima koji se nesporno smatraju njenim članovima? U ovom radu nastojaće se pružiti odgovor na drugo pitanje.

Petooktobarski događaj je nenamerno definisao *demos* na koga se voljno ili nevoljno odnosila revolucija. Iako je prevrat nastao zbog rezultata izbora za predsednika savezne republike, reč je o građanima Jugoslavije koji su živeli na teritoriji Srbije bez Kosova, i bez Crne Gore, kao druge federalne jedinice. Stoga je petooktobarska revolucija razjasnila u kojim institucionalnim okvirima može doći do demokratskih promena i ujedno koja politička zajednica jeste subjekt revolucije. Promene koje su se dogodile 2000. bile su vesnik formalnog odvajanja Crne Gore 2006. i unilateralnog proglašenja nezavisnosti Kosova 2008.

U analizi razloga zbog kojih nisu definisane granice i građani – pripadnici političke zajednice zvana Srbija, polazi se od namere nove političke elite da neposredno nakon 5. oktobra ponudi dijalog u demokratskim okvirima koji bi prevazišao konflikte i antagonizme iz prošlosti. Prvi argument je da su demokratske promene ovaplotile duboke razlike u pristupu i načinu rešavanja nacionalnih pitanja među vladajućom nomenklaturom. Drugo, otvorena statusna pitanja posledično su usložnjavala političke odnose lidera demokratske vlasti i onemogućila da se revolucija „samolikvidira” u ustavotvornom momentu. Treći argument je da za vlasti u Podgorici i Prištini tema nije bila demokratska promena (unutrašnja i spoljna) – već uspostavljanje nacionalne, međunarodno priznate države. Na kraju, statusni sporovi, koji su u odsustvu kompromisa vodili ka raskidu federacije i samoproглаšenju nezavisnosti južne pokrajine, odredili su postoktobarsku Srbiju lišenu „6. oktobra” u kojoj je Kosovo utvrđeno kao predustavni i ustavni osnov nacionalne i političke legitimacije.

Kao što ističe Roša Menokal, u fragilne države spadaju i one koje imaju odsustvo autoriteta i kontrole nad određenim delovima teritorije koju smatraju

svojom.¹ Upravo je nakon sporazumnog izlaska Crne Gore iz državne zajednice status Kosova opstao kao permanentna prepreka Srbiji na putu ka zaokruživanju svoje državnosti. Iako se sa Rezolucijom 1244 definisao poseban status južne pokrajine pod upravom misije UN, Kosovo se vremenom izgradilo u zaseban politički sistem, potpuno nezavisan u odnosu na Beograd, sa institucijama koje su 2012. okončale fazu „nadgledane nezavisnosti” i odavno prestale da budu „privremeni organi uprave”. Proklamovani koncept „suštinske autonomije” za Kosovo opstaje i dalje samo u deklarativnoj formi budući da nacionalni akteri nisu bili u mogućnosti da uspostave ili ojačaju državne institucije tamo gde su one ozbiljno bile ugrožene ili u potpunosti nedostajale.

Iako je malo očiglednih poveznica između statusa Kosova i 5. oktobra, ujedinjaju ih vrednosno-normativne posledice nastale u protekle dve decenije, a koje će u radu biti posebno obrađene: trajno odsustvo legitimiteta uspostavljenih postrevolucionarnih institucija zbog neučestvovanja Albanaca i njihovih predstavnika; „pobednici” i „poraženi” u revoluciji su u ideji podele, odnosno razgraničenja videli mogući ishod statusnog spora; dok je Evropska unija, kao nesporni politički cilj, postala i permanentni akter u rešavanju statusnih sporova i ujedno procesu izgradnje države.

Revolucija i nacionalno pitanje

Nosioци revolucionarnih promena bili su ujedinjeni u zahtevu za institucionalizacijom revolucije kroz ustanovljenje demokratskih institucija i procedura, ali je usled različitih ideoloških profilacija izostao konsenzus oko načina rešavanja otvorenih državnih i nacionalnih pitanja. Iako se u početku činilo da je reč o „jedinственom događaju u srpskoj istoriji jer se nacionalno i demokratsko pitanje postavljaju istovremeno”², sa demokratskom vlašću promenjen je samo pristup u rešavanju otvorenih pitanja – „od ratnih ka mirnim i diplomatskim ali i nova sredstva su vodila do istog zida i nužnog povlačenja”³.

Revolucija je predstavljala jedinstven momenat za otvaranje šireg dijaloga o prošlosti i njenim posledicama, koji dolazak demokratije, kako se vremenom pokazalo, nije mogao da amortizuje. U DOS-ovom predizbornom obećanju pre-

1 Alina Rocha Menocal, “State Building for Peace: a new paradigm for international engagement in post-conflict fragile states?”, *Third World Quarterly*, vol. 32, no. 10, p. 1715.

2 Đorđe Pavićević, „Peti oktobar u kontekstu šarenih revolucija”, u: Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Heinrich Böll Stiftung, Fakultet političkih nauka, Beograd 2010, str. 45.

3 Vesna Pešić, „Rekonstrukcija petooktobarskih zbivanja na osnovu memoarske i stručne literature”, u: Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Heinrich Böll Stiftung, Fakultet političkih nauka, Beograd 2010, str. 35.

točenom u ugovor sa narodom istaknuto je da se *najviši državni organi obavezuju da odmah otpočnu razgovore sa legitimno izabranim rukovodstvom Crne Gore o karakteru i funkcijama buduće državne zajednice Srbije i Crne Gore*, a u slučaju Kosova, *obavezaćemo buduću Vladu da odmah podnese program konkretnih mera Savetu bezbednosti UN kojim bi se omogućila dosledna primena Rezolucije 1244 o Kosovu, očuvao teritorijalni integritet i suverenitet Srbije*.⁴

Iako je stav o opstanku federacije sa Crnom Gorom i rešavanju statusa Kosova u skladu sa Rezolucijom SBUN 1244 u političkim porukama bio načelno jedinstven, u normativno-vrednosnom smislu, kako Dimitrijević ističe, „odnos prema prošlosti nikada nije eksplicitno politički tematizovan”, a vrlo često se iskazivao „u pervertiranim oblicima kao što su legalizam i odbrana nacionalne časti”.⁵ U institucionalnom smislu, proces izgradnje nacionalne države, sa kojim se Srbija suočila nakon 5. oktobra, usporio je i marginalizovao demokratizaciju, jer je ovo pitanje „trošilo svu raspoloživu pažnju, vreme i energiju nacije, a čak više njene vlade”.⁶

Prema Pavićeviću, sukob dva politička pristupa koja su ponikla iz strukturnih obeležja društva i koja imaju duboku istorijsku pozadinu definisao je „nacionalno-romantičarsku” i „prosvetiteljsku” tradiciju.⁷ Kroz dve koncepcije, koje su personifikovali Đinđić i Koštunica, posmatrani su i dometi revolucije u kojoj su zajedno učestvovali. Osvrćući se na dualizam unutar nedovršene države Podunavac ističe da je reč o sukobu „demokratske legitimnosti i fasadne legalnosti”, u kojoj fasadna legalnost predstavlja „nasleđe režima moći koji se gotovo nedirnut perpetuira u čitavom postoktobarskom razdoblju”.⁸

Analizirajući dva pristupa i politički konflikt koji je postojao između demokratski izabranog predsednika SR Jugoslavije i predsednika Vlade Republike Srbije, Pešić ističe da je „Koštunica prava mera oktobarskih promena” jer je izostala bilo kakva rasprava o nacionalnom pitanju, ono je nedirnuto jer za Košunicu nikada nije bilo ni sporno, čak ni u vreme Miloševića – „samo je bilo potrebno nacionalnom pridodati demokratsko i zemlji obezbediti izlazak iz međunarodne izolacije”.⁹

4 Laslo Sekelj, „Prinudna demokratizacija kriminalizovane države”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamičnim promenama u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 96.

5 Nenad Dimitrijević, „Rodoljupci pišu Ustav”, *Reč*, br. 74/20, str. 22–23.

6 Jovan Teokarević, *Demokratizacija i evropeizacija Balkana*, Čigoja štampa, Beograd 2019, str. 40.

7 Đorđe Pavićević, „Peti oktobar u kontekstu šarenih revolucija”, nav. delo, str. 46.

8 Milan Podunavac, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*, Čigoja štampa, Beograd 2006, str. 85.

9 Vesna Pešić, „Rekonstrukcija petooktobarskih zbivanja na osnovu memoarske i stručne literature”, nav. delo, str. 34.

Poziv na strogo poštovanje legaliteta i odsustvo jasnog raskida sa prošlim režimom tumačen je kao ishodište „zajedničke 'patriotski' bliske prošlosti”.¹⁰ S druge strane takva politička pozicija, lišena ideološkog svetonazora, posedovala je racionalizovanu argumentaciju – odustajanje od radikalne revolucije pri čemu kontinuitet predstavlja „strategiju redukovanja rizika, koja garantuje da će obe strane ostati na političkoj sceni i nakon promene režima”.¹¹

Međutim, izostanak saglasnosti oko promena, koji je stvorio utisak o nedovršenoj revoluciji, odrazio se i na rešavanje nacionalnih pitanja koja su se, pre svega, odnosila na status Kosova, ali i na redefinisane odnose sa Crnom Gorom. Vremenom je stvoren nepisani sporazum između stare i određenih delova nove vlasti, neka vrsta prećutne saglasnosti o nerešivosti problema, kao svojevrstne hipoteke za svaku društvenu snagu koja se usudi da o spornim nacionalnim pitanjima raspravlja van dominirajućeg diskursa.

Revolucija i ustav

Iako je opšte prihvaćeno da se 5. oktobra desio prevrat, revolucionarni karakter događaja je uskraćen za vrednosno-normativni preobražaj utemeljen na novom ustavu. Novi najviši normativni akt Srbije predstavljao je prvo i ujedno neostvareno obećanje na DOS-ovoj agendi ugovora sa narodom:

„Prvo, usvojićemo deklaraciju o hitnim priprema za donošenje novog Ustava, radi otklanjanja postojećeg ustavnog haosa. Nova ustavna i zakonska rešenja biće usklađena sa savremenim pravnim i civilizacijskim standardima, posebno u sferi ljudskih sloboda, zaštite građanskih i manjinskih prava, parlamentarizma, odgovornosti vlada i vladavine prava. Deklaracija će uvažiti potrebu za decentralizacijom države, sa posebnim osvrtom na regionalizaciju Srbije i afirmaciju autonomije Vojvodine i Kosova i Metohije.”¹²

Institucionalna mogućnost za ustavne promene nije bila upitna, budući da je postojala stabilna parlamentarna većina (176 od 250 poslanika) za pokretanje postupka. Međutim, očigledno da nije postojao minimalni zajednički sadržalac u konstrukciji nove političke zajednice. Drugo, konstitucionalni momenat traje

10 Dokica Jovanović, „Legalitet ili diskretna odbrana nacionalizma”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 113.

11 Nenad Dimitrijević, „Paradoksi ustavnog kontinuiteta u kontekstu osporene državnosti”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 278.

12 Laslo Sekelj, „Prinudna demokratizacija kriminalizovane države”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 96.

kratko, „jer na njegovo mesto brzo dolaze imperativi dnevne politike, koji produbljuju razlike među političkim akterima” i on je u slučaju Srbije nakon 5. oktobra propušten, a ishodovao je zadržavanjem „državno-pravnog provizorijuma opterećenog višestrukim nasleđem prošlosti”.¹³

Navodeći da je reč o stanju u kome građani određuju jednu političku zajednicu, „uređuju i definišu fundamentalne vrednosti na kojima počiva”, Podunavac ističe da konstitucionalni momenat ujedno „omogućava i daje šansu za redefiniciju zajedničkog kolektivnog identiteta”.¹⁴ Budući da je izostala konstitucionalizacija revolucije, postalo je evidentno da među demokratskim nosiocima vlasti nije postojao minimalni okvir saglasnosti oko izgleda nove političke zajednice.

Nesuđenom ustavu je, pored kompleksnosti postpetooktobarskih političkih procesa nedostajao integrativni element, neupitna zajednička vrednost koja bi se zasnivala na pretpolitičkom identitetu i koji bi stvarala osećaj kolektiviteta i pripadništva jedinstvenoj zajednici. Nakon spoznaje da se albanska zajednica neće reintegrirati u nove demokratske institucije, i posle nekoliko neuspešnih inicijativa i pregovora o finalnom statusu Kosovo je u novom identitetskom čitanju prepoznato kao osnov ustavotvorne inicijative, ali tek 2006:

*Ako danas donesemo odluku da u novi ustav Srbije zapišemo neoborivu istinu da je Kosmet sastavni deo Srbije, donećemo sudbinski važnu i jedino moguću odluku. Na taj način mi svima šaljemo nedvosmisleni poruku da državu Srbiju, kada je reč o Kosovu i Metohiji, obavezuje jedino i isključivo ono što stoji u njenom ustavu.*¹⁵

Preambula ustava i odredbe koje definišu status „suštinske autonomije” za Kosovo i Metohiju mogle su imati samo deklarativni karakter budući da su u datom trenutku pa sve do danas – nesprovodive. Prema Dimitrijeviću, reč je o „simboličkoj deklaraciji lišenoj pravnog značaja”, ali ako joj se priđe sa aspekta poštovanja kao istinske pravne norme ona bi podrazumevala „prekid svih političkih i pravnih veza sa svima u svetu koji prihvataju nezavisnost Kosova”.¹⁶

Iako se navode rezultati istraživanja u vreme donošenja ustava, po kojima 87,5% građana nije prepoznalo da je Kosovo bilo razlog „ustavotvornog pregnuća”, stvoren je gotovo politički konsenzus da je „preambula bila simbol teritorijalne i, još mnogo više, duhovne celovitosti Srbije i povlačila je za sobom vrhovnu etičku obavezu o reintegraciji Kosova i Metohije u srbijanske granice”.¹⁷ Ujedno,

13 Nenad Dimitrijević, „Rodoljupci pišu Ustav”, nav. delo, str. 22.

14 Milan Podunavac, *Poredak konstitucionalizam demokratija*, nav. delo, str. 84.

15 Vojislav Koštunica, „Pravom i pravdom protiv svakog nametanja nezavisnosti Kosmeta”, Vlada Republike Srbije, 2006.

16 Nenad Dimitrijević, „Rodoljupci pišu Ustav”, nav. delo, str. 25-26.

17 Aleksandar Molnar, *Ustavni kaos prve revolucionarne rotacije u Srbiji 5. oktobar 2000 – 27. jul 2012*, Fabrika knjiga, Beograd 2013.

Molnar navodi da je ustavotvorni proces bio deo pragmatične političke strategije, svojevrsni „blef” u kome su se u Miloševićevom maniru spojili „pravni legitimitet (ustav)” i „tradicionalni legitimitet (Kosovski zavet)” kako bi se obezbedila neprikosnoveni „suverena” vlast političkih partija.¹⁸

Revolucija i državna zajednica

Postojalo je uverenje da će uspostava demokratije promeniti odnose sa vlastima u Podgorici i Prištini, odnosno da sa odlaskom autoritarnog režima Slobodana Miloševića prestaje i legitimnost zahteva za odvajanjem od Srbije. Političke promene ostvarene 5. oktobra otvorile su mogućnost da se pitanje temeljnog preuređenja državne zajednice postavi na miran i demokratski način. Već u samom predizbornom programu najavljuje se promena pristupa u odnosima sa Crnom Gorom: *donećemo rezoluciju kojom se ukida sadašnja ekonomska i politička blokada Crne Gore.*¹⁹

Pored opredeljenja za očuvanje federacije, za Demokratsku opoziciju Srbije bio je neupitan i status Kosova koji bi posredstvom dijaloga doveo do reintegracije u novouspostavljene demokratske institucije nakon izbora: *Obavezaćemo buduću Vladu da odmah podnese program konkretnih mera Savetu bezbednosti UN kojim bi se... garantovala prava na miran i siguran život svim stanovnicima Kosova i podstakla njeno integracija u nove demokratske institucije zemlje.*²⁰

Međutim, ubrzo će se pokazati da je, pored razlaza sa Crnom Gorom, Srbija, „u stvarnosti (premda ne i pravno), izgubila Kosovo”, u kojoj, prema Antoniću, „Milošević nije bio jedini krivac” za nestanak velike i krnje Jugoslavije, ali je neosporno da je njegova vladavina „iza sebe ostavila zemlju znatno manju nego što je bila na početku njegove uprave, što nije daleko od domaćina koji je nemarom izgubio većinu nasleđenih dobara”.²¹

Postrevolucionarni zanos prekinut je činjenicom da crnogorski i albanski lideri nisu bili zainteresovani za demokratske promene (kako unutrašnje tako ni na nivou zajednice), već za uspostavu nacionalne, međunarodno priznate države. Tako su granice demokratske revolucije, nenameravano od strane njenih predstavnika i nosilaca, ocrtale i granice države.

18 Aleksandar Molnar, *Ustavni kaos prve revolucionarne rotacije u Srbiji 5. oktobar 2000 – 27. jul 2012*, Fabrika knjiga, Beograd 2013.

19 Laslo Sekelj, „Prinudna demokratizacija kriminalizovane države”, nav. delo, str. 22.

20 Isto.

21 Slobodan Antonić, „Priroda petooktobarskog prevrata, 'Miloševićevo zaveštanje' i demokratska Srbija”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 37.

U ovom poglavlju posebna pažnja se posvećuje razlozima raspada federacije uprkos demokratskim promenama, iako sa Beogradskim sporazumom 2002. državna zajednica opstaje do crnogorskog referenduma 2006.

Nakon 5. oktobra, posredi nije bilo samo omeđavanje političkih sistema, već i razdvajanje demokratije od autoritarnog režima. Sa dolaskom demokratskih snaga u Srbiji, postalo je jasno da u Crnoj Gori postoji „jedan lični režim, ponikao u Miloševićevoj školi demokratskog despotizma”.²² Do izbora u septembru 2000. činilo se da je situacija sa stanovišta demokratskih normi potpuno obrnuta, da je reč o „sporu između jedne federalne jedinice u kojoj je prevagu odnela demokratska politika, i druge u kojoj dominira autoritarna struktura vlasti potpomognuta isto tako autoritarnim saveznim ustanovama”.²³ Međutim, Mićunović podseća da je čitavih sedam godina koalicija na saveznom nivou sa crnogorskim DPS-om održavala Miloševićevu vladavinu, ujedno omogućavajući 1997. i formalni kvorum za izbor predsednika usled bojkota demokratske opozicije.²⁴

Privid demokratije nastaje sa unutrašnjim raskolom u DPS-u koji je rezultirao sukobom sa Miloševićem, ali i sa uslovima političke kompeticije u Crnoj Gori budući da su u dva navrata (1998. i 2001) „izborni zakoni bili prihvaćeni na osnovu opšte stranačke saglasnosti”.²⁵ Takođe, nesporna je činjenica da se federalno ustrojstvo kršilo nedemokratskim sredstvima od strane Srbije. Usvajanje šestojulskih amandmana na Ustav SR Jugoslavije uskraćeni su za „tri legitimiteta: ni postupka, ni donosioca, ni sadržine”.²⁶

Sa ove vremenske distance, posebnu pažnju privlači kompleksnost antifederalističkih osećanja u Crnoj Gori. Molnar ističe da je veoma teško utvrditi tačku razdvajanja autentičnih antifederalista koji su za izgradnju nezavisne, demokratske ustavne države od nacionalističkih snaga koji brane režim Mila Đukanovića, i proročki najavljuje da bi njihov principijelni sukob trebalo očekivati nakon disolucije Jugoslavije.²⁷ Primetno je takođe da je strategija osamostaljivanja imala

22 Aleksandar Molnar, „O neizvesnostima revolucije započete 5. oktobra 2000”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 184.

23 Slobodan Samardžić, „Da li je moguća federalna saglasnost između Srbije i Crne Gore?”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 263.

24 Dragoljub Mićunović, „Pogled na promene iz perspektive političara”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 200.

25 Slobodan Samardžić, „Da li je moguća federalna saglasnost između Srbije i Crne Gore?”, nav. delo, str. 268.

26 Srđan Vukadinović, „Socijalno-političke promjene u Srbiji/Jugoslaviji i prilike u Crnoj Gori”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 302.

27 Aleksandar Molnar, „O neizvesnostima revolucije započete 5. oktobra 2000”, nav. delo, str. 185.

pažljivo odabran evolutivni put. Budući da vladajuća nomenklatura na početku nije bila sigurna u snagu independističke ideje, a ujedno je uživala značajnu podršku birača koji su bili za opstanak zajedničke države, opredelila se za „prosvetiteljski” pristup.

Mobilizacija se odvijala bez jasne konstrukcije „neprijatelja”, samo delimično je upotrebljavan konstrukt „Miloševićev režim”, ali sa oprezom jer je i sama „vladajuća crnogorska elita bila deklarirani saborac postojećeg državnog okvira i njegov dugogodišnji podržavalac”.²⁸ Sa padom režima 5. oktobra, Lazić primećuje da u argumentaciji preovlađuju pozitivni činioци sa „navodnim, principijelnim prednostima koje državna nezavisnost podrazumeva”.²⁹ Paradoksalno, konstrukt Srbije kao hegemonu i neprijatelja crnogorske državnosti biće politički instrumentalizovan tek nakon uspešno održanog referenduma o osamostaljivanju.

Ciljana neprincipijelnost pred raspad SR Jugoslavije uočavala se i u konkretnim političkim zahtevima. Dok je uoči pada Miloševićevog režima iz Podgorice bila ponuđena Platforma o redefinisaniu odnosa, ali u okviru zajedničke države, sa dolaskom demokratskih snaga u Srbiji odbija se i ponuda o maksimalnoj decentralizaciji vlasti koja bi na saveznom nivou zadržala svega četiri do pet funkcija – i insistira isključivo na potpunju nezavisnosti.³⁰

Novi politički odnosi lišeni centralističkog pristupa na saveznom nivou, a ujedno bilo kakve hegemonističke ili ekspanzionističke aspiracije iz Srbije, ipak bivaju suočeni sa dva jasna zahteva od strane predstavnika Crne Gore: „organizovanje referenduma o nezavisnosti i insistiranje na međunarodnom priznanju republike”.³¹ Na taj način se i formalno odbija bilo kakva ideja o demokratskom redefinisaniu odnosa na nivou državne zajednice koji bi proizlazio iz demokratskog legitimiteta federalnih konstituenata, a savezni ustav se jednostrano proklamuje u ništavan i neobavezujući.

Problematizujući imperativ kontinuiteta u pokušajima očuvanja savezne države, Dimitrijević prepoznaje pogrešnu strategiju zbog pravno-tehničke neodrživosti budući da jedna strana „negira legitimitet države u celini, pa se, tomu konsekventno, samooslobađa obaveze da poštuje pravo”.³² Neupotrebljivost formalno važećeg najvišeg normativnog akta bila je dvostruka – prethodnim kršenjem i

28 Mladen Lazić, „Državni status Crne Gore: teško razrešiva dilema”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 283.

29 Isto.

30 Dragoljub Mićunović, „Pogled na promene iz perspektive političara”, nav. delo, str. 200.

31 Slobodan Samardžić, „Da li je moguća federalna saglasnost između Srbije i Crne Gore?”, nav. delo, str. 267.

32 Nenad Dimitrijević, „Paradoksi ustavnog kontinuiteta u kontekstu osporene državnosti”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 279.

voluntarističkim prilagođavanjem od strane autoritarnog režima koji je uzurpirao savezne institucije, a potom jasnim političkim opredeljenjem druge strane o izlišnosti federalnog odnosa.

Vukadinović je u debati o sudbini ustava isticao da je reč o dokumentu koji je „pravno mrtav” budući da je Crna Gora u politici suprotstavljanja Miloševićevom režimu već „ostvarila zavidan nivo faktičke samostalnosti”.³³ Izvodi se zaključak da Jugoslavija nije bila država i pre formalnog osamostaljivanja Crne Gore jer više nije postojao „minimalni set pravnih pravila koje bi svi njeni građani i politički subjekti prihvatili kao obavezujuće”.³⁴ Postepeno preuzimanje prerogativa suverenosti u različitim sferama „(samostalan pravni sistem, samostalan ekonomski i monetarni sistem, sopstveni carinski sistem, nezavisna spoljna politika, itd.)”³⁵ učinio je 5. oktobar zakasnelim datumom za redefinisavanje federacije sa Crnom Gorom, u kojoj su institucionalni, politički pragmatični i uslovno vrednosni razlozi odneli prevagu nad identitetskim osnovama zajedničkog života sa Srbijom.

Osnivački mit – između Kosova i 5. oktobra

Tekovina stečena događanjem 5. oktobra je u kontekstu određivanja granica države i revolucije zanemarila pitanje identitetskog jezgra zajednice. Uprkos ideološkim udaljenostima, nove demokratske snage su bile u obavezi da promišljaju o integrišućem momentu izgrađenom na osnivačkom mitu koji je nesporan i koji okuplja. U stanjima dubokih društvenih kriza i potresa, kao što je i oktobarski prevrat, upravo je mit „sredstvo da se povrati poremećeni identitet” i „vrsta političke memorije koju svi mi koji pripadamo jednoj političkoj zajednici delimo i koja je osobita samo za nas”.³⁶

Kosovski mit je u različitim epohama izgrađivan kao identitetski postament, koji za mnoge predstavlja „mesto začetka državnosti, moralnu, duhovnu i državotvornu vertikalnu nacije i države Srbije”.³⁷ Referisanje na „6. oktobar” kao skup propuštenih revolucionarnih ishoda nije podrazumevao oživljavanje, ali je

33 Srđan Vukadinović, „Socijalno-političke promjene u Srbiji/Jugoslaviji i prilike u Crnoj Gori”, nav. delo, str. 304.

34 Nenad Dimitrijević, „Paradoksi ustavnog kontinuiteta u kontekstu osporene državnosti”, nav. delo, str. 279.

35 Srđan Vukadinović, „Socijalno-političke promjene u Srbiji/Jugoslaviji i prilike u Crnoj Gori”, nav. delo, str. 305.

36 Milan Podunavac, *Poredak konstitucionalizam demokratija*, nav. delo, str. 163.

37 Milan Jovanović, „Podela Kosova i Metohije – iznuđeno rešenje nasilne i jednostrane secesije”, u: Veselin Kljajić (ur.), *Kosovo i Metohija kao nacionalno i državno pitanje Republike Srbije*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2018, str. 20.

svakako zahtevao diferencijaciju kosovskog mita od kauzalnosti pogubne politike prema Kosovu.

Međutim, u posebnim istorijskim trenucima (kao što je nesumnjivo bio 5. oktobar) revolucionarne političke snage imaju potencijal kreiranja novih mitova koji u svojoj savremenosti mogu zaseniti one dubinske, pretpolitičke osnivačke mitove kakav je kosovski i, što je presudno – podariti mu novo, hermeneutičko čitanje. Potencijali 5. oktobra kao novog okupljajućeg mita razoreni su inertnim kontinuitetom sa starim režimom, ogoljenom političkom borbom među političkim nosiocima revolucije i, posebno – propuštenom prilikom da se revolucionarni zalog ustavotvori. Kao što ističe Molnar, suštinski interes Srbije da donese novi ustav postojao je još 2000, ali razlog za to nije bio plod svesti da je Kosovo neotuđivi deo Srbije nego u „konstituciji slobode svih građana”.³⁸

Sukobu dva politička koncepta u postrevolucionarnom razdoblju dodeljeno je posebno „Kosovo polje”. Dok je „Đinđić bio uveren da rušenjem Miloševićevog režima treba da započne i likvidacija ideoloških temelja njegove vlasti, uključujući tu i kosovski mit”, Koštunica se nije oglašavao do trenutka samoproглаšenja kosovske nezavisnosti.³⁹ Obrazlažući potrebu za donošenjem novog ustava Koštunica je 2006. izjavio:

*Od kada postoji Srbija, svaki pripadnik našeg naroda rađa se i umire sa svešću da je Kosovo uvek bilo i da će zauvek biti sastavni deo Srbije. Nama, koji u ovom trenutku predstavljamo građane Srbije, pala je u deo najveća obaveza da ovu istinu iznova potvrdimo upisujući je velikim i neizbrisivim slovima u novi ustav Srbije.*⁴⁰

Umesto mita kao „repozitora bazičnih ideja o zajedničkom poretku”⁴¹, Kosovo se usled neuspeha rešavanja statusnog spora oživljava u instrumentalizaciji koja, kako vreme pokazuje, za posledicu ima samorazarajuće društvene ishode. Čini se da nije posredi pitanje opstanka Kosova u sastavu Srbije, već Srbije bez teritorijalne tapije na ideju o istorijskoj i identitetskoj kolevci.

Revolucija i Kosovo

U ovom, ujedno poslednjem poglavlju pažnja je posvećena poveznicama između statusa Kosova i 5. oktobra. Iako ne postoji direktna međuzavisnost, ujedinjuju ih tri prepoznate vrednosno-normativne posledice nastale u protekle dve decenije: a) trajno odsustvo legitimiteta uspostavljenih postrevolucionarnih institucija

38 Aleksandar Molnar, „5. oktobar, 6. oktobar, 12. septembar...”, *Reč*, br. 74/20, str. 46.

39 Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu Polju*, XX vek, Beograd 2016.

40 Vojislav Koštunica, „Pravom i pravdom protiv svakog nametanja nezavisnosti Kosmeta”, Vlada Republike Srbije, 2006.

41 Milan Podunavac, *Poredak konstitucionalizam demokratija*, nav. delo, str. 165.

zbog neučestvovanja Albanaca i njihovih predstavnika; b) „pobednici” i „poraženi” u revoluciji su u ideji podele, odnosno razgraničenja videli mogući ishod statusnog spora; 3) Evropska unija je, kao nesporni politički cilj, postala i permanentni akter u rešavanju statusnog spora i ujedno izgradnje zasebnih političkih sistema – Srbije i Kosova.

Ukidanjem široke autonomije, koju je južna pokrajina uživala do 1990, albanska zajednica prestaje da bude društveni i politički činilac ne samo na nivou Srbije, već i na teritoriji Kosova i Metohije gde je činila 90% stanovništva. Devedesete godine bile su obeležene bojkotom institucija od strane Albanaca i represijom Miloševićevog režima. Kako ističe Orlović, u ovom periodu „suživot je zamenjen distancom, dualizmom i paralelizmom življenja”, kao svojevrsnom paradigmatom etničke koegzistencije između dva naroda.⁴²

Kosovski Albanci nisu učestvovali ni u pokrajinskim ni u centralnim, nacionalnim institucijama vlasti. Njihov bojkot izbora iskorišćavan je za manipulacije na terenu i obezbeđivanje potrebnih glasova u održanju nedemokratskog režima. Mićunović je kao predstavnik opozicije i tokom devedesetih ukazivao na pogubnost takve politike:

*Kako mislite da sačuvate teritoriju bez stanovništva? Hoćete li stanovništvo proterati, pobiti? Ako to ne nameravate, morate ih integrisati, morate razgovarati da glasaju, da uđu u parlament i vladu.*⁴³

Ako je režim pre 5. oktobra bio indiferentan prema statusu Albanaca, nezavisno od njihovih separatističkih aspiracija, postrevolucionarni predstavnici vlasti nisu mogli da dopuste tu vrstu demokratske deficitarnosti. Drugim rečima, bojkot društvenog i političkog života od strane 17% građana Srbije nije predstavljao problem za autoritarni režim, ali za demokratsku vlast je to značilo trajno odsustvo legitimiteta novouspostavljenih institucija.

I u slučaju argumenta da je postojalo strateško opredeljenje Albanaca za neučestvovanjem kako bi se izbegao čin lojalnosti prema „srpskoj” političkoj zajednici, sistem je bio u obavezi da prepozna poruku i pruži institucionalni odgovor. Jedna od ideja koja je dolazila od strane demokratske opozicije bila je da se određeni broj mesta u Narodnoj skupštini „zamrzne” i simbolično pokaže da su ona rezervisana za građane Srbije albanske nacionalnosti.⁴⁴

Na osnovu predizbornog programa 2000. zaključuje se da su revolucionarne snage u Srbiji verovala u reintegraciju albanske zajednice i njihovo učešće u institucijama koje bi imale demokratski karakter. Međutim, sukob 1999, NATO

42 Slaviša Orlović, *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 219.

43 Dragoljub Mićunović, „Pogled na promene iz perspektive političara”, nav. delo, str. 199.

44 Isto.

bombardovanje i prepuštanje uprave teritorijom Kosova UN misiji izvršile su demarkaciju linije koju revolucija i demokratija nisu mogle da pređu.

Vlasti u Srbiji su nakon 5. oktobra insistirale na integritetu državnih granica i pravima srpske zajednice na Kosovu. S druge strane, demokratski diskurs nije iskoračio iz začaranog kruga ignorisanja Albanaca kao dominantne grupe u pokrajini i izjednačavanja građanskog statusa sa etnicitetom, stoga je nastavljeno sa politikom – Srbi sa Kosova su građani Srbije dok Albanci sa Kosova to nisu.

Budući da sporan status Kosova Srbiju čini trajno nedovršenom državom, nad svakom sledećom vlašću nakon 5. oktobra lebdelo je pitanje legitimiteta i ujedno mogućeg trajnog rešenja. Kako ističe Jovanović, „snažna konstanta koja se može istorijski verifikovati je da 'Srbija kao država i Srbi kao narod nisu duže od veka našli način da integrišu Albance'”.⁴⁵ Stoga se od Đinđića pa do Vučića postavlja kao pragmatično političko pitanje: šta Srbija u teritorijalnom i nacionalnom smislu može da izvuče od Kosova?

Pre obrazloženja koncepta o „dostojanstvenom” povlačenju sa Kosova, trebalo bi imati dve činjenice na umu. Prvo, da, pored ideje o podeli ili razgraničenju (koja je manjinska), postoji dominantna podrška „aktivnom” zamrznutom konfliktu do „pasivnog” konačnog obračuna kada bi se pokušala povratiti uprava nad pokrajinom i na taj način učinila pravno primenjivom ustavna norma o Kosovu kao neotuđivom delu Srbije. Drugo, većinu aktera koji su bili politički relevantni u postoktobarskom periodu objedinjavala je ideja o „suštinskoj autonomiji” koja na umu nije imala proklamovanu predizbornu reintegraciju Albanaca, već stvaranje „države u državi” – potpuno nezavisan život u odnosu na državne institucije Srbije, ali sa odsustvom međunarodnog priznanja faktički samostalnog društvenog i političkog sistema. Paradoks odnosa prema kosovskom pitanju je da je u narastajućem autoritarizmu Srbija oduzela široku autonomiju Kosovu, da bi je nakon represije, rata, ratnih zločina i kidanja svih društvenih veza sa albanskom zajednicom svesrdno i nadograđeno nudila u zakasneloj demokratiji.

Ideja o podeli koju je premijer Đinđić ponudio kao moguće finalno rešenje srpsko-albanskih odnosa zasnivala se na uverenju da Kosovo protokom vremena sigurno ide ka nepovratnoj nezavisnosti. Dokumentom „Strategija za Kosovo i Metohiju” Đinđić je formulisao ideju o konstitutivnosti srpske zajednice, čime bi se zaštitila njena uloga kao političkog činioca na Kosovu.⁴⁶ U pismu koje je u februaru 2003. poslao tadašnjem premijeru Velike Britanije navodi da je prva opcija za Kosovo „više od pokrajine manje od federalne jedinice” sa pravom na secesiju u budućnosti, druga opcija kiparska demarkacija ali bez promene granica i, na kraju, treća „promena granica sporazumom” sa zaključkom: „trebalo bi

45 Milan Jovanović, „Podela Kosova i Metohije – iznuđeno rešenje nasilne i jednostrane secesije”, nav. delo, str. 20.

46 Slaviša Orlović, *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*, nav. delo, str. 240.

da budemo dovoljno hrabri i da se suočimo sa najdramatičnijom opcijom – trećom⁴⁷. Petnaest godina kasnije predsednik Vučić se javno deklarirše da je za ideju „razgraničenja” sa Albancima, ne navodeći liniju razgraničenja ali uz konstataciju da „imamo teritoriju za koju se ne zna ko je kako tretira i šta kome pripada – to je uvek izvor potencijalnih sukoba i problema”⁴⁸.

Oba predloga polaze od premise da je država bez definisanih granica izvor neizvesnosti i potencijalnih konflikata u budućnosti, tj. suštinski fragilna. Ujedno oba predloga podelom/razgraničenjem šalju jasnu poruku o prihvatanju „okrnjenog” Kosova kao nezavisne države. Istovetnost je i u etnicitetu kao zamišljenoj putanji linije razgraničenja. Na kraju, pobednici i poraženi 5. oktobra se susreću na konkluziji da je pogubna „prošlost” suzila manevarski prostor i da se o rešenju za Kosovo može razmišljati samo u kategorijama satisfakcije. Međutim, gubi se iz vida vremenska distanca između dva predloga, koja je kreirala značajno drugačiji unutrašnji i međunarodni kontekst – pa se na potencijalno rešenje može gledati kao na izvor novih sukoba i nerazumevanja.

Sa stanovišta nacionalnog pitanja, podela će kao ideja za rešavanje statusnog spora opstati i u budućnosti i za to postoje dva vrlo privlačna razloga. Prvo, Srbiji „vreme nije saveznik u postizanju boljih opcija”, što ujedno znači da se, ako se podela kao rešenje odbaci, nameće priznanje secesije kao neminovan ishod.⁴⁹ Drugo, realan politički život bez dominantno albanskog Kosova je na unutrašnjem planu homogenizovao Srbiju kao zajednicu. Ističući da odsustvo dubokih etničkih rascepa kreira pretpostavke za demokratski poredak, Antić u postpetooktobarskom promišljanju zaključuje: „Ako bi se rastakanje Jugoslavije konačno zaustavilo, recimo, na nezavisnoj Crnoj Gori i (stvarno, premda ne i pravno) samostalnom Kosovu, Srbija bi dosta brzo mogla da dođe do ’nacije-države’, političkog naroda i postojane demokratije”⁵⁰.

Treća poveznica 5. oktobra i Kosova je Evropska unija. Nove političke snage prigrilile su evropsku orijentaciju i punopravno članstvo odredile kao strateški cilj. Uzimajući u obzir relevantne političke opcije koje su bile na različitim stranama revolucije, kao i deklarativnost i skeptičnost koje prate evropsko opredeljenje, ne može se osporiti da je „postajanje normalnom evropskom državom ’konceptualni centar’ (oslanjajući se na Furea) petooktobarskih promena”⁵¹.

47 Zoran Đinđić, „Pismo Bleru” – Pisana zaostavština, Fondacija Zoran Đinđić, Beograd 2003.

48 *Radio Televizija Srbije*. „Vučić: Ja sam za razgraničenje sa Albancima”. Dostupno preko: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3224651/vucic-ja-sam-za-razgranicenje-sa-albancima.html> (Pristupljeno 10. novembra 2020).

49 Milan Jovanović, „Podela Kosova i Metohije – iznuđeno rešenje nasilne i jednostrane secesije”, nav. delo, str. 25.

50 Slobodan Antić, „Priroda petooktobarskog prevrata, ’Miloševićevo zaveštanje’ i demokratska Srbija”, nav. delo, str. 38–39.

51 Đorđe Pavićević, „Peti oktobar u kontekstu šarenih revolucija”, nav. delo, str. 50.

Međutim, evropske integracije obeležene su politikom uslovljavanja koja je svojom nekonzistentnošću rezultirala skromnim ishodima. Sa priznanjem nezavisnosti Kosova od strane vodećih zemalja članica, Srbija se na evropskom putu više suočavala sa pitanjem o priznanju novih granica nego sa uslovom ukotvljavanja demokratskih institucija i vladavina prava. S tim u vezi, normalizacija odnosa Beograda i Prištine definisana je u poglavlju 35, čime se celokupni pregovarački proces Srbije i EU uslovljava pitanjem Kosova:

Ako 'napredak u normalizaciji odnosa sa Kosovom značajno zaostaje za napretkom u pregovorima u celini, zbog toga što Srbija nije delovala u dobroj nameri, posebno u primeni sporazuma postignutih između Srbije i Kosova', Komisija će..., predložiti obustavu preporuka za otvaranje i/ili zatvaranje drugih pregovaračkih poglavlja...⁵²

Evropska unija se kao nesporno „strateško opredeljenje” proizvela u direktnog aktera u rešavanju statusnog spora i ujedno izgradnje zasebnih političkih sistema – Srbije i Kosova, insistirajući da dve strane ne blokiraju jedna druga na putu ka punopravnom članstvu.⁵³ Međutim, mehanizam uslovljavanja, na kome se EU snažno oslanja u procesu izgradnje država, se, prema Biberu, pokazao kao neefikasan iz dva razloga: prvi, nedostatak posvećenosti domaćih političkih elita EU integracijama, a drugo, i dalje „nereshiva” statusna pitanja koja imaju paralizujuć efekat na sve ostale političke procese.⁵⁴

Zaključak

U radu se nastojala predstaviti složena struktura razloga koji su uticali da sa demokratskim promenama 2000. ne dođe do izgradnje države Srbije kao zajednice sa definisanim granicama i građanima koji se nesporno smatraju njenim članovima. Događaj od 5. oktobra nije ishodovao željenim procesima, demos revolucije se nije poklapao sa granicama proklamovane političke zajednice, a uspostava integrisanog društva i konsolidovane demokratije je, kako unutrašnjim tako i međunarodnim političkim silama, i dalje uslovljena rešavanjem statusa Kosova.

Nesumnjiva zaostavština 5. oktobra je izraz jedne generacije političkih lidera koji su uspeali da se suprotstave autoritarnom režimu i demokratiju ponude kao osnov vredan prevazilaženja statusnih sporova. Međutim, u postrevolucionarnom traganju za odgovorom na pitanje „ko smo?” i „kakvu zajednicu želimo?”

52 European Union Common Position, Chapter 35: Other issues: Normalisation of relations between Serbia and Kosovo.*

53 Briselski sporazum – Prvi sporazum o principima koji regulišu normalizaciju odnosa, 2013.

54 Florian Bieber, “Building Impossible States? State-Building Strategies and EU Membership in the Western Balkans”, *Europe-Asia Studies*, vol. 63, no. 10, p. 1784.

utvrđivani su rovovi u identitetu, ideologiji, politikanstvu... koji su onemogućili pravi ustavotvorni momenat. Revolucija je imala sudbinu države u kojoj se desila – ostala je nedovršena.

Literatura

- Antonić, Slobodan, „Priroda petooktobarskog prevrata, 'Miloševićevo zaveštanje' i demokratska Srbija”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 33–40.
- Bieber, Florian, “Building Impossible States? State-Building Strategies and EU Membership in the Western Balkans”, *Europe-Asia Studies*, vol. 63, no. 10, pp. 1783–1802.
- Briselski sporazum – Prvi sporazum o principima koji regulišu normalizaciju odnosa, 2013.
- Čolović, Ivan, *Smrt na Kosovu Polju*, XX vek, Beograd 2016.
- Dimitrijević, Nenad, „Paradoksi ustavnog kontinuiteta u kontekstu osporene državnosti”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 273–280.
- Dimitrijević, Nenad, „Rodoljupci pišu Ustav”, *Reč*, br. 74/20, str. 19–26.
- Đinđić, Zoran, „Pismo Bleru” – Pisana zaostavština, Fondacija Zoran Đinđić, Beograd 2003.
- European Union Common Position, Chapter 35: Other issues: Normalisation of relations between Serbia and Kosovo.*
- Jovanović, Đokica, „Legalitet ili diskretna odbrana nacionalizma”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str.107–115.
- Jovanović, Milan, „Podela Kosova i Metohije – iznuđeno rešenje nasilne i jednostrane secesije”, u: Veselin Kljajić (ur.), *Kosovo i Metohija kao nacionalno i državno pitanje Republike Srbije*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2018, str. 7–31.
- Koštunica, Vojislav, „Pravom i pravdom protiv svakog nametanja nezavisnosti Kosmeta”, Vlada Republike Srbije, 2006.
- Lazić, Mladen, „Državni status Crne Gore: teško razrešiva dilema”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 281–298.
- Mićunović, Dragoljub, „Pogled na promene iz perspektive političara”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 193–204.
- Molnar, Aleksandar, „5. oktobar, 6. oktobar, 12. septembar...”, *Reč*, br. 74/20, str. 33–52.
- Molnar, Aleksandar, „O neizvesnostima revolucije započete 5. oktobra 2000”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (urs.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 183–190.
- Molnar, Aleksandar, *Ustavni haos prve revolucionarne rotacije u Srbiji 5. oktobar 2000 – 27. jul 2012*, Fabrika knjiga, Beograd 2013.

- Orlović, Slaviša, *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Pavićević, Đorđe, „Peti oktobar u kontekstu šarenih revolucija”, u: Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Heinrich Böll Stiftung, Fakultet političkih nauka, Beograd 2010, str. 41–51.
- Pešić, Vesna, „Rekonstrukcija petooktobarskih zbivanja na osnovu memoarske i stručne literature”, u: Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Heinrich Böll Stiftung, Fakultet političkih nauka, Beograd 2010, str. 25–40.
- Podunavac, Milan, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*, Čigoja štampa, Beograd 2006.
- Radio Televizija Srbije*. „Vučić: Ja sam za razgraničenje sa Albancima”. Dostupno preko: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3224651/vucic-ja-sam-za-raz-granjenje-sa-albancima.html> (Pristupljeno 10. novembra 2020).
- Rocha Menocal, Alina, “State Building for Peace: a new paradigm for international engagement in post-conflict fragile states?”, *Third World Quarterly*, vol. 32, no. 10, pp. 1715–1736.
- Samardžić, Slobodan, „Da li je moguća federalna saglasnost između Srbije i Crne Gore?”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (ur.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 263–272.
- Sekelj, Laslo, „Prinudna demokratizacija kriminalizovane države”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (ur.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 93–105.
- Teokarević, Jovan, *Demokratizacija i evropeizacija Balkana*, Čigoja štampa, Beograd 2019.
- Vukadinović, Srđan, „Socijalno-političke promjene u Srbiji/Jugoslaviji i prilike u Crnoj Gori”, u: Ivana Spasić & Milan Subotić (ur.), *Revolucija i poredak – o dinamici promena u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 299–306.

Stefan Surlić

THE BORDERS OF THE STATE AND THE REVOLUTION:
STATUS ISSUES IN THE OCTOBER 5TH DEMOCRATIC CHANGES

Abstract: The revolution of October 5th, 2000 meant not only a struggle to establish democratic order with the embedded challenge of ending the state fragility by redefining relations with Montenegro and finding a solution to the permanent status of Kosovo and Metohija. The paper starts from the question – why did the democratic changes not lead to the state-building of Serbia as a community with defined borders and citizens who are indisputably considered its members? The analysis covers the multi-layered nature of the problem and shows that despite expectations that democratic processes will result in resolving national and state issues, there was a lack of political consensus and consequently

a missed constitutional moment. Status disputes, which in the absence of compromise led to the dissolution of the federation and the self-declaration of independence of the southern province, determined post-October Serbia, in which Kosovo was established as a pre-constitutional and constitutional basis for national and political legitimacy. Finally, the paper deals with the consequences that especially connect October 5th with the status of Kosovo through the issue of legitimacy, the idea of delineation and the role of the European Union as an unavoidable actor in the permanent state-building process.

Key words: Revolution, October 5th, State-building, Kosovo, Montenegro, Constitution.

III DEO

DOMETI I UČINCI
PETOOKTOBARSKIH
PROMENA

Prof. dr Zoran Stojiljković*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Probuđene nade i izneverena očekivanja: Peti oktobar dvadeset godina kasnije

Sažetak: U ovom tekstu nastojim da argumentujem tezu da je neostvarivanje demokratskih potencijala petooktobarskih promena u Srbiji u velikoj meri uslovljeno erozijom dostojanstvenog rada čije se vrednosti simbolično obeležavaju i vezuju za 7. oktobar. Pre svega, produženo stanje „defektne” demokracije, praćeno krizom, siromaštvom i nezaposlenošću, kao i gotovo endemski ukorenjenom i raširenom korupcijom, razvejalo je brzo očekivanja građana i dovelo do gubitka energije za promenama. Paralelno izbijanje planetarne ekonomske krize i njeno kumuliranje sa internim uzročnicima krize, poput koruptivne privatizacije, svom silinom su otvorili pitanje urgentnog iznalaženja novog modela i strategije razvoja. Oko toga politički akteri, široko okupljeni u neku vrstu političkog kišobrana za promene, definitivno su se razišli. To govori u prilog tvrdnji da zaokruženog i koherentnog koncepta i strategije promena i nije bilo, odnosno da široka formula okupljanja protivnika (ali i pokolebanih i interesno „kupljenih” pripadnika režima) za rušenje prethodnog nije efikasna i delatna i za građenje kvalitativno novog poretka. Posledično, dve decenije nakon 5. oktobra demokratija i blagostanje još uvek ne stanuju u Srbiji. Efekat izneverenih očekivanja je povratak na vlast populista, odnosno povratak u hibridni režim sa nedovoljnim, podoptimalnim razvojem i rastućim neje-

---

* E-mail: zoran.stojiljkovic@fpn.bg.ac.rs

dnakostima i uz tvrdo visoko siromaštvo i socijalnu izolovanost u uslovima demografskog pada.

Ključne reči: akteri, strategije, demokratija, hibridni režim

Sa vremenske distance od 20 godina 5. oktobar očekivano gubi gotovo mitske dimenzije i status događaja vododelnice kojom se život deli na period pre i posle njega.

Istraživanja pokazuju da godinama unazad natpolovična većina građana Srbije smatra čak da se toga dana gotovo ništa, sem promene garniture na vlasti, i nije dogodilo.

Logično se postavlja pitanje šta se to u međuvremenu desilo da se dominantna interpretacija svede sa dimenzije revolucionarnog preloma na okvir političkog događaja kojim je Srbija tek izašla iz perioda autoritarizma i izolacije i samo otvorila šanse za put od partokratije ka konsolidovanoj demokratiji?

Aktuelni kontekst i (pr)ocene

U aktuelnim raspravama o karakteru i efektima petooktobarskih promena s pravom dominiraju dva kruga pitanja.

Prvi čine rasprave oko toga koji su to faktori i konjunkturni razlozi doveli do promene pre dve decenije a koji sada, kada su politički akteri naslednici starog režima ponovo na vlasti, nedostaju za „uspešan popravni” iz predmeta demokratija i društveni razvoj.

Kritički interpretirajući brojne pristupe i gotovo nepreglednu literaturu o akterima koji proizvode i pospešuju promene ili im se suprotstavljaju, posebno autore koji teoriju aktera vezuju za posttranzicionu paradigmu i narativ o hibridnim režimima, pojednostavljeno bi se moglo reći da se radi o tri grupe aktera čiji međudnos bitno utiče na tok i logiku događaja.¹

1 Sledeći pristup teorije aktera i zaključke relevantnih studija ta lista obuhvata devet tačaka:

1) Nepopularan lider, 2) Ujedinjena opozicija, 3) Nezavisno posmatranje izbora, 4) Nezavisni mediji, 5) Masovna mobilizacija građana (ili kapacitet za masovnu mobilizaciju), 6) Kampanje civilnog društva (organizovanje inovativnih kampanja usmerenih na podizanje izlaznosti na izborima u saradnji sa organizacijama civilnog društva), 7) Formiranje pokreta mladih (koji podržava političke promene kroz izbore), 8) Međunarodna finansijska i logistička pomoć, kao i 9) Podela unutar vladajuće elite i/ili bezbednosnih snaga.

Ova lista bi se mogla dopuniti i kontekstualnim faktorima (nivo ekonomskog razvoja, ekonomska situacija u zemlji) ili pozivanjem na prethodni tip režima. Ključni autori i radovi koji sadrže ovaj pristup su:

Thomas Carothers, “The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy*, vol. 13, no. 1, January 2002, pp. 5–21.

Na prvom mestu, fragmentirana politička opozicija mora postati uverljiva i iznaći delatnu formulu objedinjavanja oko koje može zadobiti podršku šire društvene opozicije – civilnog društva, profesionalnih udruženja, mladih, sindikata, čime se stvara dovoljno široka platforma za artikulaciju nezadovoljstva i masovnu i upornu mobilizaciju građana. Tek tada, u uslovima političke neravnopravnosti, moguće je iznuditi izbornu pobjedu. U složenim društvima sa podeljenim identitetima, interesima i uverenjima opozicija je pluralna i njena platforma je fokusirana na najmanji zajednički imenitelj. Gotovo zakonomerno se odmah po promeni postavi pitanje šta dalje, odnosno otvore se, poput situacije u Srbiji dveihiljaditih, podele na legaliste i legitimiste, žirondiste i jakobince, odnosno na evrofile i evroskeptike kada je o ritmu i sredstvima promena ili spoljnopolitičkoj orijentaciji reč.

Na drugoj strani, neuverljiva, duboko podeljena i „već viđena” opozicija, nesposobna da prepozna, artikulise i uvezuje legitimne političke i šire socijalne zahteve i proteste je, dakle, osnovni razlog odsustva promena.

Paralelno, aktuelna vlast primenjuje staro vladavinsko pravilo podeli pa vladaj, prevodeći, odmah nakon formativnih izbora 2012, stranke, poput SDPS Rasima Ljajića, iz suprotstavljene prethodne predizborne u svoju postizbornu, vladavinsku koaliciju. Kako primećuje Nebojša Vladislavljević, „odnos vlasti prema opoziciji posle 2012. čini spoj kooptacije pojedinih opozicionih ličnosti i kriminalizacije drugih, uključujući i stranke”, gde se kooptiranje klijentelističkim putem odnosi na aktere poput Liberalno demokratske partije (LDP), SPO, SRS, ali i pojedince iz DS-a i DSS-a, dok su drugi „kriminalizovani putem dugih kampanja u tabloidnim medijima”, što je praćeno „zloupotrebom policije i pravosuđa protiv opozicionih stranaka i njihovog vođstva”.²

Na drugoj strani, nezadovoljstvo učincima vlasti mora biti personalizovano i fokusirano na jakog lidera koji nagomilanom vlašću prazni institucije i polarizuje javnost. U poluperiferijskim društvima, u trenutku kada u stanju već podmakle

---

Larry J. Diamond, “Thinking About Hybrid Regimes”, *Journal of Democracy*, vol. 13, no. 2, April 2002, pp. 21–35.

Levitsky, Steven and Lucan Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press 2010.

Steven Levitsky and Lucan Way, “The Myth of Democratic Recession”, *Journal of Democracy*, vol. 26, no. 1, January 2015, pp. 45–58.

Steven Levitsky, and Lucan Way, “The New Competitive Authoritarianism”, *Journal of Democracy*, vol. 31, no. 1, January 2020, pp. 51–65.

Andreas Schedler, “Elections without democracy: The menu of manipulation”, *Journal of Democracy*, vol. 13, no. 2, April 2002, pp. 36–50.

Dušan Spasojević, „Peti oktobar u kontekstu šarenih revolucija”, u: Pavlović, Dušan (ur.). *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, Beograd: Fondacija Heinrich Böll, str. 53–63.

2 Nebojša Vladislavljević, *Usporn i pad demokratije posle Petog oktobra*. Arhipelag, Beograd 2019, str. 300–301.

polarizacije on izgubi podršku spoljnih mentora, koji manje-više otvoreno podrže promene, promene postanu moguće i održive. Tada i rezervisani i neodlučni donesu odluku da „napuste brod koji tone”.

Moć i autoritet i podrška spoljnog aktera ili veto-igrača je, dakle, treći ključni faktor. U odnosu na stanje pre dve decenije demokratski Zapad je u znatnoj meri izgubio na premoći, uzoru i zavodljivosti visokih demokratskih standarda i pokazao prevashodnu zainteresovanost da podržava lojalne režime i lidere stabilokrate sve dok održavaju stabilnost i garantuju interese. Kritika demokratskih nepodopština režima ne prelazi u jasnu osudu i efektivni pritisak.³

Ovoj listi od tri grupe faktora neophodno je dodati i političku i širu društvenu krizu kao kontekst u kome ambivalentni mogući (izborni) ishodi izvrše jasnu podelu na pristalice i protivnike režima.

Kriza mora polarizovati i otvoriti prostor za promene. Kriza poput aktuelne, izazvane pandemijom korona virusom, otvara problem efikasnosti upravljanja krizom ali indirektno bar pretpostavlja jedinstvo i može poslužiti kao odličan izgovor za prethodne propuste.

Prilog: Izborni prelom i pobeda Koštunice i DOS-a⁴

Uspevši da, posle decenije lutanja i neuspeha, okupi pod jedan politički kišobran – partije političkog (desnog) centra, ali i one levo orijentisane, kao i, po prvi put, i regionalne i stranke etničkih manjina, DOS je, iako bez tada najjače opozicione partije – SPO, uspeo da se pozicionira kao širok demokratski front. To je, po svim istraživanjima, bila jedina vrednost nepoznate koja izbornu jednačinu naspram režima rešava u opoziciju korist. U kampanji za izlazak na septembarske izbore u Srbiji angažovale su se, pored opozicionih partija, i nevladine organizacije, nezavisni sindikati, profesionalna udruženja i slobodni mediji. Kampanja je posebno bila usmerena prema dvema ciljnim grupama: mladima koji u ogromnoj većini podržavaju stranke demokratske opozicije, a apstiniraju i „prespavaju” izbore, i „defetistima – građanima koji su izražavali sumnju u samu mogućnost da glasačkim listićima dođe do mirne smene vlasti i/ili koji su bili razočarani hroničnom neslogom opozicionih partija u prethodnom razdoblju. Osim toga, na opredeljenje DOS-a da, u saradnji sa civilnim sektorom, podstakne izbornu participaciju uticalo je i saznanje da su oslanjajući se na takvu taktiku opozicione partije Slovačke (1998) i Hrvatske (2000) izvojevale izborne pobe.

3 Florian, Bieber, “The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies”, *Horizons*, Winter 2018, no. 10, pp. 176–185.

4 Zoran Stojiljković, *Sva lica opozicije (1990–2015)*, Vukotić Media, Beograd 2015, str. 131–135

Zbog, pred septembarske izbore, izrazite dominacije SPS-a i JUL-a u medijskoj sferi, DOS će se, uz velikodušnu materijalnu podršku međunarodne zajednice, koncentrisati na terensku i door-to-door kampanju.

Izborni program i kampanju Miloševića i koalicije SPS–JUL posebno karakterišu teme obnove i razvoja zemlje i frontalnog i orkestriranog napada na nepatriotsku opoziciju. Treći naglašen motiv je napad na zemlje članice NATO i EU i zalaganje za udruživanje što većeg broja aktera protiv njihove politike.

Na drugoj strani, izborni program DOS-a i Vojislava Koštunice, pod geslom „Za demokratsku Srbiju”, izražava želju za radikalnim promenama koje će doprineti demokratizaciji i ekonomskom prosperitetu Srbije. Najveći deo programa čine mere koje će se preduzeti u prvih 100 dana nove vlade, kao i prioriteti i promene koje je moguće napraviti u prvoj godini vladavine.

Kampanja DOS-a (i one u prilog DOS-u) vođena je paralelno na tri nivoa, odnosno činili su je: Koštuničina predsednička kampanja; Karavan DOS-a, u kome su učestvovali Đinđić i ostali članovi opozicione koalicije i „Izlaz 2000”, kampanja u prilog izlaska na izbore i opredeljenja za promene koje su vodile brojne organizacije civilnog društva.

Izbornu pobedu DOS-u i Koštunici donela je pre svega podrška gradskih središta i razvijenih regiona, odnosno mlađih, obrazovanijih i bogatijih birača, kao i glasača iz redova nacionalnih manjina. Visoka izlaznost (74,5%) na izborima u Srbiji rezultat je procenjenog – „istorijskog” značaja duela: Milošević–Koštunica i njihove izrazite neizvesnosti.

Dobijeni rezultati govore o visokom stepenu polarizacije biračkog tela na ovim izborima. I dok su izborni dobitnici na ovim izborima samo DOS i Koštunica, uspevši da konačno prikupe više od dva miliona glasova, gubitnici su svi ostali učesnici izbora – Milošević i SPS–JUL, ali u ništa manjoj meri i radikali s odabranom pozicijom treće snage ili bloka i, možda pre svih, SPO. Pogrešna politička odluka Draškovića da odbije ponudu ostalih stranaka i ne prihvati trećinu ponuđenih mesta na poslaničkim i odborničkim listama koštala je ovu ključnu opozicionu stranku političke marginalizacije.

Koštuničinu pobedu nije, međutim, proglasio SIK na način predviđen zakonom, nego je ta komisija, tačnije njen stalni deo, uporno nastojala, od 25. septembra do 5. oktobra, da preinači rezultate predsedničkih izbora, kako bi sprečila ili bar ublažila i odložila Miloševićev poraz.

Lideri DOS-a pozvali su 29. septembra na građansku neposlušnost i na masovne proteste sve do priznavanja izbornih rezultata. Višednevne demonstracije dostigle su vrhunac u četvrtak, 5. oktobra, kada je na ulice Beograda izašlo više od 700.000 građana iz čitave Srbije, koji su zauzeli Saveznu skupštinu i zgradu RTS-a... Tako se na ulicama Beograda dogodila „meka demokratska revolucija”.

Mirnom raspletu izborne drame doprineo je svakako i SUS, koji je deza-uisao svoj prethodni stav o ponovnom raspisivanju izbora i doneo Odluku kojom je istovremeno usvojio žalbu DOS-a i poništio rešenje SIK-a o odbi-janju Koštuničinog prigovora o poništavanju dela izbornog postupka. Na taj način Vojislav Koštunica postao je predsednik SRJ.

U senci izborne pobeđe ostala je nikada do kraja dokazana ili opovrgnuta tvrdnja da je Koštunica zaista pobedio, ali ne i sa dovoljnom izlaznošću na iz-bore i da je to jedan od razloga zašto su pri paljenju Skupštine goreli i izborni listići. Ni samo paljenje Skupštine i odnošenje „revolucionarnih suvenira” iz nje, kao ni postignuti sporazumi o neintervenciji sa specijalnom jedinicom koju je vodio Legija, ne spadaju u romantiziranu, idiličnu sliku o oktobarskom prevratu kao činu spontane narodne pobune protiv režima. Ni to, ni priče o ogromnoj spoljnoj podršci opoziciji i pritisku na režim ne mogu, međutim, dovesti u pitanje ključnu činjenicu – do promene je došlo zato što se većina građana i građanki opredelila i, spremnošću da brani svoj izbor, izborila za promene.

Procenjujući karakter i efekte prelomnih septembarskih izbora iz 2000. go-dine moglo bi se o njima govoriti kao o „iznenađujućim izborima” (Hantington). Radi se praktično o izborima koje autoritarni vladar raspiše kako bi oživeo svoju istrošenu legitimnost, a opozicija ih neočekivano, uprkos neravnopravnim iz-bornim uslovima, dobije.

Upornošću i rešenošću građana političke promene su se na kraju ipak desile 5. oktobra 2000. godine i to zajedničkom strategijom građanske neposlušnosti (mirnim sredstvima) i podelom poslova unutar društvene opozicije između par-tija i nevladinih organizacija.

U kakvoj su vezi 5. i 7. oktobar?

Drugi, po mome sudu daleko važniji, je odgovor na pitanje zašto smo za dve de-cenije napravili pun krug i ponovo se vratili u stanje hibridnog režima. Režima koji karakteriše, pored brojnih demokratskih deficita i stagnantni razvoj uz visoku nejednakost, rašireno siromaštvo i to u uslovima demografskog praznjenja i odlaska mladih?

Izvedeno ali važno pitanje u tom okviru je u kojoj meri je takav ishod re-zultat ponašanja nas građanki i građana, civilnog društva, sindikata i, pre svega, partija i političara na vlasti između 2000. i 2012. godine.

Radi se zapravo o detektovanju prirode poretka između 2000–2012. i ra-zlozima njegovog pada, čak njegove dalje rastuće nepopularnosti, čiji efekti bi se mogli sažeti u poruku: probuđene nade, izneverena očekivanja.

Građani nisu dobili ono što su, delom i nerealno, očekivali a da pritom ključni akteri, ili bar deo njih, to nije ni imao nameru da im pruži ili je data obećanja prenisko držao na sopstvenoj listi prioriteta. Interesna koalicija, odnosno „medeni mesec” između građana, novih vlasti i njenih spoljnih mentora trajao je (ne)očekivano kratko.

Razočaranje, cinizam i indiferentnost postali su dominantno stanje duha građana, praćeno dubokim nepoverenjem u političke elite.

Prvu ključnu prepreku čine razmere siromaštva i nejednakosti u Srbiji. Istovremeno, njihovo redukovanje je, uz vladavinu prava i političku odgovornost, osnovni zahtev koji se postavlja pred svakog političkog aktera koji pretenduje na osvajanje i, još važnije i teže, održanje na poziciji vlasti.

Komparativna istraživanja pokazuju da građanima i zaposlenima „dobro ide” samo u situacijama istovremenog demokratskog i ekonomskog rasta, koji vode i socijalnoj koheziji i smanjenju nejednakosti. Do istovremenog ostvarivanja sva tri razvojna faktora u Srbiji nikada nije došlo.

Prvo je rast i demokratije i ekonomije, ali je u situaciji „pljačkaške privatizacije”, rasta nezaposlenosti i nejednakosti u periodu od 2000. do 2008. godine, proizveo tek plitku podršku novom režimu.

Nakon toga na red dolazi ekonomska kriza, uz krizu oko Kosova, demokratske deficite i raširenu korupciju. Kriza i pad i demokratije i ekonomije u tom periodu u znatnoj meri su oslonjene na takvu širu evropsku i planetarnu tendenciju demokratskog deficita i posrtnja ekonomije 2008. godine.

Ona vodi promeni vlasti u Srbiji 2012–2014. Staro-novi režim dolazi na valu populizma i borbe protiv korupcije koji služi da se preuzmu poluge vlasti i uspostavi, već 2016–2017. zarobljavanjem institucija novi, hibridni režim.

Demokratski deficiti, politički klijentelizam i partijsko zapošljavanje praćeni su, međutim, rastom (nekvalitetne) zaposlenosti i skromnim, pozitivnim stopama rasta.

Istovremeno, ponovo ulazimo u period pada ekonomskih pokazatelja i daljeg rasta siromaštva i nejednakosti. Pad proizvodnje praćen je padom tražnje. A bez tražnje, uključujući i efikasnu, državnu investicionu, nema ni privrednog oporavka.⁵

5 Zoran Stojiljković, „Uvod”, u: Stojiljković, Zoran, Aleksić, Dragan, Arandarenko Mihail, Katić Nebojša, *Sindikati i društvene promene, predlozi za progresivnu ekonomsku i socijalnu agendu*, FES, Beograd, septembar 2020, str. 3.

Otvorena pitanja i izazovi

Elementarna je istina da se svaka vlast u uslovima recesije i krize kreće u sve užem manevarskom prostoru između interesa kapitala i svojih poverilaca i zahteva sopstvenih građana za pristojnim i sigurnim životom. Pritom je, naročito u perifernim i tranzicionim društvima, istovremeno dobiti poverenje i glasove građana i očuvati kreditni rejting i podršku političkih i finansijskih sponzora zadatak rešiv poput kvadrature kruga. Posebno ako su se prethodne garniture na vlasti decenijama već služile strategijom odlaganja ključnih, bolnih reformi i kupovinom socijalnog mira uz istovremeno garantovanje tantijema i napojnica svojoj, sve razgranatijoj klijenteli. Kombinacija partokratske države i ortačkog, „burazerskog” kapitalizma je zakonito čedo takve prakse. Srbija je u ovom pogledu gotovo školski primer. Umesto odgovorne i javnom interesu podređene vlasti i podruštvljavanja demokratije, kao i kreiranja njoj komplementarne socijalno održive i odgovorne tržišne ekonomije, oprobano recepturu za obitovanje na vlasti predstavljalo je praktikovanje populizma. Polazni, razorni nacional-populizam zamenjen je u međuvremenu klasičnim političarskim populizmom u kome se na vlast dolazi kritikom prethodne od naroda otuđene i korumpirane političke vlasti i tajkuna u njenoj milosti (Videti Prilog).

Aktuelne „evrokompatibilne” vlasti u Srbiji su, i pored (pre)komotne parlamentarne većine, suočene sa teškim i višestrukim izazovima. Pritom, nijedan antikrizni scenario nije socijalno neutralan i za njega se mora platiti u međuvremenu formirana visoka cena. U tom okviru, privredna regulativa i poreska politika, kao i radno i socijalno zakonodavstvo su u gotovo direktnoj funkciji stvaranja „nove” arhitekture moći. Istovremeno, prekarni rad ostaje ozbiljan problem u Srbiji. Smanjenje prava radnika je otišlo predaleko i vreme je za jačanje socijalnog dijaloga.

Teško je, međutim, poverovati da do razvijenog socijalnog dijaloga može doći unutar odsustva svakog političkog i šireg društvenog dijaloga. Aktuelna pandemijska kriza, uvećani zdravstveni rizici i demokratski deficit, odnosno izborima dobijeni parlament bez opozicije nisu pogodno tlo za ravnopravni socijalni dijalog.

Na tom putu period dominacije jedne stranke ili koalicije, ovoga puta SNS, pokazuje se kao kraća ili duža epizoda poput ranijeg iskustva sa SPS-om ili DOS-om. Stare bolesti ostaju ipak, uz zabrinjavajuću, i nakon izbora 2014. godine rasprostranjenu političku farsu u kojoj je opozicija slaba i dezorganizovana, što povećava razmere političke neodgovornosti na obe strane.⁶

6 Dušan Spasojević, Zoran Stojiljković, *Između uverenja i interesa – ideologije i organizacija stranka u Srbiji*, Fabrika knjiga, Beograd 2020, str. 104–108.

Umesto epiloga

Ostaje gorak utisak da se decenijama vrtimo u krug. Šta je danas moguće u Srbiji i na aparate priključenom Balkanu kao demografski ispražnjenom prostoru?

Za neku buduću strategiju promena, pre strategiju normalizacije, to je odgovorna i nadgledana vlast koja za efekat ima pristojan i siguran život za svoje građane. U prevodu nova, kredibilna i kompetentna lica, da ne kažem socijalno odgovorna elita sa linkovima prema civilnom društvu, biznisu i sindikatima.

Za radnike i sindikate to je ništa manje od Novog društvenog dogovora za novo, postpandemijsko doba.

Samo osećaj kolektivne ugroženosti i opasnosti, svest da smo svi na istoj barci, može ujediniti svet i probuditi nadu i uverenje da je zajedničkim naporima moguće prebroditi ovu krizu.

U tom cilju, nacionalne države moraju da urade dve ključne stvari.

Prvo, javni i netržišni sektor mora obezbediti pružanje univerzalnih osnovnih usluga i osnovnog dohotka.

Drugo, treba doneti zakone za razbijanje tehnoloških i tržišnih monopola i obeshrabriti poslovne modele ponašanja poput finansijskih špekulanata.

Istovremeno, osnaživanje socijalnog dijaloga i pregovora o platama i obezbeđivanje besplatnih javnih usluga podstiču brzu automatizaciju privrede, rezultirajući padom radnog vremena potrebnog za reprodukciju ljudskog života.

Ovo ima duboke implikacije na tradicionalno razumevanje „ravnoteže posla i života“.

Borba za ozakonjenje kraće radne nedelje, bez gubitka plate, ujedno socijalno promoviše automatizaciju tako što uvođenje univerzalnih osnovnih prihoda i usluga pruža adekvatnu kompenzaciju za proces gubitka poslova. To omogućava da ljudi prežive vremena kad dobro plaćeni posao postaje deficitaran i garantuje dostojanstveni rad i život.⁷

Prilog: Recepti iz (srpske) političke kuhinje⁸

U svojoj studiji „Sva lica opozicije“ konstatovao sam već da je u političkoj istoriji moderne Srbije gotovo do mitskih razmera podignuta uloga političkih kuhinja. U duhu priča o majstorima ovih kuhinja naše pitanje bi moglo glasiti: Kako se

7 Zoran Stojiljković, „Sindikati, kriza i društvene promene“, u: Stojiljković, Zoran, Aleksić, Dragan, Arandarenko Mihail, Katić Nebojša, *Sindikati i društvene promene, predlozi za progresivnu ekonomsku i socijalnu agendu*, FES, Beograd, septembar 2020, str. 11–12.

8 Zoran Stojiljković, *Sva lica opozicije (1990–2015)*, Vukotić: Media, Beograd 2015, str. 262–268.

skinuti sa jednolične partokratske i preći na raznovrsniju i zdraviju demokratsku ishranu (vladavinu)?

Polazna dijagnoza

Sve govori u prilog oceni da nismo, tri decenije nakon obnove višepartizma, u Srbiji, dosegli ni do formalne unutarstranačke i njoj korespondentne minimalne, izborne demokratije. Početno odsustvo otvorenih demokratskih rasprava i ravnopravne unutarstranačke utakmice za podršku partijskog plebsa za ključnu posledicu ima prenaplašenu partijsku disciplinu i karijerni pragmatizam. Dalje, u nekoj vrsti povratne sprege, odsustvo interne partijske rasprave i demokratije prelijeva se iz partija i proizvodi nedemokratsku političku instituciju, deficit kritičkog mišljenja i javne rasprave, kao i efektivne političke odgovornosti. Sinergija ova dva procesa formira neku vrstu začaranog lavirinta moći iz koga je teško pronaći demokratski izlaz.

Čime je dublje uzrokovano ovo stanje manjkave i 'defektne' demokratije?

Po mome sudu radi se, pre svega, o „razornoj smeši” i osnažujućem delovanju političkim nasleđem formiranog dominantnog autoritarnog obrasca obožavanja i/ili podilaženja vođama, oslonjenog na klijentelističke veze razmene usluga. One su posebno raširene i ojačane unutar partokratskog poretka u kome partija/ partije vlasti impregniraju i na kraju poseduju državu.

Ovakvo stanje je potpomognuto odabranim institucionalnim političkim dizajnom, u našem slučaju (posrednim) proporcionalnim izbornim sistemom gde izborne liste kontrolišu lider i kamarila vlasti oko njega.

Svi navedeni elementi vode, unutar formiranog populističkog političkog obrasca, daljem uvećanju distance između gotovo mitologizovanih vođa i politički neodraslih građana.

Primenjene recepture

1. Kako zauzeti vlast

Oprobana receptura za dobro zgotovljen obrok vlasti pokazuje, dakle, da su nam potrebna četiri sastojka: tri namirnice i jedan neophodan začim.

Ukus neprobirljivog i sa malim zadovoljnog srpskog glasača najlakše može zadovoljiti miks:

1. Autoritarnosti – uverenja da će sve boljke rešiti odabrani lider koga, bar dok se ne nađemo u ćorsokaku, treba bespogovorno slediti makar nam on povremeno izgledao kao Domanovićev vođa.

2. Klijentelizma – put ka vlasti je olakšan razmenom obećanja i najavom opipljivih koristi za pruženu podršku. Decenijsko razočaranje i frustracije proizvele su reakciju tipa „od ideala se ne živi ... gde sam tu ja, odnosno šta ja imam od toga”. Čini se da posebno u „strasnoj” vezi između lidera i vođstva, i nižih partijskih ešalona, posebno u strankama na vlasti, ima očito obostrane kalkulacije i očekivane dobiti. Postizborni politički preletači iz stranaka opozicije u stranke vlasti su možda najbolji primer i potvrda iznete teze.

3. Populizam iliti sistem uzajamnog zavođenja/varanja. Dominantni kolektivistički obrazac dobitnom formulom čini populizam u njegovim različitim varijantama od nacionalnog, preko socijalnog populizma, do usmeravanja besa prema prethodnim – otuđenim i korumpiranim političkim garniturama.

Začin: uloga začina je od ključnog značaja posebno ako su kvalitet i svežina namirnica sporni. U političkoj, po analogiji sa ribljom čorbom, ta vrsta začina koja može zadržati mušterije su monopolisan pristup novcu i medijima. Ugodan boravak na vlasti je uvek olakšan ako se kontrolišu tokovi novca i ključni mediji – bez obzira na njihov svojinski status.

2. Kako zadržati vlast i posedovati državu

Četiri pravila koja treba slediti:

1. Posedovati znanje o (ograničenom i plitkom) političkom tržištu i ponudi i tražnji na njemu.

U Srbiji plitku, nediferenciranu i nezahtevnu i neorganizovanu političku tražnju dominantno čini većina siromašnih i frustriranih građana kojima treba obećati sigurnost.

Na drugoj strani, u takvoj situaciji je i neraznovrsna i siromašna, iako preobilna i prekobrojna politička ponuda. U njoj su fiksne pozicije a ne (trenutni) zamenljivi ponuđači i izvođači sličnih usluga i radova.

Aktuelno stanje karakteriše činjenica da se Srbija još nalazi između (još nedovršenih) politika (nacionalnih) simbola i identiteta i tek uspostavljenih a već potisnutih i kanalisanih, interesnih podela i politika.

Ako niste politički luzer prosto se, odnosom snaga u okruženju, nameće sužen izbor unutar evropeiziranog političkog prostora. Poželjno je, dakle, nositi evropsko političko ruho bez obzira na stvarna uverenja i motive.

2. Zacementirati lidersku poziciju u sopstvenoj stranci.

Pritom, u osnovi dugog boravka na vlasti partijskih lidera je nepoštovanje nekih definicionih oznaka slobodnih i ravnopravnih izbora, poput tajnosti glasanja, obavezno većeg broja kandidata i ravnopravnosti učesnika izbornog nadmetanja.

3. Kartelizovati i ako se može monopolizovati političku ponudu i kontrolisati polugama vlasti i samu biračku tražnju. Odabrani tip (posrednog) proporcionalnog sistema, dakle, ne stvara sam po sebi ali svakako olakšava održanje na vlasti.

4. Okupirati državu i uspostaviti partokratiju.

Željeno stanje je partokratska vlast – stanje u kome partija/koalicija na vlasti podređuje sebi, okupira i na kraju poseduje državu i građane.

3. Terapija za odvikavanja od drogiranošću vlašću.

Da bi došlo do promena i hoda ka demokratskom modelu distribucije moći neophodno je da paralelno deluju procesi:

- (1) silaska sa scene „očeva osnivača” i demontiranje monopola nad kadrovskom politikom i taktičkim i strateškim partijskim izborima,
- (2) personalizacije izbornog sistema koja za rezultat ima okretanje kandidata ka volji i ukusu birača, a ne samo partijske nomenklature,
- (3) redukovanja sistema postizborne raspodele političkog plena – juriša partijskih komesara na rukovodeće pozicije u (pre)razvijenom javnom sektoru, ali i
- (4) pojave odraslog, politički punoletnog – racionalnog, obaveštenog i upućenog birača.

Literatura

- Bieber, Florian, “The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies”, *Horizons*, Winter 2018, no. 10, 2018, pp. 176–185.
- Carothers, Thomas, “The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy*, vol. 13, no. 1, January 2002, pp. 5–21.
- Diamond, Larry J., “Thinking About Hybrid Regimes”, *Journal of Democracy*, vol. 13, no. 2, April 2002, pp. 21–35.
- Levitsky, Steven and Lucan Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press 2010.
- Levitsky, Steven and Lucan Way, “The Myth of Democratic Recession”, *Journal of Democracy*, vol. 26, no. 1, January 2015, pp. 45–58.
- Levitsky, Steven and Lucan Way, “The New Competitive Authoritarianism”, *Journal of Democracy*, vol. 31, no. 1, January 2020, pp. 51–65.
- Schedler, Andreas, “Elections without democracy: The menu of manipulation”, *Journal of Democracy*, vol. 13, no. 2, April 2002, pp. 36–50.
- Spasojević, Dušan, „Peti oktobar u kontekstu šarenih revolucija”, u: Pavlović, Dušan (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*. Fondacija Heinrich Böll, Beograd 2010, str. 53–63.
- Spasojević, Dušan i Zoran Stojiljković, *Između uverenja i interesa – ideologije i organizacija stranaka u Srbiji*. Fabrika knjiga, Beograd 2020.
- Stojiljković, Zoran, *Sva lica opozicije (1990–2015)*. Vukotić: Media, Beograd 2015.

Stojiljković, Zoran, Aleksić, Dragan, Arandarenko Mihail, Katić Nebojša, *Sindikati i društvene promene, predlozi za progresivnu ekonomsku i socijalnu agendu*, FES, Beograd, septembar 2020.

Vladislavljević, Nebojša, *Uspón i pad demokratije posle Petog oktobra*. Arhipelag, Beograd 2019.

Zoran Stojiljković

RAISED HOPES AND FAILED EXPECTATIONS: 5TH OCTOBER TWENTY YEARS LATER

Abstract: This logically raises a question: What has happened in the meantime to reduce the dominant interpretation from a revolutionary turning-point event to a dimension of a political event that only allowed Serbia to make its way out of the period of authoritarianism and isolation and just opened the chances for the evolution from par-tocracy to consolidated democracy? First of all, a prolonged state of „defective” democ-racy, accompanied with crisis, poverty and unemployment, as well as almost endemically rooted and widespread corruption, has quickly dispelled perhaps excessive expectations of citizens and resulted in loss of energy for changes. However, resurgence of „old” issues, such as the status of Kosovo, has again returned Serbia to the atmosphere and relations of mistrust prevailing in 1999. Outbreak of planetary economic crisis simultaneously com-pounded with internal causes of crisis, such as corruptive privatization, have urgently and with full force imposed the need for finding a new developmental model and strat-egy. This was the issue over which the political actors, broadly gathered under a kind of political umbrella for changes, have definitively split up. This corroborates a claim that comprehensive and coherent concept and strategy for changes has never existed. In other words, a broad formula whereby opponents (including wavering and won over members of the regime, who were induced to change sides for their own interests) gathered to topple the previous regime is neither efficient nor effective for developing a substantially new order. As a consequence, almost two decades after the 5th October democracy and wellbeing do not yet exist in Serbia. The effect of failed expectations is return of populists to power. More precisely, return to hybrid regime with insufficient, sub-optimum devel-opment and growing inequalities, with hard and high poverty and social exclusion in the conditions of demographic decline. Citizens did not get what they probably (and perhaps unrealistically) expected, while the key actors, or at least some of them, never intended to provide that to citizens. Some did not know how or it was probably low on their list of priorities. What can be done today in the Balkans, as a demographically emptied region, held on life-support devices? In the conditions of pandemic compounded with simul-taneous supply and demand crisis, it would suffice to have a controllable government, not excessively overbearing, and capable of providing decent and secure life. In other words, what is needed are new, credible and competent persons with concrete actions

and agenda or, one may say, socially responsible meritocracy with links to civil society, business and trade unions.

Key words: actors, strategies, democracy, hybrid regime.

Prof. dr Dušan Pavlović*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Zarobljena država i hibridni režim dvadeset godina posle 5. oktobra

Sažetak: Tekst analizira značaj ekstrakcije javnih resursa za opstanak hibridnih režima i zalaže se za integraciju ova dva pravca istraživanja. Prvi deo teksta definiše koncept zarobljene države, potom se klasifikuju glavne ekstraktivne institucije, dok poslednji deo podvlači njihov značaj za druge važne oblasti hibridnih režima, kao što su izbori i mediji. Iako namešteni izbori i kontrolisani mediji čine važne stubove ovakvih režima, oni u velikoj meri zavise od sredstava kojima ih je moguće finansirati. Novčana sredstva omogućuju plaćene aktiviste, koji manipulišu izbornim procesom na terenu, i medije, koji sakrivaju informacije na osnovu kojih građani mogu da odluče kako da glasaju. U diskusijama o konsolidaciji demokratije u Srbiji posle 2000, kao i o slabljenju demokratije posle 2012. godine ovom pitanju bilo je posvećeno nedovoljno pažnje.

Ključne reči: hibridni režimi, ekstraktivne institucije, namešteni izbori, kontrolisani mediji, zarobljena država

Tip režima u Srbiji

Od početka višestranačja do danas, Srbija je promenila tip režima nekoliko puta. Tokom devedesetih godina klasifikovana je kao hibridni režim, dok je posle 2000. godine klasifikovana kao izborna demokratija.¹ Ovakvo stanje zadržalo se skoro

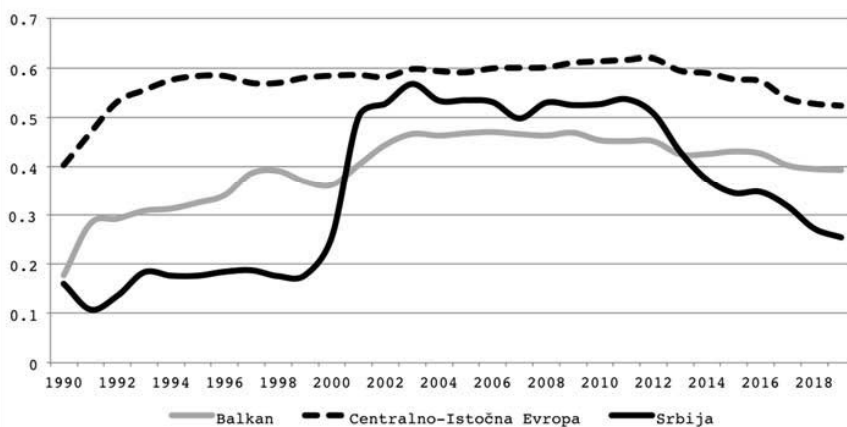
---

* E-mail: dusan.pavlovic@mac.com

1 Pavlović, Dušan i Slobodan Antonić, *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*, Službeni glasnik, Beograd 2007.

deceniju, da bi stanje ponovo počelo da se pogoršava nakon parlamentarnih i predsedničkih izbora iz 2012. godine. Nekoliko domaćih i stranih autora je već ranije konstatovalo da je posle 2013. godine došlo do sloma demokratije i povratka u hibridni režim.² Ovo potvrđuje i V-dem indeks, trenutno jedan od naj-sveobuhvatnijih indeksa demokratije u svetu. Najvažniji indeks, Indeks liberalne demokratije, pokazuje da je demokratija u Srbiji počela da slabi od 2013. godine. Sa Grafikon 1 vidimo da su demokratske ustanove počele da slabe posle 2013. godine, ali i da su do 2019. one najviše oslabile u odnosu na balkanski i istočno-evropski prosek.³ Situacija je podjednako kritična u svetskim okvirima. Prema izveštaju V-Dem za 2020. godinu, Srbija se nalazi u grupi od deset zemalja u kojoj su demokratske institucije najviše oslabile u poslednjih deset godina.⁴

Grafikon 1. V-dem Indeks liberalne demokratije
1990–2019.

- 2 Bieber, Florian, "Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans", *East European Politics*, 34:3, 2018, pp. 337–354; Bieber, Florian, *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*, Palgrave Macmillan, 2020; Vladislavljević, Nebojša, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd 2019; Vladislavljević, Nebojša, „Izbori, demokratija i takmičarski autoritarizam u Srbiji (1990–2020)”, u: Jovanović, M. i Vučićević, D. (urs.), *Izbori u Srbiji 1990–2020*. Službeni glasnik, Beograd 2020; Pavlović, Dušan, "The political economy behind the gradual demise of democratic institutions in Serbia", *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 20, no. 1, 2020.
- 3 U balkanske političke režime V-dem ubraja Albaniju, Bosnu, Bugarsku, Kosovo, Crnu Goru, Severnu Makedoniju, Rumuniju i Srbiju. U Istočnu i Centralnu Evropu ubrajaju se Belorusija, Hrvatska, Češka Republika, Estonija, Mađarska, Letonija, Litvanija, Moldavija, Poljska, Rusija, Slovačka i Ukrajina.
- 4 V-Dem Report, *Autocratization Surges – Resistance Grows*. V-dem Democracy Report, V-Dem Institute at the University of Gothenburg, 2020.

U Srbiji rasprave o pogoršanju demokratije uglavnom nisu praćene raspravama o uzrocima pogoršanja. U ovom tekstu hteo bih da ukažem na ekonomski aspekt pogoršanja koji se sastoji u ekstraktivnim institucijama i zarobljenoj državi (*state capture*). Slabljenje demokratskih ustanova trebalo bi sagledati u kontekstu slabih nadzornih institucija. Slabe nadzorne institucije olakšavaju ekstrakciju⁵, što privlači aktere koji imaju sklonost da zloupotrebljavaju institucije zarad ličnog bogaćenja i koristi.

Ovo nije jedina prednost diskusije o zarobljenoj državi. Ona može da objasni dinamiku nekih ključnih aspekata hibridnih režima. Uobičajeno se smatra da su hibridni režimi sastavljeni od četiri oblasti – izbori, mediji, zakonodavstvo i sudstvo.⁶ Međutim, ovakve sistematizacije ne uzimaju u razmatranje činjenicu da ekstrakcija javnih resursa može značajno da utiče na izbore i kontrolu medija.

Tekst je ovako organizovan. Najpre izlažem opšti značaj koncepta zarobljene države, ekstrakcije i stranačkog zapošljavanja za objašnjenje pogoršanja demokratije u Srbiji posle 2013. godine. Izlažem glavne ekstraktivne institucije na koje treba obratiti pažnju. Potom detaljnije analiziram uticaj kontrole javnih resursa na izbore i kontrolu medija.

Dva shvatanja zarobljene države

Koncept zarobljene države (*state capture*) postaje relevantan za svetsku političku ekonomiju nakon 2000. U početku je zamišljen da bi se opisala kontrola javnih (državnih) resursa od strane privatnih aktera⁷, ali je kasnije modifikovan u sinonim za bilo koju vrstu koruptivnog ponašanja koje uključuje „prisvajanje državnih resursa od strane političkih aktera u svoju korist, bilo privatnu ili političku” (Grzimała-Busse, 2008). U kontekstu Srbije (i drugih balkanskih država) možemo uočiti važnu razliku od početnog shvatanja. Postkomunističke države u jugoistočnoj Evropi nisu dominantno zarobljene od strane privatne, poslovne, vojne ili mafijaške grupe, već političara. Oni su jači od tajkuna, oligarha, mafije i vojno-bezbednosnih struktura. Otuda je moguće razlikovati dva koncepta zarobljene

5 Pavlović, Dušan, „Demokratsko proklizavanje: uloga moralnog hazarda u povratku u autoritarizam”, u: Ilija Vujačić i Nikola Beljinac (urs.), *Nova Evropa i njena periferija*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2015.

6 Levitsky, Stephen, Lucan A. Way, “The Rise of Competitive Authoritarianism”, *Journal of Democracy*, vol. 13, no. 2, 2002.

7 Hellman, Joel, “Winners Take All: The Politics of Partial Reform”, *World Politics*, vol. 50, no. 2, 1998, pp. 203–34; Hellman, Joel, Geraint Jones i Daniel Kaufmann, “Seize the State, Seize the Day”. World Bank Policy Research Paper, No. 2444. 2000; Karklins, Rasma, “Typology of Post-Communist Corruption”, *Problems of Postcommunism*, vol. 49, no. 4, 2002, pp. 22–32.

države, koja značajno utiču na prirodu zarobljene države i specifične obrasce zarobljavanja: korporativni i politički.⁸

Korporativni model pretpostavlja da se akteri pretežno oslanjaju na regulatornu zarobljenost (*regulatory capture*⁹). U ovom modelu preduzeća potkupljuju političare da promene regulatorno okruženje u kome će njihovi poslovi dobiti prednost. Ovde uočavamo fenomen slabe države i jakih preduzeća.¹⁰

Politički model pretpostavlja da se političari pretežno oslanjaju na ekstrakciju u političke svrhe. Glavni cilj političara nije nužno bogaćenje i poboljšanje poslovnih izgleda, već finansiranje političke mašine koja omogućava pobjedu na sledećim izborima. Stoga stranačko zapošljavanje i klijentelizam predstavljaju dominantne oblike zarobljene države u ovakvim slučajevima.¹¹ Prvo omogućava smeštanje stranačkih kadrova koji mogu da se mobilisu za naredne izbore. Drugo omogućava izvlačenje javnog novca kojima se finansira politička kampanja. Tek nakon toga dolazi mogućnost ličnog bogaćenja bilo političara, bilo tajkuna ili ostalih privatnih aktera, koji su povezani sa strankama.

U Srbiji je o zarobljenoj državi počelo da se piše tek posle petooktobarskih promena.¹² Srbija je prošla kroz oba modela – korporativni i politički. Tokom devedesetih godina politički model je bio izraženiji. U periodu 2000–2012. korporativni model i regulatorna zarobljenost ima više uticaja. Posle 2012. godine Srbija se ponovo vraća na politički model.

Teorijske implikacije istraživanja zarobljene države

Istraživanje o zarobljenoj državi omogućava nekoliko rezultata koji imaju teorijski, metodološki i praktičan značaj. Prvo, za razliku od korporativnih slučajeva

8 Innes, Abby, "The Political Economy of State Capture in Central Europe", *JCMS*, vol. 52, no. 1, 2014, pp. 88–104.

9 Koncept je originalno razvio Džordž Stigler u tekstu: Stigler, J. G., "The Theory of Economic Regulation", *The Bell Journal of Economics and Management Science*, vol. 2, no. 1, 1971, pp. 3–21.

10 Fierascu, S. I. *The Networked Phenomenon of State Capture: Network Dynamics, Unintended Consequences, and Business-Political Relations in Hungary, 2009–2012*, Central European University, Budimpešta, 2017 (Doktorska disertacija).

11 Biezen, I., Kopecký, I., "The State and the Parties: Public Funding, Public Regulation and Rent-Seeking in Contemporary Democracies", *Party Politics*, vol. 13, no. 2, 2007, pp. 235–54; Biezen, I., Kopecký, I., "The Cartel Party and the State: Party-State Linkages in European Democracies", *Party Politics*, vol. 20, no. 2, 2014; Kopecký, P. Mair, P., Spirova, M. (eds.), *Party Patronage and Party Government in European Democracies*, Oxford University Press, Oxford 2012.

12 Antonić, Slobodan, *Zarobljena zemlja*, Otkrovenje, Beograd 2002; Antonić, Slobodan, *Elite, građanstvo i slaba država*, Službeni glasnik, Beograd 2009; Pavlović, Dušan, „Zarobljena država”, u: Mihailović Srećko (ur.), *Pet godina tranzicije II*, Socijaldemokratski klub, Beograd 2006, str. 77–91; Pešić, Vesna, „Partijska država kao uzrok korupcije u Srbiji”, *Republika*, br. 402–405, 2007.

zarobljenje države u Aziji, SAD ili Zapadnoj Evropi, gde privatni agenti kontrolišu javnu administraciju i javne propise¹³, u Jugoistočnoj Evropi i Srbiji izraženiji je politički koncept zarobljene države. Drugim rečima, političari su moćniji od tajkuna ili oligarha. To takođe znači da je u regionu i Srbiji stranačko zapošljavanje (koje treba razlikovati od klijentelizma) najdominantniji oblik zarobljene države. Ovakav zaključak utiče na nivo ekstrakcije i zloupotrebu javnih resursa. Korporativni koncept zarobljene države može podrazumevati dobro upravljanje, malu državu i regulatorno zarobljavanje. Suprotno tome, politički model zarobljene države podrazumeva visok nivo javne potrošnje, ali i veliku količinu rasipničke potrošnje (visoku ekstrakciju), jer se javnim sredstvima finansiraju političke stranke. Ovo otuda jer je stranačko zapošljavanje glavni ekstraktivni mehanizam političkog modela zarobljene države. Politički akteri moraju da „okupiraju” kompletni javni sektor, pogotovo javna i komunalna preduzeća, da bi održali političke stranke i spremile ih za narednu izbornu trku. Istraživanje u Poljskoj pokazuje da je nivo političke zarobljenosti države kroz kontrolu javnih preduzeća značajan.¹⁴

Drugo, i još važnije, primer Srbije može da sugeriše promene u metodama merenja nivoa zarobljene države. Zarobljenost države izuzetno je teško izmeriti, jer podrazumeva veliku dozu netransparentnosti i kodeks ćutanja među establishment-političarima. Do sada su poznata dva načina merenja. Prvi je anketa o poslovnom okruženju i učinku preduzeća (skraćeno BEEPS), koju su izradili Svetska banka i Evropska banka za obnovu i razvoj. Ona je, međutim, podrazumevala veliku dozu subjektivizma jer se zasnivala na ličnoj proceni.

Drugi pokušaj merenja je indikator Kontrole korupcije u okviru projekta Upravljanje je važno (Governance Matters), koji već 25 godina sprovodi Svetska banka (Grafikon 2). Ovaj indikator takođe podrazumeva subjektivnost, tj. ličnu procenu o zarobljenosti države.¹⁵

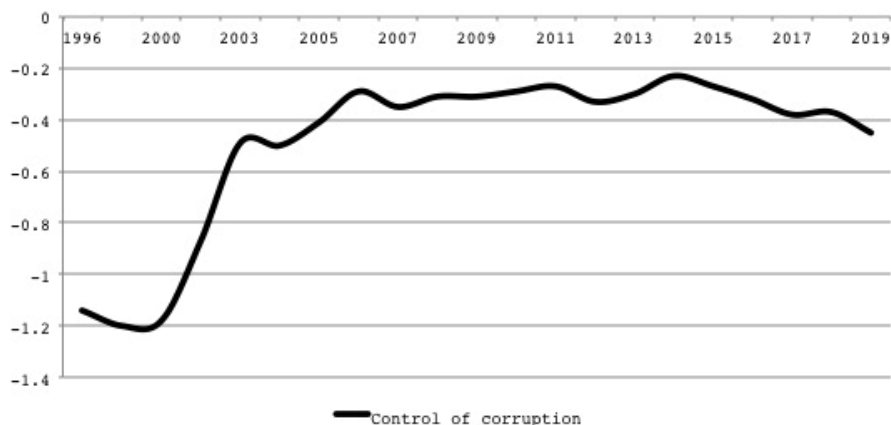
Još jedna studija gde je preciznije izmeren uticaj korupcije (kao zamena za zarobljenu državu) objavljena je 2019. godine od strane troje srpskih ekonomista. U tekstu pod nazivom „Zašto Srbija zaostaje u privrednom rastu” autori tvrde da Srbija raste ispod potencijalnog nivoa, a da korupcija smanjuje privredni rast za 1 procentni poen.

13 Transparency International (TI), *State Capture: An Overview*. Anti-Corruption Helpdesk. 2014.

14 Szarzec, Katarzyna, Bartosz Totleben and Dawid Piątek, “How Do Politicians Capture a State? Evidence from State-Owned Enterprises”, *East European Politics and Societies*, 2020.

15 Kaufmann, Daniel, Aart Kraay and Massimo Mastruzzi, *The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues*, World Bank Policy Research Working Paper No. 5430, 2010.

Grafikon 2. Kontrola korupcije, Srbija (1996–2019)
World Bank World Governance Indicator

„U radu pokazujemo da privreda Srbije trenutno raste gotovo 2 procentna poena ispod svog potencijala, tj. trenutno nešto iznad 3% umesto potencijalnih 5%. Naši rezultati pokazuju da, grubo, polovina zaostajanja (1 p.p.) može da se objasni slabom vladavinom prava i korupcijom, dok druga polovina potiče od niskih investicija (0.7 p.p.) i nedostataka obrazovnog sistema (0.2 p.p.). Prethodne rezultate smo dobili ocenjujući jednačinu rasta za zemlje članice Evropske unije. Ovu jednačinu smo onda koristili kao normu da utvrdimo, prvo, koliki je potencijalni rast Srbije, a zatim koji faktori i za koliko smanjuju njen stvarni rast ispod potencijalnog. Dobijeni empirijski rezultati nedvosmisleno ukazuju da su reforme u oblasti vladavine prava i obuzdavanja korupcije, kao i reforma obrazovanja, osnovni preduslovi da Srbija ostvari svoj potencijalni rast i počne da sustiže uporedive zemlje Centralne i Istočne Evrope.”¹⁶

U ovom tekstu predlažem fokus na institucije zarobljene države koji su od značaja za razumevanje pogoršanja demokratskih performansi. U tome sledim dva nedavna rada u kojima se iznose objektivniji indikatori merenja zarobljenosti države.

Prvi je tekst Fazekasa i Totha (2016), koji su na osnovu štetnih ugovora o javnim nabavkama u Mađarskoj u periodu posle 2010. godine procenili meru zarobljene države. Autori naznačuju da je glavni problem o analizi koncepta zarobljene države nedostatak analitičkih alatki. Autori ovako sažimaju problem i rešenja.

16 Petrović, Pavle, Danko Brčerević, Mirjana Gligorić, “Why Is Serbia An Economic Growth Underachiever?”, *Ekonomika preduzeća*, vol. 67, no. 1–2, 2019.

„Zarobljavanje države i korupcija rašireni su fenomeni širom sveta, ali empirijskim istraživanjima o ovom fenomenu još uvek nedostaju analitički alati. Tekst razvija novi konceptualni i analitički okvir za merenje zarobljene države na osnovu ugovorne mreže na mikronivou u javnim nabavkama. U tu svrhu uspostavlja novu meru rizika od korupcije u državnim ugovorima sa fokusom na ponašanje pojedinih organizacija. Nakon toga identifikujemo klasterne visoke korupcije – rizične organizacije u celoj ugovornoj mreži naručilaca i njihovih dobavljača, koristeći formalne analize socijalnih mreža. Gusto povezane klasterne organizacije sklone korupciji označavamo kao domen zarobljene države. Pokazujemo moć novog analitičkog okvira istražujući kako je radikalna centralizacija vladajuće elite nakon izbora 2010. u Mađarskoj uticala na centralizaciju zarobljene države. Nalazi do kojih dolazimo ukazuju na izvodljivost i korisnost takvog pristupa na mikronivou korupcije i zarobljene države. Bolje razumevanje mrežne strukture korupcije i zarobljene države otvara nove kanale za istraživanje politike antikorupcije, budžetskog deficita, tržišne konkurencije i kvaliteta demokratije.”¹⁷

Drugi je tekst troje autora koji su na primeru analize poljskih javnih preduzeća pokazali korelaciju promene članstva u upravnim odborima javnih preduzeća sa izbornom promenom.

„Istražili smo fenomen zarobljene političke države u kontekstu državnih preduzeća. Državna preduzeća su mesto gde se ukrštaju stranačko zapošljavanje i klijentelizam, što je slučaj u mnogim postsocijalističkim zemljama. Vladajući političari mogu na više načina da „zarobe” državna preduzeća kako bi postigli korist za sebe i svoje stranke. Jedan važan dokaz za ovo su promene koje se dešavaju u sastavu upravnog i nadzornog odbora državnih preduzeća. Da bismo procenili stepen političkog zarobljavanja države koristili smo uzorak svih promena (rotacija) u nadzornim i upravnim odborima poljskih akcionarskih društava u periodu 2001–2017. (...) Pokazali smo da je promena (rotacija) upravnika i nadzornog odbora članova u državnim preduzećima povezana sa političkim izborima i promenama u izvršnoj vlasti. Posle takvih političkih događaja, samo državna preduzeća doživljavaju tornado u nadzornim odborima, dok među privatnim kompanijama nema promena. U proseku, broj promena počinje da raste tri, a dostiže maksimum oko desetog meseca posle političkih izbora. Ovi nalazi nam omogućuju da tvrdimo da su rotacije u državnim preduzećima endemični problem u Poljskoj i da su državna preduzeća politički zarobljena. Meritokratija nije prihvaćena u Poljskoj, već se tretira kao korisna ideologija, bez stvarnog pokušaja primene.”¹⁸

17 Fazekas, Mihály, István János Tóth, “From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary”, *Political Research Quarterly*, vol. 69, no. 2, 2016, pp. 320–334.

18 Szarzec, Katarzyna, Bartosz Totleben and Dawid Piątek, “How Do Politicians Capture a State? Evidence from State-Owned Enterprises”, *East European Politics and Societies*, 2020.

Predlažem spisak i analizu sledećih indikatora koji omogućuju objektivnije merenje zarobljenosti države, kao i način da se indikatori načine objektivnijima.

- Sistem javnih nabavki i transparentnost budžeta. Da li je omogućen uvid u sve potrebne informacije o potrošnji? Da li postoji telo koje nadzire javnu potrošnju, posebno kada su u pitanju javni ugovori sa privatnim partnerima? Da li takvo telo ima potrebna ovlašćenja?
- Dupliranje postojećih projekata. Postoje li projekti koji se već nalaze negde u budžetu? Koliki je broj ministarstava bez portfelja ili sa dvostrukim funkcijama?
- Obrazac potrošnje javnih i komunalnih preduzeća. Da li javna preduzeća posluju s gubicima? Koliki nivo posla (mereno u novcu ili prihodima preduzeća) prebacuju na privatne preduzetnike? Povećavaju li naknadu za uslugu za više od stope inflacije u poslednjih pet godina?
- Stranačko zapošljavanje u javnom sektoru, pogotovo u javnim i komunalnim preduzećima. Kakva je procena viška zaposlenih u ministarstvu ili agenciji? Da li postoji javna sistematizacija radnih mesta i da li je broj zaposlenih u skladu s njom?

O ovim indikatorima mogu da se ponude samo procene. Ipak, njihova analiza otvorila bi prostor za sistematičniju diskusiju o rasipničkim obrascima potrošnje i smernicama za njihovo prevazilaženje.

Neformalizam

Pre nego što predem na diskusiju o značaju ekstrakcije za održanje hibridnog režima, želim da istaknem jedan opštiji uslov kojeg je nemoguće izmeriti, a koji u značajnoj meri može da determiniše zarobljenost države. Zarobljena država je posledica snažnog neformalizma u jugoistočnoj postkomunističkoj Evropi i Srbiji.¹⁹ Iako je većina postkomunističkih zemalja formalno uvela demokratske, regulatorne i nadzorne institucije, ove institucije ne obavljaju svoj glavni posao.²⁰ One ne nadgledaju i ne kontrolišu izvršnu vlast, već imitiraju očekivano pona-

19 Ledeneva, Alena (ed.), *The Global Encyclopaedia of Informality, Volume 1. Towards Understanding of Social and Cultural Complexity*, UCL Press, 2018; Ledeneva, Alena (urednica), *The Global Encyclopaedia of Informality, Volume 2. Understanding Social and Cultural Complexity*, UCL Press, 2018; Banović, Ružica Šimić, "Uhljeb – a post-socialist homo croaticus: a personification of the economy of favours in Croatia?", *Post-Communist Economies*, Vol. 31, no. 3, 2019; Cvetičanin, Predrag, Misha Popovikj i Miloš Jovanović, "Informality in the Western Balkans: a culture, a contextual rational choice, or both?", *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 19, no. 4, 2019.

20 Vladisavljević, Nebojša, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd 2019.

šanje.²¹ Otuda je neophodno identifikovati javne institucije koje samo naizgled izgledaju kao kontrolne i nadzorne, ali u stvari tolerišu neodgovorno ponašanje izvršne vlasti i državnih službenika²², što vodi do zarobljenosti države od strane političara.

Sa pravnog stanovišta, većina ovih institucija dizajnirana je na odgovarajući način. One često podrazumevaju administrativne procedure donošenja odluka koji se sprovode u demokratskom kontekstu. Ipak, kada se dublje zađe u institucionalni dizajn, mogu se uočiti brojne mane koje omogućavaju ekstrakciju. Na primer, sistem javnih nabavki je transparentan, ali agenti za nadzor (npr. državna revizorska institucija, državni tužilac, agencija za borbu protiv korupcije, telo za kontrolu medija itd) ne izvršavaju odgovarajući nadzor. Ovi državni službenici su često neaktivni bez objašnjenja ili pronalaze razloge da ne rade svoj posao. Strategija vladajuće koalicije nije da ukine takve nadzorne institucije (naprotiv), već da im dodeli slabe prerogative ili da na važna mesta imenuje osobe koje ne rade svoj posao (ne koriste nadležnosti koje imaju). Fokus na unutrašnji (i često skriveni) rad ovih javnih institucija može pomoći u poboljšanju upravljanja i smanjenju rasipničke potrošnje (ekstrakcije).

Značaj zarobljene države i ekstrakcije za hibridni režim

Autori koji su formulisali koncept hibridnog režima navode njegove četiri glavne oblasti: izbori, zakonodavstvo, mediji i sudstvo.²³ U prvim radovima se političko-ekonomski aspekt klasifikacije ne pominje. Kasnije, u knjizi *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*, iz 2010. godine, dolazi od revizije koncepta. Sada se pominje institucionalni okvir koji favorizuje jednu stranu (uneven level playing field). U okviru njega se eksplicitno pominje i nejednak pristup resursima (access to resources) kao jedan od glavnih stubova stabilnosti hibridnog režima.²⁴

U kakvom je odnosu mehanizam ekstrakcije sa navedenim oblastima? Izborima i medijima je dodeljen nezavisan status u okviru defincije. Međutim, dinamika u ovim oblastima u velikoj meri zavisi od mogućnosti ekstrakcije, tj.

21 Dimitrova, A. L., "The new member states of the EU in the aftermath of enlargement: Do new European rules Remain empty shells", *Journal of European Public Policy*, vol. 17, no. 1, 2010.

22 Pavlović, Dušan, „Demokratsko proklizavanje: uloga moralnog hazarda u povratku u autoritarizam”, u: Ilija Vujačić i Nikola Beljinac (urs.), *Nova Evropa i njena periferija*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2015.

23 Levitsky, Stephen, Lucan A. Way, "The Rise of Competitive Authoritarianism", *Journal of Democracy*, vol. 13, no. 2, 2002.

24 Levitsky, Steven i Lucan A. Way, *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, pp. 9–10.

nesmetanog pristupa ekstraktivnim institucijama, pogotovo državnom budžetu i stranačkom zapošljavanju. Recimo, činjenica da vladajuća stranka (koalicija) ima pristup javnoj administraciji i javnim preduzećima omogućava joj da veliki deo sredstava iskoristi za potrebe izborne kampanje i dobijanja izbora. Novac javnih preduzeća može da se iskoristi za finansiranje stranke koja učestvuje na izborima, a veliki deo aktivista može da se zaposli u javnim preduzećima ili javnoj administraciji i tako o trošku države obavlja poslove vezane za izbornu kampanju. Neke stranke koriste opštinske prostorije u kojima smeštaju izborni štab i call centar. Iz ovih prostorija – za koje stranka ne plaća zakup i komunalije – vodi se izborna kampanja. Ovo značajno narušava jednakost šansi u izbornom procesu, „naginjajući teren” u korist vladajuće koalicije.

Sve stranke (vladajuće i opozicione) koje imaju pristup javnim resursima i mogu da stranački zapošljavaju svoje članove imaju nemerljivu prednost u odnosu na opoziciju koja to nema. Vladajuća stranka može računati na veliki broj aktivista na terenu koji, usled činjenice da dobijaju redovnu platu iz budžeta javnog preduzeća ili državnog budžeta, imaju jak motiv da se angažuju. Ovo važi i za kooptiranu opoziciju, tj. opozicione stranke koje kroz saradnju sa vladajućom koalicijom dobijaju kontrolu nad komunalnim ili javnim preduzećem čije resurse mogu da koriste. Ovakve stranke ne predstavljaju pravu pretnju režimu, već za uzvrat nude fingiranje uloge u parlamentu ili političkom sistemu.²⁵

Drugi aspekt hibridnog režima su kontrolisani mediji. U nedemokratskim režimima mediji nemaju ulogu da obezbede informisanje birača kako bi oni mogli da donesu na činjenicama-zasnovanu odluku o tome za koga će glasati, već pre služe za kontrolu biračkog tela. Efikasnost ovakve funkcije medija takođe zavisi od novca. Mediji koji imaju dovoljno novca lakše opstaju od onih koji ga nemaju. Isti tako, činjenica da opozicija nema pristup medijima značajno smanjuje njene šanse u odnosu na vladajuću koaliciju koja ih ima.

Ovo ne znači da mediji nužno moraju da budu u državnom vlasništvu da bi vladajuća stranka/koalicija nad njima imala kontrolu i tako ostvarivala prednost. Tokom devedesetih godina najveći deo medija u Srbiji bio je u državnim ili rukama lokalne samouprave. Međutim, posle zahteva Evropske unije da se lokalni mediji privatizuju, privatni vlasnici sada mogu da konkurišu za medijska sredstva iz lokalnih i gradskih budžeta. Ova sredstva se, međutim, usmeravaju selektivno tako što prioritet dobijaju mediji koji izveštavaju povoljno o vlastima, dok mediji koji kritikuju vlast (a pogotovo netransparentno raspolaganje budžetskim novcem) ne mogu da dobiju novac iz budžeta. Samo raspodeljivanje budžetskih sredstava je netransparentno. Inicijativa za poboljšanje medijskog sadržaja pod nazivom „Kaži/traži šta te zanima” izradila je za period 2017–2019. indeks

25 Pavlović, Dušan, “How Political Parties in Hybrid Regimes Help the Incumbent Maintain a Democratic Façade”, *East European Politics and Societies*, 2020.

transparentnosti dodeljivanja budžetskog novca medijima koji za 2018. godinu u proseku iznosi 50 odsto. To znači da je oko 50 odsto budžetskih para namenjenih medijima potrošeno na netransparentan način. Pored toga, veliki deo budžetskih sredstava daje se direktno medijima koji su u vlasništvu ljudi bliskih vladajućoj stranci ili koaliciji. Povlašćeni mediji ne koriste samo direktna budžetska sredstva, već i sredstva drugih državnih agencija, kao i povlašćen položaj od drugih državnih organa. TV Pink je, recimo, dobio pozajmicu od državne Agencije za osiguranje i finansiranje izvoza (AOFI), za kredit za izvoz u iznosu od 10.000.000 evra 2014, a potom 3.200.000 evra 2017, koju nikada nije vratio. U tom trenutku je TV Pink imao veliki poreski dug. Iako propisi AOFI ne dozvoljavaju odobravanje pozajmica poreskim dužnicima, TV Pinku je napravljen ustupak. Poreska uprava je TV Pinku odložila plaćanje 1.520.000.000 dinara duga.²⁶

Zaključak

Namera ovog teksta bila je da se pokaže da je za istraživanje hibridnih režima važno i istraživanje zarobljene države. Ova istraživanja su do sada uglavnom bila razdvojena, kako sadržajno tako i disciplinski. Hibridnim režimima su se uglavnom bavili politikolozi-komparativisti, dok su se problemom zarobljene države bavili politički ekonomisti. Režimi jugoistočne Evrope nude primere kojima se može opravdati integrisanje ova dva pravca istraživanja.

Literatura

- Antonić, Slobodan, *Zarobljena zemlja*, Otkrovenje, Beograd 2002.
- Antonić, Slobodan, *Elite, građanstvo i slaba država*, Službeni glasnik, Beograd 2009.
- Banović, Ružica Šimić, „Uhljeb – a post-socialist homo croaticus: a personification of the economy of favours in Croatia?“, *Post-Communist Economies*, vol. 31, no. 3, 2019, pp. 279–300, 10.1080/14631377.2018.1537708
- Bieber, Florian, „Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans“, *East European Politics*, 34:3, 2018, pp. 337–354, 10.1080/21599165.2018.1490272
- Bieber, Florian, *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*, Palgrave Macmillan, 2020.
- Biezen, I., Kopecký, I., „The State and the Parties: Public Funding, Public Regulation and Rent-Seeking in Contemporary Democracies“, *Party Politics*, vol. 13, no. 2, 2007, pp. 235–54.
- Biezen, I., Kopecký, I., „The Cartel Party and the State: Party–State Linkages in European Democracies“, *Party Politics*, vol. 20, no. 2, 2014, pp. 170–82. doi.org/10.1177/1354068813519961

26 <https://www.cins.rs/drzava-pinku-odlozila-placanje-preko-152-milijarde-duga/> (5.11.2020)

- Cvetičanin, Predrag, Misha Popovikj i Miloš Jovanović, “Informality in the Western Balkans: a culture, a contextual rational choice, or both?”, *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 19, no. 4, 2019, pp. 585–604. 10.1080/14683857.2019.1692427
- Dimitrova, A. L., “The new member states of the EU in the aftermath of enlargement: Do new European rules Remain empty shells”, *Journal of European Public Policy*, vol. 17, no. 1, 2010, pp. 137–48. 10.1080/13501760903464929.
- Fazekas, Mihály, István János Tóth, “From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary”, *Political Research Quarterly*, vol. 69, no. 2, 2016, pp. 320–334, 10.1177/1065912916639137
- Fierascu, S. I., *The Networked Phenomenon of State Capture: Network Dynamics, Unintended Consequences, and Business-Political Relations in Hungary, 2009–2012*, Central European University, Budimpešta, 2017. (Doktorska disertacija)
- Grzymala-Busse, Anna, “Beyond Clientelism Incumbent State Capture and State Formation”, *Comparative Political Studies*, vol. 41, no. 4/5, 2008, pp. 638–673. doi.org/10.1177/0010414007313118
- Hellman, Joel, “Winners Take All: The Politics of Partial Reform”, *World Politics*, vol. 50, no. 2, 1998, pp. 203–34. doi.org/10.1017/S0043887100008091
- Hellman, Joel, Geraint Jones and Daniel Kaufmann, “Seize the State, Seize the Day”, World Bank Policy Research Paper, no. 2444, 2000.
- Innes, Abby, “The Political Economy of State Capture in Central Europe”, *JCMS*, vol. 52, no. 1, 2014, pp. 88–104, 10.1111/jcms.12079
- Kaufmann, Daniel, Aart Kraay and Massimo Mastruzzi, *The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues*. World Bank Policy Research Working Paper, no. 5430, 2010.
- Karklins, Rasma, “Typology of Post-Communist Corruption”, *Problems of Postcommunism*, vol. 49, no. 4, 2002, pp. 22–32.
- King, Lawrence P. and Ivan Szelenyi, “Post-Communist Economic Systems, in: Smelser, N. J. and Richard Swedberg (eds.), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, Russel Sage Foundation, 2005, pp. 205–231 (2^{ed} Edition).
- Kopecký, P. Mair, P., Spirova, M. (eds.), *Party Patronage and Party Government in European Democracies*, Oxford University Press, Oxford 2012.
- Levitsky, Stephen, Lucan A. Way, “The Rise of Competitive Authoritarianism”, *Journal of Democracy*, vol. 13, no. 2, 2002, pp. 51–66.
- Levitsky, Steven, Lucan A. Way, *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Ledeneva, Alena (ed.), *The Global Encyclopaedia of Informality, Volume 1. Towards Understanding of Social and Cultural Complexity*, UCL Press, 2018.
- Ledeneva, Alena (ed.), *The Global Encyclopaedia of Informality, Volume 2. Understanding Social and Cultural Complexity*, UCL Press, 2018.
- Pavlović, Dušan i Slobodan Antonić, *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*, Službeni glasnik, Beograd 2007.
- Pavlović, Dušan, „Zarobljena država”, u: Mihailović Srećko (ur.), *Pet godina tranzicije II*, Socijaldemokratski klub, Beograd 2006, str. 77–91.

- Pavlović, Dušan, „Demokratsko proklizavanje: uloga moralnog hazarda u povratku u autoritarizam”, u: Ilija Vujačić i Nikola Beljinac (urs.), *Nova Evropa i njena periferija*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2015, str. 337–348.
- Pavlović, Dušan, “The political economy behind the gradual demise of democratic institutions in Serbia”, *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 20, no. 1, 2020, pp. 19–39, 10.1080/14683857.2019.1672929
- Pavlović, Dušan, “How Political Parties in Hybrid Regimes Help the Incumbent Maintain a Democratic Façade”, *East European Politics and Societies*, 2020, 10.1177/0888325420941101
- Petrović, Pavle, Danko Brčerević, Mirjana Gligorić, “Why Is Serbia An Economic Growth Underachiever?”, *Ekonomika preduzeća*, vol. 67, no. 1–2, 2019, pp. 17–33. 10.5937/EKOPRE1808017P
- Pešić, Vesna, „Partijska država kao uzrok korupcije u Srbiji”, *Republika*, br. 402–405. 2007.
- Stigler, J. G., “The Theory of Economic Regulation”, *The Bell Journal of Economics and Management Science*, vol. 2, no. 1, 1971, pp. 3–21.
- Transparency International (TI), *State Capture: An Overview*. Anti-Corruption Helpdesk. 2014.
- Szarzec, Katarzyna, Bartosz Totleben and Dawid Piątek, “How Do Politicians Capture a State? Evidence from State-Owned Enterprises”, *East European Politics and Societies*, 2020. 10.1177/0888325420953485
- Vladislavljević, Nebojša, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd 2019.
- Vladislavljević, Nebojša, „Izbori, demokratija i takmičarski autoritarizam u Srbiji (1990–2020)”, u: Jovanović, M. i Vučićević, D. (urs.), *Izbori u Srbiji 1990–2020*, Službeni glasnik, Beograd 2020 (u pripremi za štampu)
- V-Dem Report, *Autocratization Surges – Resistance Grows*. V-dem Democracy Report, V-Dem Institute at the University of Gothenburg, 2020.

Dušan Pavlović

PUBLIC RESOURCE EXTRACTION AND HYBRID REGIMES

Abstract: The text looks into the importance of state capture for the stability of hybrid regimes from the Serbian post-2000 perspective. It argues for an integration of these two research fields. Part one gives a list extractive institutions related to political state capture. These institutions provide better measurement of state capture. Part two emphasizes the importance of state capture for other hybrid regimes’s critical areas such as elections and media. Although rigged elections and controlled media are important pillars of hybrid regimes, they depend to a large extent on the public funds by which they can be financed. Extraction of public funds matters because these are used to pay both activists who manipulate the electoral process in the field and the media that hide information on

the basis of which citizens can decide how to vote. The issue of extraction has been understudied in the debates on the consolidation of democracy in Serbia after 2000 but also in the discussions on democratic decline.

Key words: hybrid regimes, extractive institutions, rigged elections, controlled media.

Prof. dr Filip Ejđus
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Neuspešna demokratizacija sektora bezbednosti u Srbiji

Sažetak: Tokom prvih dvadeset godina tranzicije Srbija je prešla krug od autoritarnog režima Slobodana Miloševića, koji je smenjen 5. oktobra 2000, preko mlade demokratije u nastajanju, pa sve do obnavljanja autokratskih tendencija, zarobljavanja države i povratka u hibridni režim. Dok su uspon i pad demokratije u Srbiji bili predmet drugih studija, do sada nije bilo sveobuhvatnih analiza kako je ovaj proces uticao na sektor bezbednosti i obratno. Ovo poglavlje najpre diskutuje prepreke za brzu demokratizaciju sektora bezbednosti Republike Srbije u ranim godinama tranzicije. Nakon toga se analizira prva generacija reformi sektora bezbednosti. Poslednje poglavlje se fokusira na urušavanje demokratskih ustanova i zarobljavanje sektora bezbednosti nakon 2012. godine.

Ključne reči: Srbija, demokratizacija, reforma sektora bezbednosti, hibridni režim, zarobljavanje države

Uvod

Slobodan Milošević je bio jedan od poslednjih diktatora Evrope, a zbog svoje uloge u jugoslovenskim ratovima dobio je nadimak „balkanski kasapin”.¹ Iako je

---

* E-mail: filip.ejdus@fpn.bg.ac.rs

1 Članak je zasnovan na tekstu koji je ranije objavljen na engleskom jeziku, Filip Ejđus, “Muddling Through a Rocky Road: Security Sector Reforms in Serbia”, in: Robert Ondrejscak (ed.), *Security Sector Reform: Global Case Studies*, pp. 42–64. Bratislava, CENAA, 2016. Takođe su korišćeni

fasadni pluralizam uveden početkom devedesetih, istinska demokratska tranzicija u Srbiji započinje tek 5. oktobra 2000. godine, kada je nekoliko stotina hiljada građana Srbije izašlo na ulice Beograda i svrglo predsednika Slobodana Miloševića. Samo nedelju dana pre toga on je izgubio predsedničke izbore od Vojislava Koštunice, ali nije bio spreman da prihvati poraz. Iza scene, opozicioni lideri su pregovarali o uslovima promene režima sa najvišim ešalonima sektora bezbednosti. Napušten od aparata sile, Slobodan Milošević nije imao mnogo izbora i mirno je predao vlast. Promena režima pokrenula je procese demokratizacije i evropeizacije od kojih se očekivalo da budu pokretačke snage reforme sektora bezbednosti (RSB) u Srbiji. Međutim, dogovori sklopljeni uoči, tokom i nakon 5. oktobra, kao i brojni strukturni izazovi i nerešena teritorijalna pitanja nasleđena od nedovršene jugoslovenske implozije, oblikovali su buduću putanju demokratskih RSB u Srbiji. Neizvesnost saveza sa Crnom Gorom i budućeg statusa Kosova, duboke političke podele u pogledu interpretacije prošlosti i poželjne budućnosti, ali i rezervisani domeni u sektoru bezbednosti kočili su RSB u godinama koje su dolazile. Ipak, tokom prvih deset godina završena je prva generacija reformi koja je usmerena na uspostavljanje zakonskih i institucionalnih pretpostavki za demokratsko upravljanje sektorom bezbednosti.² Nakon toga, umesto druge generacije reformi, koja je trebalo da dovede do internalizacije normi, razvoja demokratske bezbednosne kulture, promene praksi i primene zakona, došlo je najpre do stagnacije, a zatim i do urušavanja tekovina prve generacije demokratskih reformi kroz zarobljavanje države.

U ostatku ovog teksta najpre razmatram način izlaska iz prethodnog režima u oktobru 2000. godine, kao i početnu situaciju i kontekst RSB. U drugom delu analiziram sporo i trnovito sprovođenje prve generacije RSB tokom prvih deset godina tranzicije, sa posebnim fokusom na reformu vojske, policije i obavestajnih službi. U trećem delu pokazujem kako je, umesto druge generacije u drugoj deceniji 21. veka, došlo do demokratske regresije, zarobljavanja države i urušavanja tekovina prve generacije RSB.

1. Početna situacija i kontekst RSB

Sa završetkom Hladnog rata započeta je nasilna implozija Jugoslavije sukobima u Sloveniji 1991. godine, a završila se sukobima u Makedoniji deset godina

---

elementi iz teksta „Sektor bezbednosti Srbije u doba demokratskog deficita”, koji je objavljen u *Evropskim sveskama*, br. 8, 2018, str. 17–24.

2 Filip Ejduš, *Democratic Security Sector Governance in Serbia*, Frankfurt: PRIF Reports, no. 94, 2010. Za detaljnu hronologiju RSB od 5. oktobra do danas videti: Beogradski centar za bezbednosnu politiku, *Bezbednost na dlanu: Portal o reformi sektora bezbednosti, „Hronologija”*, <http://reforma.bezbednost.org/hronologija/> Datum pristupa: 8. decembar 2020.

kasnije. Većina država nastalih na jugoslovenskim ruševinama zamenile su jednopartijski sistem „takmičarskim autoritarizmom”.³ Ovaj hibridni politički režim karakteriše postojanje fasadnih demokratskih institucija i formalnog političkog nadmetanja. Međutim, konkurencija u takmičarskom autoritarizmu je toliko nepravedna i iskrivljena u korist vladajuće stranke da politički proces ne ispunjava minimalne standarde demokratije. U Srbiji su održavani izbori, ali oni nisu bili ni fer ni poštenu već su nameštani u korist vladajuće Socijalističke partije Srbije (SPS) Slobodana Miloševića. Opozicionim strankama je bilo dozvoljeno da se takmiče, čak i da uđu u parlament, ali ne i da preuzmu izvršnu vlast. Njihovi lideri su maltretirani, prebijani, čak i ubijani. Državni mediji su bili moćno oruđe režimske propagande, dok su nezavisni mediji bili ograničavani finansijskim, pravnim i drugim pritiscima. Visokokriminalizovani srpski bezbednosni sektor bio je pod direktnom kontrolom Miloševića i njegove klike koji su ga koristili kao instrument rata i represije. Posebno ozloglašen je bio Resor državne bezbednosti (RDB) koji je bio udarna pesnica Miloševićevog obračuna sa opozicijom. O tome na najtragičniji način svedoče ubistva novinara Slavka Ćuruvije i političara Ivana Stambolića, kao i pokušaji atentata na Vuka Draškovića na Ibarskoj magistrali i u Budvi.⁴

Prva ozbiljnija pukotina u starom režimu dogodila se u novembru 1996. godine kada je Milošević pokušao da namesti lokalne izbore u srpskim gradovima. Nakon višemesečnih uličnih protesta priznao je poraz. Rat na Kosovu 1998/1999. godine, NATO intervencija i poraz, u kombinaciji sa sve snažnijim unutrašnjim i međunarodnim delovanjem, dodatno su oslabili Miloševićev legitimitet. Na predsedničkim izborima, održanim 24. septembra 2000. godine, Milošević je poražen od Koštunice, ali opet nije bio spreman da prizna poraz. Kao odgovor na još jedan pokušaj krađe, opozicija je organizovala štrajkove i proteste u čitavoj Srbiji, koji su kulminirali petog oktobra masovnim demonstracijama na ulicama Beograda. Nakon što mu je sektor bezbednosti okrenuo leđa i otkazao poslušnost, Milošević je priznao Koštuničinu pobedu, a formirana je i prelazna vlada. Ubrzo nakon toga, koalicija osamnaest partija – Demokratska opozicija Srbije (DOS), sastavljena od stranaka različitih ideoloških usmerenja od levog do desnog centra, odnela je pobedu na parlamentarnim izborima, održanim 23. decembra 2000. godine, što je bio kraj Miloševićevog režima.

Ovu ranu fazu političke tranzicije karakterisali su neformalni i tajni dogovori sklopljeni između predstavnika DOS-a, sa jedne strane, i visokih zvaničnika

3 Steven Levitsky & Lucan A. Way. 2002. “The Rise of Competitive Authoritarianism”, *Journal of Democracy*, 13, no. 2: 51–65; Nebojša Vladislavljević, “Competitive authoritarianism and popular protest: Evidence from Serbia under Milošević”, *International Political Science Review*, vol. 37, no. 1, 2016, pp. 36–50.

4 Za ove zločine na najduže zatvorske kazne osuđen je tadašnji načelnik RDB Radomir Marković.

bezbednosti, sa druge. U to vreme većina predstavnika DOS-a odražavala je kontakte sa različitim elementima bezbednosnog aparata u cilju sprečavanja nasilja nad demonstrantima.⁵ Najvažnije od svega, u zamenu za mirnu smenu režima, ključnim akterima vojne i obaveštajne službe direktno ili indirektno je obećano da će ostati na svojim položajima i da će biti izuzeti od političke ili krivične odgovornosti. Zoran Đinđić, predsednik Demokratske stranke (DS) i budući premijer Srbije, sastao se sa komandantom Jedinice za specijalne operacije (JSO) Miloradom Lukovićem „Legijom”, usred masovnih protesta.⁶ Luković je uveravao Đinđića da neće intervenisati protiv demonstranata na ulici. Za uzvrat, mnogi pretpostavljaju da je Đinđić direktno ili indirektno obećao da neće preduzimati mere protiv interesa JSO kada bude bio na funkciji.⁷ Zoran Đinđić je negirao da su zaključeni bilo koji od takvih dogovora, ali činjenica da su JSO, uprkos zločinima tokom devedesetih i vezama sa organizovanim kriminalom, još dugo bio nedodirljiv. Novoizabrani predsednik Savezne Republike Jugoslavije Vojislav Koštunica takođe je postigao neformalne dogovore sa visokim funkcionerima sektora bezbednosti. Kako kaže nekadašnji načelnik RDB, „te iste večeri, kada se obratio sa terase gradske skupštine kao novi predsednik, on se već dogovarao sa Miloševićem kome je obećao da će zaštititi njegovu porodicu, njegove kadrove i njegov sistem”⁸.

Ubrzo nakon preuzimanja vlasti, DOS se podelio u dva tabora. Prvi tabor je vodio predsednik okrnjene jugoslovenske federacije Vojislav Koštunica, koji je imao formalnu kontrolu nad Vojskom Jugoslavije i njenim obaveštajnim službama. Na čelu drugog tabora bio je premijer Srbije Zoran Đinđić, koji je formalno kontrolisao policiju i RDB. Dvojica lidera imala su oprečne vizije demokratske tranzicije u Srbiji. Dok je Đinđić bio liberal, koji se zalagao za radikalni raskid s bivšim režimom, Koštunica je bio (i još uvek je) konzervativni političar koji je zagovarao prilično postepen i „legalistički” pristup demokratskoj transformaciji. U okviru koalicije DOS on se brzo istakao kao protivnik smene i hapšenja Miloševićevih kadrova poput direktora RDB, Radomira Markovića, i načelnika

5 Intervju sa Goranom Petrovićem, nekadašnjim načelnikom RDB, 7. decembar 2012.

6 JSO, takođe poznat kao Crvene beretke, uspostavljen je u okviru RDB, 1996. godine, spajanjem nekoliko paravojnih grupa. Jedinica je učestvovala u ratu na Kosovu (1998. i 1999. godine), kao i tokom pobune na jugu Srbije (2000. i 2001. godine). Komandant ove jedinice od 1999. do 2002. bio je Milorad Luković, koji je dobio nadimak „Legija” zbog toga što je služio u francuskoj Legiji stranaca krajem osamdesetih godina.

7 Elizabeth Pond, *Endgame in the Balkans: Regime Change European Style*, Washington, Brookings Institution Press, 2006, p. 214.

8 Petrović tvrdi da to potvrđuje i razgovor između Miloševića, Košunice i ruskog ministra spoljnih poslova Igora Ivanova, a koji je vojna obaveštajna služba tajno snimala po naredbi takođe prisutnog načelnika Generalštaba Nebojše Pavkovića. Intervju sa autorom 7. juna 2012.

Generalštaba, Nebojše Pavkovića.⁹ Predsednik Koštunica uspostavio je posebno srdačnu vezu sa šefom Vojne službe bezbednosti Acom Tomićem, koji je ostao na funkciji sve do marta 2003.¹⁰ Delimično zbog dogovora koje je sklopio, a delom iz dubokog uverenja, Koštunica se protivio inicijativama unutar DOS-a za radikalni raskid sa bivšim režimom, što je imalo značajne implikacije na budući tok RSB.

Kontekst RSB posle 2000.

Kontekst RSB u Srbiji imao je pet glavnih karakteristika. Prvo, kontekst RSB u Srbiji bio je postkonfliktni. Tokom devedesetih Srbija je bila umešana u četiri oružana sukoba i suočila se sa oružanom pobunom na jugu, u opštinama Preševo, Medveđa i Bujanovac krajem 2000. i početkom 2001. godine.¹¹ Postkonfliktno okruženje zahtevalo je zadatke kao što su demobilizacija, razoružanje i reintegracija. Posebno je bilo teško pitanje tranzicione pravde i saradnje sa Haškim tribunalom. U martu 2003. godine pripadnici sektora bezbednosti izvršili su atentat na prvog premijera Zorana Đinđića u operaciji pod kodnim imenom „Stop Hagu”.

Drugo, Srbija je bila postautoritarna zemlja. Takmičarsko autoritarna priroda prethodnog režima otežavala je RSB u Srbiji. U oktobru 2000. godine Srbija je imala Ustav koji je formalno predviđao slobodne izbore, mehanizam kočenja i ravnoteže, ljudskih prava, mada to nije funkcionisalo u praksi. Pored toga, postojao je niz političkih partija, relativno razvijeno civilno društvo i nekoliko nezavisnih medija. Međutim, ova naizgled povoljna početna pozicija zapravo se pretvorila u slabost. Umesto da napravi oštar raskid sa prošlošću, nova demokratska vlada nasledila je stare strukture, kao i prateći birokratski aparat. Umesto da okrenu novi list, kao što su to učinile zemlje iz Centralne i Istočne Evrope posle 1989. godine, nove političke elite u Srbiji uklopile su se u postojeći institucionalni dizajn i njegove duboko usađene neliberalne prakse. Polupredsednički sistem je omogućavao neku kakvu takvu ravnotežu snaga za vreme kohabitacije predsednika Koštunice i premijera Đinđića (2000–2003), kao i kasnije za vreme premijera Koštunice i predsednika Tadića (2004–2008), ali je omogućio koncentraciju vlasti za vreme drugog mandata Borisa Tadića (2008–2012), i zarobljavanje države kada je Srpska napredna stranka (SNS) preuzela obe glave izvršne vlasti 2012. godine.¹²

9 Radomir Marković uhapšen je 2001. godine i osuđen na 40 godina zatvora 2008. Nebojša Pavković izručen je Haškom tribunalu 2005. godine i osuđen je na dvadeset dve godine zatvora.

10 Timothy Edmunds, „Intelligence Agencies and Democratisation: Continuity and Change in Serbia after Milošević”, *Europe-Asia Studies*, vol. 60, no. 1, 2008, p. 34.

11 Marija Marović, Filip Ejduš & Ivan Kostić, *Sukob percepcija? Bezbednost na jugu Srbije*, Balkanski centar za bliski istok, Beograd 2012.

12 Nebojša Vladislavljević, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd 2019.

Treće, način izlaska iz prethodnog režima zakomplikovao je putanju RSB u Srbiji. Neformalni pregovori i dogovori nesumnjivo su olakšali mirnu promenu režima. Ipak, oni su takođe doveli i do stvaranja tzv. rezervisanih domena, oblasti javne politike u kojima izabrani zvaničnici nemaju efikasnu kontrolu na neizabranim telima, u okviru obaveštajnog sektora.¹³ Neformalna obećanja, koja su razni članovi koalicije DOS dali najvišem ešalonu sektora bezbednosti, istovremeno su omogućila nastavak njihovog klijentelističkog odnosa sa politikom ali ih i imunizovala od smene i krivične odgovornosti, a o brzim i korenitim reformama da i ne govorimo. Ovi rezervisani domeni nisu bili ni čvrsti ni trajni, pre svega zbog neformalne prirode dogovora, kao i zbog klijentelističkog odnosa između sektora bezbednosti i novih vlasti koje su se raspolutile na dva centra moći oko Koštunice i Đinđića. Ipak, onemogućavajući izabranim zvaničnicima da efektivno kontrolišu sektor bezbednosti, rezervisani domeni u obaveštajnom sektoru činili su demokratiju u Srbiji između 2000. i 2003. godine defektnom.

Četvrto, Srbija se suočavala sa nerešenim državnim pitanjima koja su dodatno kočila RSB. Sudbina federacije sa Crnom Gorom bila je nejasna sve do 2006. godine. To je odložilo početak vojnih reformi za šest godina, budući da je vojska bila u nadležnosti savezne vlasti. Još jedno nerešeno pitanje bio je i status Kosova. Ova nekadašnja srpska pokrajina proglasila je jednostranu nezavisnost 2008. godine, što je bio potez kojem se Srbija žestoko usprotivila. Trajnim raspirivanjem nacionalizma ovo pitanje usporavalo je proces demokratizacije, uključujući i RSB.

Konačno, Srbija je bila duboko ideološki polarizovana. Jedan deo građana očekivao je radikalan raskid sa prethodnim režimom, suočavanje sa prošlošću i brze reforme i integraciju u EU i NATO. Drugi deo društva bio je više konzervativan i protivio se brzim i korenitim promenama. Ova podela se reflektovala i na DOS čiji su zavađeni lideri Zoran Đinđić i Vojislav Koštunica simbolizovali ove dve suprotne ideje o tome u kom pravcu treba da se kreće tranzicija. Njihov lični, politički i ideološki sukob, koji je kulminirao izručivanjem Slobodana Miloševića Tribunalu u Hagu u junu 2001. godine, sprečio je da se mnogi reformski

13 Slično mišljenje iznose i Dušan Pavlović & Slobodan Antić. *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*, Službeni glasnik, Beograd 2007. Nebojša Vladislavljević, sa druge strane, smatra da je pre reč o situaciji „dvostruke moći” nego o rezervisanim domenima. Iako on ne negira da je bilo pregovora i davanja garancija između visokih ešalona sektora bezbednosti i predstavnika nove vlasti, on smatra da je već tada došlo do duboke politizacije i kontrole od strane sukobljenih blokova u DOS-u koji su koristili sektor bezbednosti u svojim međusobnim obračunima. Nebojša Vladislavljević, *Upon i pad demokratije posle Petog oktobra*, nav. delo, 148. Po mom mišljenju, iako je politizacije od strane dva bloka svakako bilo, to nije sprečilo stvaranje rezervisanih domena, pre svega u obaveštajnom sektoru. Dogovori o mirnoj tranziciji su nastavljeni dogovorima o „političkim uslugama” koje su delovi sektora bezbednosti nastavili da pružaju svojim političkim gazdama, a za uzvrat su uživali imunitet od smene ili krivičnog gonjenja.

zahvati sprovedu brzo i lako.¹⁴ Jedan od njih je i Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, takođe poznat i kao Zakon o lustraciji, koji je predviđao da se oni funkcioneri koji su u prošlosti kršili ljudska prava sklone sa javnih funkcija. Za uspešno sprovođenje lustracije bilo je neophodno usvojiti i Zakon o otvaranju javnih dosijea. Iako je Zakon o lustraciji stupio na snagu 2003. godine, on nikada nije sproveden u delo. Osim toga, Zakon o otvaranju javnih dosijea nikada nije usvojen zbog snažnih otpora onih političara i stranaka unutar ili izvan DOS koji su ili sami izbegavali odgovornost ili su bili privrženici ideologije nacionalizma, i nisu želeli diskontinuitet sa Miloševićevim režimom i suočavanje sa prošlošću. Rascep unutar vladajuće koalicije okupljene oko DOS jeste stvarao kakvu takvu ravnotežu snaga i samim tim omogućavao veći medijski pluralizam.¹⁵ Ipak, ovaj rascep je sve do definitivnog raspada „demokratskog bloka” 2008. godine isto tako i otežavao punu civilnu kontrolu nad klijentelizovanim sektorom bezbednosti i korenite reforme u ovoj oblasti. Zbog toga i dolazi do naizgled paradoksalne situacije da su mnogi važni koraci u prvoj generaciji demokratskih RSB (o kojima će biti reči kasnije) upravo načinjeni u periodu drugog mandata Borisa Tadića, kada je njegova DS preuzela kontrolu nad obe glave izvršne vlasti ali kada je zbog odsustva ranije ravnoteže snaga unutar vladajuće koalicije istovremeno krenula i erozija medijskih sloboda.

Sve u svemu, ovih pet karakteristika čine post-petooktobarski kontekst RSB u Srbiji jedinstveno složenim u postkomunističkom svetu. Zbog poteškoća koje potiču iz goreprikazanog konteksta, naponi RSB tokom prvih godina demokratizacije bili su nasumični, fragmentirani i kratkotrajni. Oblaci su počeli da se raščićavaju nakon što je Crna Gora (2006) proglasila nezavisnost, a dodatni uslovi za ubrzavanje prve generacije RSB dobili su podsticaj i pobedom proevropskih snaga na predsedničkim i parlamentarnim izborima 2008. godine. Do 2010. godine normativni okvir za sektor bezbednosti uglavnom je uspostavljen, uključujući strateške dokumente koji ističu prioritete za RSB.¹⁶ Ovim je ostvarena prva generacija reformi i započeta je druga generacija „uspostavljanja efikasnih struktura za demokratsko upravljanje odbrambenim i bezbednosnim sektorom”.¹⁷ Sledeća tri odeljka opisuju prvu generaciju odbrambenih, policijskih i obaveštajnih reformi u Srbiji od 2000. do 2010. godine.

14 Detaljnu analizu dalekosežnog uticaja koji je sukob između Đinđića I Koštunice oko saradnje sa Hagom imao na trajektoriju demokratizacije videti: Nebojša Vladislavljević, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, nav. delo, str. 81–154.

15 Nebojša Vladislavljević, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*.

16 To su: Strategija nacionalne bezbednosti (2009), Bela knjiga odbrane (2010) i Strategija razvoja Ministarstva unutrašnjih poslova 2011–2016 (2010).

17 Andrew Cottey, Timothy Edmunds & Anthony Forster, “The Second Generation Problematic: Rethinking Democracy and Civil-Military Relations”, *Armed Forces & Society*, vol. 29, no. 1, 2002, p. 32.

2. Prva generacija reformi sektora bezbednosti

U Srbiji je proces tranzicije sa takmičarskog autoritarizma na liberalnu demokratiju započeo u oktobru 2000. godine. U godinama koje su dolazile Srbija je prošla kroz nekoliko krugova slobodnih i poštenih izbora i mirne predaje vlasti. Štaviše, uspostavljene su institucije za demokratsko upravljanje, mada one nikada nisu doživele punu implementaciju. Štaviše, mnoge neliberalne prakse preživele su Miloševićev silazak sa vlasti. Kao što Timoti Edmunds tvrdi, uprkos demokratskim reformama, „neliberalni interesi, akteri i upravljačke mreže pronašli su nove načine da se prilagode, prežive i čak napreduju”.¹⁸ Ove neformalne mreže, korupcija, klijentelizam i neliberalna politička kultura nisu obavezno sprečavali uspostavljanje novih demokratskih pravila igre, ali su ih svakako sprečavali u konsolidaciji. Političke stranke su i dalje bile jače od državnih institucija, a izvršna vlast je dominirala nad zakonodavnom i sudskom vlašću. Uprkos ovim zastojsima, tokom prvih deset godina okončana je prva generacija demokratskih RSB, uključujući stvaranje mehanizama za civilnu i parlamentarnu kontrolu, sudsku kontrolu i javni nadzor (Ejdus 2010). U nastavku ovog dela posebno analiziram prvu generaciju reformi vojske, policije i obaveštajnih službi.

Reforma vojske

U oktobru 2000. godine, kada je započela demokratizacija, Srbija nije imala svoju vojsku, već se u svojoj odbrani oslanjala na Vojsku Jugoslavije (VJ). Jugoslavija se 2002. godine transformisala u Državnu zajednicu Srbije i Crne Gore (SCG). Tokom ovog perioda reforme vojske su bile skromne. Iako je oružana pobuna na jugu Srbije ugušena već na proleće 2001. godine, nerešeni status Kosova i dalje je pretio da prelije nestabilnost u centralnu Srbiju. Takođe, neizvesnost oko državne zajednice kontinuirano je odlagala sveobuhvatne reforme odbrane. U prve dve godine vojska je samo reorganizovana uvođenjem korpusnog sistema. Zbog sukoba između Koštunice i Đinđića nije uspeo pokušaj iz februara 2002. godine da se na saveznom nivou oformi Savet za državnu bezbednost koji bi ojačao civilnu kontrolu sektora bezbednosti. Zbog svega ovoga, civilna kontrola vojnih službi bezbednosti bila je zakonski neuređena i u praksi gotovo nepostojeća. O tome najbolje svedoči slučaj hapšenja nekadašnjeg načelnika Generalštaba i potpredsednika republičke vlade Momčila Perišića u martu 2002. i to bez znanja savezne vlade ali i tadašnjeg načelnika Generalštaba VJ Nebojše Pavkovića. Već početkom jula iste godine usvojen je Zakon o službama bezbednosti, koji je istovremeno

18 Timothy Edmunds, “Illiberal Resilience in Serbia”, *Journal of Democracy*, vol. 20, no. 1, 2009, p. 129.

bio i prvi zakon od 1945. koji je na savremen demokratski način regulisao vojne službe bezbednosti.¹⁹ Sledeći važan korak u normativnom uređenju vojske je Ustavna povelja SCG 2003. godine, kojom je predviđeno da je vojska pod demokratsko-civilnom kontrolom. Usledilo je usvajanje prvih strateških dokumenata, poput Strategije odbrane (2004) i Bele knjige odbrane (2005). Važan korak u ovom periodu bilo je i potčinjavanje Generalštaba Ministarstvu odbrane (MO) 2004. godine.

Zamah za vojne reforme stvoren je nakon što je SCG prestala da postoji i Srbija stekla nadležnosti nad sektorom odbrane u maju 2006. godine. Strateški pregled odbrane usvojen je u junu iste godine i po prvi put u vojnoj istoriji Srbije postavljen je cilj da se do 2010. godine razvije potpuno profesionalna vojska od 21.000 vojnika. Srbija je 29. novembra 2006. godine pozvana da se pridruži Partnerstvu za mir (PfP – Partnership for Peace). Ovo je otvorilo prostor za pomoć NATO-a srpskoj reformi odbrane preko Grupe za reformu odbrane (DRG – Defence Reform Group). Novi Ustav Srbije, proglašen u novembru 2006. godine, dodatno je unapredio normativni okvir ponovnim potvrđivanjem principa civilne demokratske kontrole, kao i uvođenjem prava na prigovor savesti. Normativni okvir značajno je poboljšan usvajanjem Zakona o vojsci i Zakona o odbrani 2007. godine.

Jednostrano proglašenje nezavisnosti Kosova u februaru 2008. godine stvorilo je novi izazov za RSB u Srbiji. Očekujući da kosovski Albanci proglase jednostranu nezavisnost, Narodna skupština Republike Srbije je u decembru 2007. proglasila vojnu neutralnost i suspendovala većinu aktivnosti vezanih za NATO, uključujući i DRG. Sam termin „evroatlantskih integracija” uklonjen je iz zvaničnog diskursa kao spoljnopolitički cilj i zamenjen terminom „evropskih integracija”. Pristupanje NATO-u odloženo je dok su aktivnosti Republike Srbije u okviru programa PfP održavane na najnižem mogućem nivou. Međutim, uprkos ovoj obustavi aktivnosti povezanih sa NATO, Srbija je razvijala sve snažniji interes za EU i njenu Zajedničku bezbednosnu i odbrambenu politiku (CSDP – Common Security and Defence Policy). Na primer, Srbija je 2011. godine potpisala dva važna sporazuma sa EU kako bi započela svoje angažovanje sa CSDP.²⁰ U proleće 2012. započeti su pregovori o saradnji sa Evropskom odbrambenom agencijom, dok je Vojska Srbije (VS) počela da daje i praktičan doprinos misijama i operacijama EU za upravljanje krizom u okviru CSDP. U ovom periodu MO je bilo za korak ispred ostalih ministarstava u procesu evropskih integracija.²¹

19 Predrag Petrović, *Reforma službi bezbednosti u Srbiji 2000–2017*, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2020, str. 111.

20 Sporazum između Republike Srbije i Evropske unije o bezbednosnim procedurama za razmenu i zaštitu tajnih podataka; Sporazum između Republike Srbije i Evropske unije o uspostavljanju okvira za učešće Republike Srbije u operacijama Evropske unije za upravljanje krizama.

21 Intervju sa Tanjom Mišćević, državnom sekretarkom u MO, 1. jun 2012.

Paralelno s tim, proces profesionalizacije vojske nastavljen je bez zastoja i završen je 2011. godine, kada je obaveza služenja vojnog roka u potpunosti ukinuta. U aprilu 2009. godine usvojene su Strategija nacionalne bezbednosti i Strategija odbrane, čime su postavljene smernice za odbrambenu i bezbednosnu politiku, mada su sadržale malo uputstava za dalju RSB. Konačno, u oktobru 2009. usvojen je još jedan važan paket zakona o odbrani koji reguliše mirovne operacije, vojne obaveštajne službe, poverljivost podataka i civilnu službu.²² Vojna akademija je reformisana, otvorena za kadetkinje i transformisana u Univerzitet odbrane 2011. godine. Ovim je ostvarena prva generacija demokratskih reformi vojske, tj. uspostavljanje formalnih mehanizama za demokratsko upravljanje sektorom odbrane. Civilno rukovodstvo izgradilo je formalni okvir za profesionalnu i demokratski kontrolisanu vojsku. Uprkos tome, nadzorne institucije su i dalje bile krhke, civilna kontrola je ostala veoma politizovana, dok su politički odlučioi, oficirski kor i građani tek trebalo da internalizuju novouspostavljene norme o demokratskom upravljanju sektorom odbrane.

Reforma policije

Tokom devedesetih, Slobodan Milošević nikada u potpunosti nije stekao poverenje u vojsku već se uvek radije oslanjao na policiju kao instrument represije i zaštite svog režima. U oktobru 2000. godine srpska policija je bila prevelika, militarizovana i kriminalizovana sa vrlo lošom slikom u javnosti. Koalicija DOS je u svom programu predvidela sveobuhvatne policijske reforme, uključujući demokratsku kontrolu, profesionalizaciju i transformaciju iz političke policije u službu građana za sprovođenje zakona. Za razliku od vojske ili obaveštajnih agencija, prve demokratske reforme policije preduzete su rano, i to čim je ugušena oružana pobuna na jugu Srbije u maju 2001. godine. Za početak, za razliku od vojnog, najviše policijsko rukovodstvo gotovo je u potpunosti uklonjeno ubrzo nakon što je Miloševićev režim srušen. Štaviše, formalno su uspostavljeni mehanizmi horizontalne i vertikalne odgovornosti. Na primer, u martu 2001. godine, generalni inspektor uspostavljen je kao mehanizam interne kontrole, iako su bile potrebne dve godine da se neko stvarno imenuje na ovaj položaj. Konačno, za razliku od vojske, policija se prilično brzo integrisala u razne modalitete međunarodne saradnje.

Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP) rano je počelo da se bavi najkompleksnijim bezbednosnim izazovima sa kojima se Srbija suočavala u to vreme.

22 Zakon o civilnoj službi (2009); Zakon o upotrebi Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u multinacionalnim operacijama van granica Republike Srbije (2009); Zakon o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji (2009); Zakon o tajnosti podataka (2009).

Vlada Srbije osnovala je Poseban odred za suzbijanje korupcije i organizovanog kriminala (POSKOK) u novembru 2001. godine. U vrlo kratkom vremenskom periodu jedinica je prikupila dokaze o umešanosti JSO i RDB u politička ubistva tokom prethodnog režima i sastavila Belu knjigu o organizovanom kriminalu koja je jasno definisala „Zemunski klan” kao jednu od najozloglašnijih grupa u Srbiji. Vlada Srbije je, međutim, zastrašena od strane JSO, ugasila POSKOK i zamenila ga Upravom za borbu protiv organizovanog kriminala (UBPOK). UBPOK nije dao prioritet borbi protiv „Zemuskog klana”, uprkos činjenici da ga je Bela knjiga jasno identifikovala kao jednu od najopasnijih grupa u zemlji. Ovo pokazuje da su, iako je bilo pokušaja reforme policije, rezervisani domeni u obaveštajnom sektoru (o kojima će kasnije biti više reči) zajedno sa politizovanim rukovodstvom policije, ozbiljno ograničili kapacitet vlade za borbu protiv organizovanog kriminala.

Naredna faza reforme policije započela je već tokom vanrednog stanja i operacije „Sablja” koja je usledila nakon ubistva premijera Zorana Đinđića 12. marta 2003. godine. U aprilu je MUP predstavio Dokument vizije, u kome se na oko 600 stranica analizira situacija u srpskoj policiji sa konkretnim političkim preporukama. Takođe, operacija „Sablja” vratila je policiji status i samopouzdanje, koji su bili značajno narušeni tokom perioda Miloševićeve vladavine.²³ Sledeći korak u reformi policije učinjen je u novembru 2005. godine, kada je usvojen novi Zakon o policiji. Zakon je demilitarizovao policiju i uveo mesto direktora policije, državnog službenika kojeg je Vlada imenovala na period od pet godina.

Veoma važan za dalje reforme policije bio je i proces liberalizacije viznog režima sa EU. U aprilu 2008. godine Evropska komisija je Vladi Srbije predstavila Mapu puta. Ona se sastojala od niza reformi koje je Srbija trebalo da sprovede da bi bila stavljena na takozvanu „belu Šengen” listu. Reforme su se odnosile na sigurnost ličnih dokumenata, ilegalnu imigraciju i readmisiju, javni red i bezbednost i spoljne odnose. Do kraja 2009. godine MUP je uspešno realizovao sve zadatke iz Mape puta. Kao rezultat toga, Srbija je dobila bezvizni režim u decembru 2009. godine. Napredak je takođe napravljen u reformi upravljanjem vanrednim situacijama, i nakon pet godina rasprava sa MO oko toga ko ima vodeću ulogu u ovoj oblasti ovo pitanje rešeno je u korist Sektora za vanredne situacije unutar MUP.²⁴

Međunarodna policijska saradnja dodatno je osnažena potpisivanjem Konvencije o policijskoj saradnji u Jugoistočnoj Evropi, Evropske policijske saradnje (2006) i Strateškog sporazuma o saradnji sa Europolom (2008), kao i mnogih

23 Barry Ryan, „All that’s constant is change: a brief political history of police reform in Serbia”, *Western Balkans Security Observer*, no. 11, 2008, p. 18.

24 Intervju sa pomoćnikom ministra unutrašnjih poslova i načelnikom Sektora za vanredne situacije Predragom Marićem, 4. jun 2012.

drugih bilateralnih i multilateralnih sporazuma. Konačno, snage MUP-a takođe su učestvovalе u međunarodnim civilnim misijama u Liberiji (UNMIL), Haitiju (MINUSTAH) i na Kipru (UNFICYP). U periodu između 2006. i 2010. godine izgradnja normativnog i političkog okvira završena je usvajanjem velikog broja zakona i strategija.²⁵ U decembru 2010. godine usvojena je Strategija razvoja MUP-a 2011–2016. Ona je identifikovala četiri ključne oblasti od strateškog značaja u budućem razvoju MUP-a koje su se u velikoj meri podudarale sa drugom generacijom RSB. To su: organizacija i upravljanje; ljudska, društvena i državna bezbednost; nacionalna, regionalna i međunarodna partnerstva; unutrašnji i spoljni nadzor, transparentnost i odgovornost.²⁶

Reforma obaveštajnih službi

Posle pada Miloševića Jugoslavija je imala šest obaveštajnih službi. Svaka republika (Srbija i Crna Gora) imala je svoj RDB. Na saveznom nivou postojale su dve vojne obaveštajne agencije: Obaveštajna uprava (OU) i Uprava bezbednosti (UB) i dve obaveštajne agencije u Ministarstvu spoljnih poslova: Služba za informisanje i dokumentaciju (SID) i Služba bezbednosti (SB). Iako je čitava obaveštajna zajednica imala dugu tradiciju da bude politička tajna policija, najmoćniji je bio RDB.²⁷ Posebno ozloglašen deo ovog sektora bila je JSO, zvanično deo RDB-a, ali u stvarnosti izdvojena paravojna jedinica potčinjena svom komandantu Legiji i koja je preko načelnika RDB odgovarala Slobodanu Miloševiću.

Pre dolaska na vlast, koalicija DOS je obećala sveobuhvatnu obaveštajnu reformu, uključujući tu i otvaranje tajnih dosijea i efikasan parlamentarni nadzor. Pokazalo se da je ovo lakše reći nego učiniti. Dogovori koji su omogućili mirnu tranziciju 5. oktobra 2000. nažalost su stvorili rezervisan domen u obaveštajnom sektoru. Ovo se pre svega odnosi na JSO, paravojnu jedinicu koja je takođe bila poznata i kao „Crvene beretke”. Ona je bila usko povezana sa kriminalnim

25 Strategije: Strategija borbe protiv trgovine ljudima u Republici Srbiji (2006); Nacionalna strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma (2008); Nacionalna strategija za borbu protiv organizovanog kriminala (2009); Strategija za borbu protiv droge u Republici Srbiji za period od 2009. do 2013. godine (2009); Strategija suprotstavljanja ilegalnim migracijama u Republici Srbiji za period 2009–2014. godine (2009); Strategija razvoja Ministarstva unutrašnjih poslova 2011–2016 (2010). Zakoni: Zakon o ličnoj karti (2006); Zakon o putnim ispravama (2007); Zakon o azilu (2007); Zakon o zaštiti državne granice (2008); Zakon o strancima (2008); Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (2009).

26 MUP. Strategija razvoja Ministarstva unutrašnjih poslova 2011–2016.

27 RDB je bio deo policije do 2002. godine, kada je preimenovan u Bezbednosno-informativnu agenciju (BIA) i uspostavljen kao autonomna agencija potčinjena direktno republičkoj vladi. SID i SB su postepeno marginalizovani a Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti (2007) ih uopšte i ne spominje.

podzemljem i dosledno je podrivala sve napore nove vlade da se na efikasan način nosi sa organizovanim kriminalom, korupcijom, političkim atentatima ili ratnim zločinima iz prošlosti. Iz straha od Legije i njegovog JSO, Đinđićeva vlada propustila je da napravi temeljnu istragu umešanosti ove jedinice u politička ubistva i njene veze sa organizovanim kriminalom. Međutim, ona se nije mogla odupreti pritisku koji je izvršila međunarodna zajednica da sarađuje sa sudom u Hagu, a u hapšenju optuženika su često upravo bili korišćeni pripadnici JSO. To je, na primer, bio slučaj i tokom hapšenja Slobodana Miloševića 1. aprila 2001. godine. Međutim, kada su pripadnici jedinice JSO počeli da strahuju da bi i sami mogli biti uhapšeni i izručeni Hagu, oni su organizovali pobunu od 9. do 17. novembra 2001.²⁸ Protestujući zbog hapšenja osumnjičenih ratnih zločinaca i njihovog izručenja Hagu, JSO, koji je po snazi bio drugi samo nakon VJ, blokirao je autoput u Beogradu. Vlada je ispunila većinu njihovih zahteva. Jedan od rezultata bio je prinudna ostavka direktora RDB-a i njegovog zamenika i njihova zamena kadrovima koje su predložili JSO i „zemunski klan”.

Vlada Srbije bila je ponižena, ali ne i u potpunosti poražena. Shvativši u kojoj meri je JSO blokirao dalje RSB, Vlada Srbije je odlučila da pojača obaveštajnu reformu i svoje napore u borbi protiv organizovanog kriminala. Već u januaru 2002. godine Vlada Srbije je formirala Savet za državnu bezbednost, na čelu sa premijerom Đinđićem, sa ciljem civilne kontrole nad RDB.²⁹ JSO je izdvojen iz RDB i inkorporisan u MUP kao zasebna organizaciona jedinica. U julu 2002. godine doneta su dva zakona o obaveštajnim agencijama, stavljajući ih pod nominalnu demokratsku kontrolu po prvi put u istoriji Srbije. Prvi je bio Zakon o službama bezbednosti Savezne Republike Jugoslavije koji je regulisao vojne službe na saveznom nivou i stavio ih pod nadzor uglavnom tada već disfunkcionalne jugoslovenske skupštine. Drugi je bio Zakon o BIA koji je i RDB, do tada u sastavu MUP-a, preimenovao i reorganizovao u autonomnu Bezbednosno-informativnu agenciju (BIA) kao agenciju direktno podređenu Vladi Srbije.

Nažalost, ove promene su došle prekasno. Sa svojim ljudima koji su vodili BIA, „Zemunski klan” je imao u Vladi Srbije svoje oči i uši. Da bi sprečio namere Vlade da se obračuna sa mafijom, „Zemunski klan” je uz pomoć JSO, ali i svojih ljudi u BIA, izvršio atentat na premijera Đinđića 12. marta 2003. godine. Nakon atentata, proglašeno je vanredno stanje i pokrenuta je operacija Sablja koja je trajala do 22. aprila. Glavni cilj operacije bilo je hapšenje pripadnika JSO i „Zemuskog klana”, koji su odmah identifikovani kao ključni zaverenici. Tokom akcije, privedeno je više od 10.000 ljudi među kojima su bili visoki vojni zvaničnici, opozicioni političari, novinari, pa čak i estradne zvezde. Iako je relativno mali

28 Legija je imenovan za komandanta JSO 1999. godine. U junu 2001. godine zvanično je podneo ostavku, ali je ostao njen *de facto* komandant do rasformisanja ove jedinice u martu 2003.

29 Ovo telo je raspušteno nakon formiranja Vlade Vojislava Koštunice 2004. godine.

broj uhapšenih bio i osuđen, Vlada Srbije je oslanjajući se na policiju, a posebno na Žandarmeriju, uhapsila većinu pripadnika „Zemunskog klana” i rasformirala JSO. Organizovani kriminal je bio daleko od poraženog, ali je iz sektora bezbednosti izbačeno jedno od najzlokobnijih nasleđa Miloševićevog režima.³⁰

Ubrzo nakon Đinđićevog ubistva protivnički blokovi su se rotirali na pozicijama. Dok je Boris Tadić, lider DS, postao predsednik Srbije, Vojislav Koštunica je postao premijer, a njegova Demokratska stranka Srbije (DSS) formirala je Vladu Srbije u martu 2004. godine. DSS je tako preuzeo kontrolu nad policijom i BIA, na čije čelo je imenovan Rade Bulatović, Koštuničin čovek od poverenja. Iako je JSO, kao glavni rezervisani domen u obaveštajnom sektoru, uklonjen tokom operacije „Sablja”, ostatak BIA nikada nije temeljno reformisan, i politizacija agencije je nastavljena. To je bilo olakšano Koštuničinim razumevanjem nacionalističkog projekta iz devedesetih u kome je RDB imao značajnu ulogu. Iako je izvestan broj osumnjičenih za ratne zločine izručen Hagu, Koštuničina vlada je insistirala na tome da je reč o „dobrovoljnim predajama”. Hapšenje ključnih osumnjičenih za ratne zločine, poput Ratka Mladića i Radovana Karadžića, koji su bili u bekstvu uprkos optužnicama u Haškom tribunalu i velikom pritisku međunarodne zajednice, nije bio prioritet.

Dok je EU uslovljavala dalje pregovore o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) napretkom u saradnji Srbije sa tribunalom u Hagu, predsednik Boris Tadić je pokrenuo osnivanje Saveta za nacionalnu bezbednost (SNB) još u januaru 2006. godine. Zbog odsustva dogovora sa Koštunicom oko načina rada i nadležnosti, ovo telo je osnovano tek Zakonom o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, usvojenim u decembru 2007. godine. Ključni zadatak SNB bio je da koordiniše civilne i vojne obaveštajne službe s ciljem lociranja, hapšenja i izručenja osumnjičenih ratnih zločinaca koji su još uvek bili na slobodi. Predsednik Srbije predsedavao je SNB ex officio, dok je mesto sekretara SNB-a, kao i de facto šefa Biroa za koordinaciju obaveštajnih službi bilo zakonom rezervisano za njegovog šefa kabineta. Takvim institucionalnim dizajnom predsednik Tadić je imao za cilj jačanje kontrole nad celokupnom obaveštajnom zajednicom, između ostalog i zbog toga kako bi Srbija mogla efektivnije da saraduje sa tribunalom u Hagu. Ove institucionalne promene urodile su plodom. Posle izbora održanih u maju 2008. godine, prvi put od početka demokratske tranzicije, formirana je vlada bez Koštunice i njegovog DSS-a. Novoformirana vlada na čelu sa DS imenovala je u julu novog šefa BIA. Samo nekoliko dana kasnije uhapšen je Radovan Karadžić. Preostala dvojica osumnjičena za ratne zločine, Ratko Mladić i Goran Hadžić, uhapšeni su 2011. godine.

Sve u svemu, pokazalo se da je najteže reformisati obaveštajni sektor, s obzirom na to da je on u sebi sadržao jak rezervisani domen. Iako se čini da je rezer-

30 Milorad Ulemek 'Legija' uhapšen je 2004, a 2007. godine je osuđen na 40 godina zatvora.

visani domen u obaveštajnim agencijama iskorenjen do 2011. godine, normativni okvir za demokratsku kontrolu obaveštajnih službi je delimično zaokružen. Službe bezbednosti (BIA i VBA) zadržale su policijska ovlašćenja, što nije uobičajeno u konsolidovanim demokratijama. Monitoring centar za presretanje komunikacija nalazio se i dalje u okviru BIA, što je otvaralo prostor za političke zloupotrebe i narušavanje autonomije drugih organa u okviru sektora. Zakone koji su usvojeni trebalo je u potpunosti primeniti, posebno kada je reč o parlamentarnoj kontroli. Pored slabog parlamentarnog nadzora i snažne politizacije, najveći teret obaveštajnih reformi ostala je činjenica da se lustracija nikada nije dogodila dok tajni dosijei nisu bili u potpunosti otvoreni za javnost. Nova vlast koja je formirala SNS 2012. godine ne samo da je propustila priliku da ispravi greške koje su pravile vlade pre toga, već su ubrzo počeli da urušavaju mlade i lomljive tekovine prve decenije demokratskih reformi.

3. Umesto druge generacije reformi: zarobljavanje države

Već nakon svetske ekonomske krize iz 2008. godine započet je globalni trend slabljenja demokratije. Izveštaj organizacije Freedom House za 2020. godinu pokazuje da se trend opadanja nivoa sloboda u svetu nastavlja već četrnaestu godinu zaredom.³¹ Slični procesi zahvatili su i Zapadni Balkan. U njihovom izveštaju iz 2016. godine piše kako je „nakon suštinskog progressa od 2004. do 2010. godine, podregion Balkana nazadovao šest godina zaredom, i prosečan skor demokratije je tamo isti kao što je bio i 2004. godine”.³² Tokom poslednjih godina, razmere ove regresije poprimile su obeležja zarobljene države, odnosno procesa u kome pojedinci i grupe „postupno i sistematično menjaju formalna 'pravila igre' prvo u jednom, a kasnije i u drugim sektorima, kako bi ostvarivali svoje interese na uštrb javnog dobra”.³³ Pored brojnih istraživača koji na ovaj problem ukazuju, to je prepoznala i sama EU koja je 2018. godine u svojoj strategiji proširenja iznela da: „ove zemlje pokazuju jasne elemente zarobljene države, uključujući veze sa organizovanim kriminalom i korupcijom na svim nivoima vlasti i administracije, kao i snažno preplitanje javnih i privatnih interesa”.³⁴

31 Freedom House, *Freedom in the World 2020: A Leaderless Struggle for Democracy*, New York 2020.

32 Freedom House, *Nations in Transit*, 2016, 2. https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_NIT2016_Final_FWeb.pdf. Accessed 12 July 2018.

33 Predrag Petrović & Jelena Pejić-Nikić, *Zarobljavanje sektora bezbednosti u Srbiji: početna studija*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd 2020, 12.

34 European Commission, Communication From the Commission to the European Parliament, The Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A

Do demokratskog nazadovanja i zarobljavanja države došlo je i u Srbiji. Iako su mnoge neliberalne prakse preživjele pad Slobodana Miloševića, o čemu je ranije bilo reči, proces postepene demokratizacije napredovao je sve do dolaska SNS na vlast 2012. godine.³⁵ Od tada, barem sudeći po izveštajima Freedom House, demokratizacija u Srbiji stagnira sve do 2015. godine, kada je krenuo proces demokratske recesije.³⁶ Koncentracija moći u rukama najpre prvog-potpredsednika Vlade, pa premijera, a zatim i predsednika Republike Aleksandra Vučića, kontinuirani pritisci na političke protivnike i medije, kao i strateške manipulacije izbornim procesom doveli su do toga da 2020. godine Freedom House u svom izveštaju Nations in Transit Srbiju prvi put od pada Miloševića kategorizuje kao hibridni režim.³⁷

Važan aspekt ove demokratske recesije je i urušavanje tekovina prve generacije RSB. I pre 2012. godine, civilnu kontrolu je neretko karakterisalo narušavanje profesionalne autonomije vojske. Ovaj problem, kako ga Hantington naziva, „subjektivne kontrole”, produbljen je nakon dolaska SNS na vlast, a politizacija oružanih snaga još je više uzela maha.³⁸ Najtragičniji primer partifikacije i kršenja profesionalne autonomije vojske je incident iz marta 2015. godine kada se srušio vojni helikopter usmrтивši sedam ljudi, među kojima i životno ugrožena beba iz Novog Pazara. Na osnovu izveštaja vojne komisije, kao i informacija koje su dostupne u javnosti, uzrok nesreće je po svemu sudeći bila politička odluka. Zaobilazeći Generalštab, ignorišući upozorenja pilota i uprkos slaboj vidljivosti tada je politički naređeno da helikopter ipak sleti na aerodrom Nikola Tesla gde bi trebalo da ga dočekaju mediji i ministri odbrane i zdravlja.³⁹ Drugi eklatantan

---

Credible Enlargement Perspective for and Enhanced EU Engagement With the Western Balkans, Strasbourg, 6.2.2018 COM(2018) 65 final, p. 3.

- 35 Prema Nebojši Vladislavljeviću, erozija demokratije započela je još za vreme drugog mandata Borisa Tadića (2008–2012) zbog ekonomske krize, oseke međunarodne promocije demokratije i, što je najvažnije, činjenice da je DS tada imao pod svojom kontrolom obe glave izvršne vlasti, i predsednika i vladu. Takođe, Vladislavljević smatra da je urušavanje pod naprednjacima počelo ranije nego što to notira Freedom House. Nebojša Vladislavljević, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, nav. delo, 20, str. 325.
- 36 Freedom House, *Nations in Transit* 2018, Serbia: Country Profile.
- 37 Sličnu dijagnozu su ponudili i drugi izveštaji respektabilnih nezavisnih istraživačkih organizacija koje prate stanje demokratije u svetu. Na osnovu baze podataka *Varieties of Democracy*, Srbija je toliko nazadovala od 2012. godine da je danas klasifikovana isto kao i Rusija, Sudan ili Venecuela: kao izborna autokratija. To je sistem u kome formalno postoje demokratska pravila igre, ali ih vlast sistematski i nekažnjeno krši. To je sistem u kome postoje višestranački izbori ali je izborna utakmica toliko nefer da je vlast teško ili nemoguće smeniti na izborima već samo na ulici. Anna Lührmann, Marcus Tannenbergh & Staffan I. Lindberg, “Regimes of the World (RoW): Opening New Avenues for the Comparative Study of Political Regimes”, *Politics and Governance*, Vol 6, no. 1, 2018, p. 17.
- 38 Samuel Huntington, *The Soldier and the State: the Theory and Politics of Civil–Military Relations*, Harvard University Press, Cambridge 1957, pp. 80–85
- 39 Predrag Petrović & Jelena Pejić-Nikić, *Zarobljavanje sektora bezbednosti u Srbiji*, nav. delo, str. 53.

slučaj partifikacije dogodio se tokom predizborne kampanje u maju 2020. godine. Tada je vojska grubo zloupotrebljena odlukom da se pošalje na teritoriju opštine Šid kako bi pomagala policiji u upravljanju migracijama iako su motivi za to bili pre svega partijsko političke, a ne bezbednosne prirode.

U sistemu odbrane je nakon 2012. godine zaustavljen i proces postepenog otvaranja prema javnosti. Izmenama Zakona o odbrani iz 2018. godine, kao i podzakonskim aktima, kojima je proširen prostor za ekstenzivno i neselektivno određivanje stepena tajnosti za dokumenta koja bi inače trebalo da budu dostupna javnosti, sistem odbrane delimično je izmešten iz sistema prava na slobodan pristup informacijama od javnog značaja.⁴⁰ Osim toga, vojni establišment se tokom prethodnih godina sve više zatvarao za saradnju sa nezavisnim državnim organima i civilnim društvom, što je anuliralo godine napornog truda.

Paradigmatičan primer obračuna sa kritičarima vlasti dogodio se 2015. godine kada je pokrenuta politička i medijska hajka na zaštitnika građana Sašu Jankovića. Predstavnici vladajuće elite, ali i provladini tabloidi su protiv njega pokrenuli hajku preko tabloida *Informer* i televizije *Pink*, samo zbog toga što je, radeći svoj posao, utvrdio nezakonitost u postupanju VBA. Ona se ogledala u neovlašćenom uzimanju izjava od svedoka i snimaka sa nadzornih kamera nakon sukoba Vojne policije i Žandarmerije na beogradskoj Paradi ponosa 2014. godine. Tada su podaci o ličnosti Saše Jankovića, na primer da je bio vlasnik pištolja kao i drugi detalji iz istrage o samoubistvu, koja je obavljena 24 godine pre toga, curili iz Policije ka tabloidima.⁴¹ Na sličan način, afera Krušik sa kraja 2019. godine ukazala je na problem visoke korupcije u sektoru namenske industrije u koju je direktno umešan otac tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova Nebojše Stefanovića. S obzirom na to da je uhapšen uzbunjivač Aleksandar Obradović, koji je javnosti dostavio podatke o aferi, ona je postala i paradigmatičan primer kako se sistem obračunava sa uzbunjivačima u sektoru odbrane umesto da ih štiti.⁴²

Slični procesi zahvatili su i policiju. Iako je politizacije policije bilo i pre 2012. godine, ona je u proteklim godinama direktno stavljena u funkciju odbrane partijskih interesa stranke na vlasti. Kako primećuje Saša Đorđević, postoje barem tri mehanizma ove partifikacije. Prvo, policija se koristi za rešavanje slučajeva koji su korisni vladajućoj stranci. Odmah nakon formiranja nove vlade formirana je u okviru MUP radna grupa čiji je cilj bio da istraži 24 sporne privatizacije, što je dovelo do hapšenja Miroslava Miškovića u decembru 2012. godine i ogromnog

40 Predrag Petrović & Jelena Pejić-Nikić, *Zarobljavanje sektora bezbednosti u Srbiji*, nav. delo, str. 51.

41 Nebojša Vladislavljević, Aleksandra Krstić, and Jovica Pavlović, "Communicating Power and Resistance in Democratic Decline: The 2015 Smear Campaign Against Serbia's Ombudsman", in: Katrin Voltmer et al. (eds.) *Media, Communication and the Struggle for Democratic Change*, Palgrave Macmillan, Cham, 2019, pp. 205–228.

42 *Ibid.*, p. 57.

skoka popularnosti Vlade.⁴³ U ovom, kao i u mnogim drugim sličnim slučajevima bombastično najavljenih i medijski praćenih hapšenja, pokazalo se da su dokazi veoma tanki ili epiloga na sudu uopšte nije ni bilo. Drugo, policija pod pritiskom vlasti ne rešava slučajeve u koje su umešani predstavnici vladajuće elite. Najeklatantniji primer dogodio se u Hercegovačkoj ulici 25. aprila 2016. godine. Tom prilikom, policija se oglušila na pozive građana koji su prijavili grupu od nekoliko desetina lica pod fantomkama, a koja je u ranim jutarnjim časovima oduzimala privatnu imovinu, bagerima rušila privatne objekte i neovlašćeno lišavala slobode građane Beograda koji su se tu zatekli.⁴⁴ I treće, informacije iz policije cure i zloupotrebljavaju se protiv političkih protivnika, o čemu je bilo reči.

Posebno ilustrativan je tretman koji su tokom proteklih godina imali uzbunjivači unutar policije. Iako je 2014. godine usvojen Zakon o zaštiti uzbunjivača, policajci koji su se osmelili da u javnost iznesu informacije o kršenju ljudskih prava ili sprezi policije i kriminala nisu bili zaštićeni. Najbolji primer je slučaj policajca Milana Dumanovića koji je u javnosti govorio o protivzakonitom zadatku na koji je poslat na teritoriju Bosne i Hercegovine, tokom komemoracije žrtvama genocida u Srebrenici u julu 2015. godine. Umesto da dobije zaštitu, on je udaljen sa posla i sudi mu se za odavanje službene tajne. I drugi policajci koji su javno otkrili nezakonito postupanje policije završili su slično.⁴⁵

Tokom prethodnih godina, umanjena je i transparentnost rada policije.⁴⁶ MUP redovno ne dostavlja sve zakonom predviđene izveštaje na vreme (ili čak uopšte), a od šest izveštaja koje po Zakonu o policiji ima obavezu da dostavi javnosti, tokom 2019. godine nije dostavljen nijedan. Osim toga, MUP prednjači po broju žalbi zbog nepostupanja po zahtevima za slobodan pristup informacijama od javnog značaja, koje su od 2016. godine u porastu. Paradigmatičan slučaj ne-transparentnog rada policije je i naručivanje i montiranje na beogradskim ulicama hiljada pametnih kamera za video nadzor marke Huawei koje u sebi imaju kontroverzni softver za prepoznavanje lica. Čitav proces nabavke je od početka sproveden u tajnosti, bez prethodno održane javne debate, a MUP redovno odbija zahteve za slobodan pristup informacijama sa tim u vezi. Konačno, Poverenik je u novembru 2019. godine odbacio MUP-ovu Procenu uticaja ove tehnologije na zaštitu podataka o ličnosti iz septembra iste godine zbog toga što ne zadovoljava ni sadržinske ni formalne kriterijume predviđene Zakonom o zaštiti podataka o

43 Nebojša Vladislavljević, Aleksandra Krstić, and Jovica Pavlović, "Communicating Power and Resistance in Democratic Decline: The 2015 Smear Campaign Against Serbia's Ombudsman", in: Katrin Voltmer et al. (eds.) *Media, Communication and the Struggle for Democratic Change*. Palgrave Macmillan, Cham, 2019, pp. 42–43.

44 Zaštitnik građana, Utvrđenje i preporuke Zaštitnika građana, del. br. 17008, 9. maj 2016.

45 Predrag Petrović & Jelena Pejić-Nikić, *Zarobljavanje sektora bezbednosti u Srbiji*, nav. delo, str. 41.

46 Isto, str. 36–37.

ličnosti.⁴⁷ Konačno, što se tiče ljudskih resursa, u policiji je nastavljeno zapošljavanje bez javnog konkursa i jasnih kriterijuma za zapošljavanje i napredovanje. Zakon o policiji iz 2016. godine jeste predstavljao pomak unapred, pošto je regulisao zapošljavanje i napredovanje, ali je izmenama i dopunama zakona iz 2018. opet omogućeno da ministar svojevolski zapošljava mimo konkursa.

U obaveštajnom sektoru je takođe od 2012. godine došlo do poništavanja tekovina prve generacije reformi. Najpre je gotovo celokupna izvršna vlast i sektor bezbednosti, a posebno njegov obaveštajni deo, stavljen pod apsolutnu kontrolu vladajuće SNS i njenog lidera Aleksandra Vučića. Čim je SNS došao na vlast, ekspresno je promenjen Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti kako bi još kao prvi potpredsednik Vlade i ministar odbrane, umesto šefa kabineta predsednika Republike, Vučić mogao da postane i sekretar Saveta za nacionalnu bezbednost, koji je istovremeno i de facto šef Biroa za koordinaciju službi bezbednosti. Vučić je tim činom preuzeo kontrolu nad službama što mu je pomoglo da se ubrzo ustoliči kao najmoćniji čovek u državi.⁴⁸ Na ovom mestu je ostao preko pet godina kada je, postavši predsednik Republike, imenovao na tu funkciju visokog funkcionera SNS, ministra unutrašnjih poslova Nebojšu Stefanovića.

Totalna kontrola vladajuće stranke nad sektorom bezbednosti uspostavljena je postavljanjem Bratislava Gašića za direktora BIA u maju 2017. godine, što je prvi slučaj u savremenoj istoriji Srbije da je visoki funkcioner jedne vladajuće stranke došao na čelo tajne službe. Izmenama Zakona o BIA, usvojenim na jesen 2017. godine, povećana su i diskreciona ovlašćenja direktora BIA, među kojima je i ono da zapošljava bez konkursa. Partijsko zapošljavanje je nastavljeno po dubini, o čemu ilustrativno govori i niz slučajeva istaknutih naprednjaka koji su tokom ovog perioda posao dobili u BIA.⁴⁹ Konačno, transparentnost obaveštajnog sektora, iako nikada nije bila na zavidnom nivou, od dolaska naprednjaka na vlast postaje još manja. Od 2014. godine budžeti VBA i VOA se više ne prikazuju posebno u okviru budžeta MO, budžet BIA se vidi samo u celokupnom iznosu, a javnost nije upoznata ni sa ukupnim iznosom njenih javnih nabavki.⁵⁰

Od 2012. godine sve je uočljiviji trend otvorene partifikacije BIA i njene instrumentalizacije od strane režima za borbu protiv političkih protivnika i neistomišljenika. To se reflektovalo i u govoru visokog predstavnika BIA koji je na

47 MUP, Procena uticaja obrade na zaštitu podataka o ličnosti korišćenjem sistema video nadzora, Septembar 2019; Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, Mišljenje Poverenika na akt Ministarstva unutrašnjih poslova – Procena uticaja obrade na zaštitu podataka o ličnosti korišćenjem sistema video nadzora, 12. novembar 2019.

48 Predrag Petrović & Katarina Đokić, „Crne tačke reformi službi bezbednosti u Srbiji”, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd 2017, str. 8.

49 Predrag Petrović & Jelena Pejić-Nikić, *Zarobljavanje sektora bezbednosti u Srbiji*, nav. delo, str. 23.

50 Isto, str. 30.

konferenciji 2018. godine rekao da je jedna od ključnih pretnji po nacionalnu bezbednost delovanje spoljnog faktora koji kontroliše pojedince iz redova opozicionih političkih stranaka, medija i NVO.⁵¹ Da ovo nisu samo puste reči pokazuju i brojni konkretni slučajevi. Na primer, zbog sumnje da ga je BIA snimala i pratila, novinar KRIK-a, Stevan Dojčinović, obratio se zaštitniku građana ali BIA je odbila da dostavi tražene informacije. Poverenik je ustanovio i da je preko BIA procurela fotografija specijalnog tužioca protiv koga se vodila hajka u jednom tabloidu. Komentarisanje ministra odbrane Vulina iz februara 2020. godine još uvek neobjavljenog teksta u jednom nedeljnom listu ukazuje na to i da se vojne službe izgleda koriste za špijuniranje neistomišljenika.⁵² Pored partifikacije, nekoliko skorašnjih afera, poput „Krušika” u vezi sa namenskom industrijom, kao i „Jovanjice” u vezi sa proizvodnjom marihuane, ukazuje i na potencijalnu kriminalizaciju službe.⁵³

Paralelno sa naprednjačkim zarobljavanjem sektora bezbednosti, sposobnost drugih grana vlasti da vrše ulogu kočnice i ravnoteže tokom proteklih nekoliko godina sistematski je slabljena. Zbog proporcionalnog izbornog sistema, prakse blanko ostavki, odsustva poslaničke volje i znanja i ograničenih vremenskih i stručnih resursa, Narodna skupština nije imala impresivne kapacitete za efektivnu kontrolu i nadzor nad sektorom bezbednosti ni pre 2012. godine.⁵⁴ Osvajanje većine mesta u skupštini od strane SNS-a, međutim, skupštinu je svelo na glasačku mašinu.⁵⁵ Iako je zakonski okvir čak u pojedinim aspektima poboljšana, na primer Zakon o policiji iz 2016. godine predviđa parlamentarnu kontrolu posebnih dokaznih radnji, u praksi je ova kontrolna uloga Skupštine tokom prethodnog saziva u potpunosti obesmišljena.

Skupština je po hitnoj proceduri usvajala mnoge zakone te nije bilo adekvatne rasprave. Tokom saziva od 2016. do 2020 godine čak 35% zakona je usvojeno po hitnoj proceduri, a ukoliko se uzmu samo u razmatranje zakoni iz oblasti bezbednosti taj procenat raste na 42% (14 od 33 zakona).⁵⁶ Sednice nadležnih odbora trajale su prekratko, bez ozbiljne rasprave i uglavnom prolazile u hvalospevima izvršnoj vlasti i stavljanju pečata na predloge zakona, strategija izveštaja i međunarodnih ugovora.⁵⁷ Najilustrativniji primer je 35. sednica Odbora za odbranu i

51 Đorđe Nasković, „BIA: Spoljni faktor najveća pretnja po bezbednost zemlje”, N1, 5. oktobar 2018.

52 Predrag Petrović & Jelena Pejić-Nikić, *Zarobljavanje sektora bezbednosti u Srbiji*, nav. delo, str. 31.

53 Isto, str. 32.

54 Miroslav Hadžić & Sonja Stojanović, *Godišnjak reforme sektora bezbednosti u Srbiji 2012*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd 2012.

55 Institut za evropske poslove, Kapaciteti odbora za kontrolu službi bezbednosti, maj 2017.

56 Predrag Petrović & Jelena Pejić-Nikić, *Zarobljavanje sektora bezbednosti u Srbiji*, nav. delo, str. 75.

57 Dostupno preko: http://www.parlament.gov.rs/35._sednica_Odbora_za_odbranu_i_unutra%C5%A1nje_poslove.38347.941.html (Pristupljeno 17. novembra 2020).

unutrašnje poslove koja je održana 23. decembra 2019. godine. Tokom sednice koja je trajala svega 28 minuta, pored predloga Strategije nacionalne bezbednosti i Strategije odbrane, usvojene su izmene Zakona o Vojsci i Zakona o odbrani, jedan međunarodni sporazum, kao i predlog odluke o učešću Vojske Srbije u multinacionalnim operacijama. Ova sednica predstavlja školski primer skupštinskog odbora koji služi samo kao fasadna glasačka mašina za stavljanje pečata na inicijative koje dolaze iz izvršne vlasti. Osim toga, izveštaji MUP i MO su neredovno podnošeni Odboru za odbranu i unutrašnje poslove. Narodna skupština ni ranije nije sprovodila efektivnu budžetsku kontrolu trošenja u sektoru bezbednosti na koji odlazi najveći deo budžeta (oko 14% u 2020. godini), a novi Zakon o javnim nabavkama, koji je stupio na snagu u julu 2020, dodatno sužava nadležnosti Narodne skupštine u ovoj oblasti.⁵⁸

Vladajuća većina je u Skupštini na sve načine vezivala ruke opozicionim poslanicima kroz rutinsko preglasavanje opozicionih poslanika i odbacivanje svih njihovih predloga. Gotovo svi amandmani, kao i svi predlozi za formiranje anketnih odbora koji su dolazili od opozicionih poslanika glatko su odbijani. Osim toga, njihov rad je opstruiran i putem uskraćivanja ili odugovlačenja sa izdavanjem bezbednosnih sertifikata bez kojih je nemoguć uvid u tajne podatke, pa samim tim ni efektivna skupštinska kontrola. Vladajuća većina je skupštinski nadzor nad sektorom bezbednosti opstruirala i uskraćivanjem prava na poslaničko pitanje, izbegavanjem razmatranja izveštaja nezavisnih kontrolnih institucija i korišćenjem govornice za vređanje, obračun i diskreditovanje opozicije.⁵⁹ Zbog opstrukcije njihovog rada, opozicioni poslanici su od februara 2019. godine bojkotovali rad Skupštine. Opravdano je očekivati da će kapacitet za efektivnu skupštinsku kontrolu sektora bezbednosti biti još manji tokom 12. saziva koji je konstituisan u avgustu 2020. godine i u kome gotovo da i nema opozicionih stranaka, zbog toga što su junske izbore bojkotovale ili nisu prešle cenzus.

U pogledu sudske kontrole, uprkos brojnim izazovima u reformi pravosuđa nakon 2000. godine, tokom prvih deset godina demokratske tranzicije uspostavljen je kakav-takav normativni okvir za sudski nadzor sektora bezbednosti, što je bio „značajan napredak u odnosu na raniju praksu”⁶⁰ Nakon 2012. godine nije bilo velikih zakonskih unapređenja u ovoj oblasti, a izmene koje su usvajane često su vršene kako bi se stvorili dodatni preduslovi za političku zloupotrebu službi. Jedna od njih je izmena Zakona o BIA iz 2014. godine kojom je, umesto Vrhovnog

58 Predrag Petrović & Jelena Pejić-Nikić, *Zarobljavanje sektora bezbednosti u Srbiji*, nav. delo, str. 72.

59 Na primer, na dve sednice održane krajem 2017. godine, za manje od dva sata Odbor za odbranu i unutrašnje poslove doneo je odluku o 19 predloga zakona iz oblasti bezbednosti. Milan Aleksić, „Preugovor Alarm: Izveštaj o napretku Srbije u poglavljima 23 i 24”, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd 2018, str. 12.

60 Miroslav Hadžić & Sonja Stojanović Gajić, *Godišnjak reforme sektora bezbednosti*, Službeni glasnik, Beograd 2012, str. 36.

kasacionog suda, imenovan Viši sud u Beogradu za odobravanje posebnih mera tajnog nadzora. Pošto prethodna odredba nije nikada bila sporna, i ostala je da važi u slučaju vojnih službi, stvorena je osnovana sumnja da je motiv za ovo rešenje u činjenici da je na čelu Višeg suda u Beogradu lični prijatelj Aleksandra Vučića.⁶¹

U proteklih nekoliko godina pravosudni organi su u brojnim slučajevima otvoreno štitili nosioce izvršne vlasti od svake odgovornosti. Hapšenja redovno na konferencijama za štampu najavljuju političari, u potpunosti zaobilazeći tužilaštvo, a hapšenja uglavnom ne rezultiraju sudskim epilogom. Primera političkog pritiska na sudove ima jako puno. Jedan od njih je svakako opstrukcija pravde unutar pravosudnih organa povodom slučaja nelegalnog rušenja u Hercegovačkoj ulici, u aprilu 2016.⁶² Kao saučesnik u ovom nasilju po svemu sudeći je učestvovala i Policija Srbije koja se te noći oglušivala na pozive građana. Iako je Zaštitnik građana u svom izveštaju svojevremeno ustanovio da je naređenje da se ne postupa došlo sa vrha, više od dve godine kasnije Viši sud u Beogradu osudio je jedino šefa smene beogradske policije na uslovnu kaznu zatvora od pet meseci.⁶³ Još jedna ilustracija političke instrumentalizacije pravosuđa je slučaj dva policajca koji su tajno boravili 2015. godine u Potočarima na komemoraciji žrtvama genocida u Srebrenici. Nakon što su javno govorili o tome da su bili protivzakonito poslani na teritoriju druge države, oni su otpušteni i uhapšeni, određen im je pritvor i sudi im se za odavanje službene tajne u tajnom postupku.⁶⁴ I u drugim politički osetljivim slučajevima, poput pada vojnog helikoptera, navodnog pokušaja „atentata” u Jajincima ili nasilja obezbeđenja vladajuće stranke nad novinarima u Pionirskom parku, pravosudni organi po svemu sudeći nisu uspeli da se odupru snažnim političkim pritiscima.

Nezavisni državni organi, uspostavljeni u Srbiji nakon demokratskih promena 2000. godine, uprkos mnogim teškoćama, iz godine u godinu popravljali su svoj učinak u kontroli sektora bezbednosti. Ovaj proces se usporava u poslednjim godinama drugog mandata Borisa Tadića i potpuno prekida sa dolaskom SNS na vlast 2012. godine, nakon čega se otpori pretvaraju u pritiske i otvorene napade. Najočigledniji primer je slučaj tadašnjeg Zaštitnika građana, Saše Jankovića, o čemu je bilo reči. Sa sve jačim pritiscima suočavao se i Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, Rodoljub Šabić. Iako je otpora prema radu Poverenika bilo i za vreme prethodnih vlasti, kako Šabić kaže, on

61 Predrag Petrović, *Anatomija zarobljavanja bezbednosno-obaveštajnog sektora u Srbiji*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd 2020, str. 18.

62 Milica Vojinović, „Najvažniji slučajevi zaglavljani u tužilaštvu”, KRIK, 10. april 2018.

63 Bojana Pavlović, „Uslovna kazna zatvora za nesavestan rad tokom rušenja u Savamali”, KRIK, 23. maj 2018.

64 Bojana Jovanović, „Detalji tajne operacije u Potočarima”, KRIK, 6. januar 2017.

je za vreme naprednjaka bio „jači i neskriveniji nego ikada”.⁶⁵ Konačno, nakon višegodišnjih pokušaja pritiska na još jedan nezavisni organ, Agenciju za borbu protiv korupcije, vlast je napokon uspela da ovu ustanovu stavi pod svoju kontrolu. Najpre je skupštinska većina izabrala politički podobne članove Odbora ove agencije, koji su, zatim, u januaru 2018. godine izabrali za novog direktora osobu koja je bila član SNS do dana stupanja na novu dužnost.⁶⁶ Nakon isticanja mandata Jankoviću i Šabiću, na njihova mesta postavljene su nove osobe koje su pokazale daleko manju spremnost da efektivno nadziru rad sektora bezbednosti.

Konačno, tokom prethodnih nekoliko godina značajno je unazadna i kontrola javnosti. Mnoge organizacije civilnog društva koje se bave bezbednosnom politikom ne samo da su pogoršale saradnju sa državom već su postale meta otvorenih napada. Na svaku kritiku koja dolazi od ovih organizacija naprednjačka vlast odgovarala je političkom i medijskom kampanjom ličnog i profesionalnog diskreditovanja.⁶⁷ Novinari koji nadziru najosetljivija pitanja, poput kriminala, korupcije i sektora bezbednosti, došli su pod pritisak nezapamćen od vremena vladavine Slobodana Miloševića. U pojedinim slučajevima postoje indicije da se u kampanjama koje protiv njih vode prorežimski mediji koriste informacije do kojih dolaze policija i službe bezbednosti, što je posebno zabrinjavajući indikator duboke politizacije kako medija tako i sektora bezbednosti.⁶⁸ Fizički napadi na novinare su u stalnom porastu, često uz javni podsticaj visokih državnih funkcionera, uglavnom nekažnjeno i bez sudskog epiloga.⁶⁹ Još jedan skorašnji primer zarobljavanja države i njene zloupotrebe za obračun sa neistomišljenicima jeste i gruba zloupotreba Zakona o sprečavanju novca i finansiranja terorizma. Pozivajući se na ovaj zakon, Uprava za sprečavanje pranja novca Ministarstva finansija je 2020. godine od banaka tražila uvid u sve transakcije 20 ljudi i 37 organizacija koje predstavljaju najglasnije kritičare režima Aleksandra Vučića. Ovu grubu zloupotrebu antiterorističkog zakonodavstva za obračun sa neistomišljenicima osudila je i Kancelarija visokog komesara za ljudska prava UN.⁷⁰

65 Dragan Janjić, „Šabić: Politički pritisci na nezavisne institucije”, *Osservatorio Balcani e Caucaso Transeuropa*, 24. maj 2017.

66 N1, „Agencija za borbu protiv korupcije u doba SNS”, 6. mart 2018.

67 BCBP, „MUP ponovo napada BCBP”, 27. decembar 2017.

68 Jelena Radivojević, „Zaštitnik građana ima tri nedelje da se izjasni o Dojčinovićevom slučaju”, 17. maj 2018.

69 Dostupno preko: Beta, „Ko novinare pretvara u mete”, 22. mart 2018.

70 Ovaj postupak je osudila i kancelarija visokog komesara za ljudska prava UN. Dostupno preko: UN, “Serbia’s anti terrorism laws being misused to target and curb work of NGOs, UN human rights expert warn”, United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, November 11 2020.

Zaključak

Kada je Srbija započela demokratizaciju 2000. godine, sve su šanse bile protiv lakih i brzih reformi sektora bezbednosti. Imala je nejasne granice, duboko polarizovanu političku scenu i oružanu pobunu na jugu zemlje. Takođe, dogovori sklopljeni pre, tokom i nakon 5. oktobra 2000. godine olakšali su mirnu promenu režima, ali su zato stvorili rezervisane domene i defektnu demokratiju u godinama koje su dolazile. Uprkos tome, tokom prve decenije demokratske tranzicije uspostavljen je normativni okvir za demokratsko upravljanje sektorom bezbednosti. Kada su Crna Gora i Kosovo otišli svojim putem, donosioci odluka u Srbiji konačno su usmerili svoju pažnju ka izgradnji institucija demokratskog upravljanja, uključujući tu i sektor bezbednosti. U periodu između 2006. i 2010. godine postignut je lavovski deo reformi u sektoru bezbednosti i uspostavljen pravni i institucionalni okvir. Sa postignutom prvom generacijom RSB-a polagane su velike nade u vezi s početkom druge generacije.

Ipak, proces je zastao povratkom na vlast političara i stranaka iz Miloševićevog vremena na izborima 2012. godine. Tada je započela i erozija postignuća prve generacije reformi, da bi posle 2014. godine došlo do njihovog urušavanja demokratskih ustanova i zarobljavanje države od strane SNS i njenog lidera Aleksandra Vučića. Zaokupljena krizama koje su se smenjivale, od ukrajinske, preko sirijske i migrantske, pa sve do aktuelne epidemiološke krize, međunarodna zajednica je okretala glavu od ubrzane demokratske regresije u Srbiji u iščekivanju da njena sve autokratskija vlast isporuči stabilnost u ovom rovitom delu Balkana. Nedemokratsko upravljanje sektorom bezbednosti je trenutno najveća politička pretnja nacionalnoj bezbednosti Srbije. Kada je celokupan sektor bezbednosti zarobljen od jedne stranke, i kada nema adekvatnog demokratskog nadzora, to je multiplikator korupcije i organizovanog kriminala, a povećava se i potencijal za eskalaciju etničkih i međudržavnih sukoba i tenzija. Autoritarna kontrola nad sektorom bezbednosti imaće posebno snažan nasilni potencijal kada režim bude počeo da slabi i gubi međunarodnu podršku i unutrašnju snagu, kao i prilikom njegove smene. Jednom kada se to bude desilo, Srbija će opet biti pred sličnim izazovima kao i posle 5. oktobra, samo ovoga puta sa jasnim lekcijama iz sopstvenog iskustva koje je skupo platila.

Literatura

Aleksić, Milan. „Preugovor Alarm: Izveštaj o napretku Srbije u poglavljima 23 i 24”, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd 2018, str. 12. Dostupno preko: https://eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/uploaded/koalicija_preugovor_alarm_izvetaj_o_napretku_srbij.pdf (Pristupljeno 18. novembra 2020).

- BCBP, „MUP ponovo napada BCBP”, 27. decembar 2017. Dostupno preko: <http://www.bezbednost.org/Saopstenja/6677/MUP-ponovo-napada-BCBP.shtml> (Pristupljeno 12. jula 2018).
- Beta, „Ko novinare pretvara u mete”, 22. mart 2018. Dostupno preko: <https://beta.rs/supro-media/86397-ko-novinare-pretvara-u-mete> (Pristupljeno 12. jula 2018).
- Cottey, Andrew, Timothy, Edmunds and Anthony, Forster, “The Second Generation Problematic: Rethinking Democracy and Civil-Military Relations”, *Armed Forces & Society*, vol. 29, no.1, 2002, pp. 31–56.
- Diamond, Larry, “Defining and Developing Democracy”, in: Robert A. Dahl, Ian Shapiro and José Antonio Cheibub (eds.), *The Democracy Sourcebook*, MIT Press, Cambridge MA, 2003.
- Edmunds, Timothy, “Intelligence Agencies and Democratisation: Continuity and Change in Serbia after Milošević”, *Europe-Asia Studies*, vol. 60, no. 1, 2008, pp. 25–48.
- Edmunds, Timothy, “Illiberal Resilience in Serbia”, *Journal of Democracy*, vol. 20, no. 1, 2009, pp. 25–48.
- Ejduš, Filip, “Democratic Security Sector Governance in Serbia”, Frankfurt: PRIF Reports, no. 94, 2010.
- Ejduš, Filip, „Demokratsko upravljanje sektorom bezbednosti u Srbiji”, u: Dušan Pavlović (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, str. 107–118, Heinrich Boll, Beograd 2010.
- Ejduš, Filip, “Muddling Through a Rocky Road: Security Sector Reforms in Serbia”, in: Robert Ondrejscak (ed.), *Security Sector Reform: Global Case Studies*, pp. 42–64, CENAA, Bratislava 2016.
- Ejduš, Filip, „Sektor bezbednosti Srbije u doba demokratskog deficita”, *Evropske sveske*, br. 8, 2018, str. 17–24.
- Elek, Bojan, Dunja Tasić and Saša Đorđević, *Procena integriteta policije u Srbiji*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd 2015.
- European Commission, Communication From the Commission to the European Parliament, The Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A Credible Enlargement Perspective for and Enhanced EU Engagement With the Western Balkans, Strasbourg, 6.2.2018 COM(2018) 65 final.
- Freedom House, Nations in Transit, 2016, New York. Available from: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_NIT2016_Final_FWeb.pdf (Accessed 12 July 2018).
- Freedom House, Nations in Transit 2018, Serbia: Country Profile, Dostupno preko: https://freedomhouse.org/sites/default/files/NiT2018_Serbia.pdf (Accessed 12 July 2018).
- Freedom House. Freedom in the World 2020: A Leaderless Struggle for Democracy, New York. 2020. Available from: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/FIW_2020_REPORT_BOOKLET_Final.pdf (Accessed 17 November 2020).
- Hadžić, Miroslav & Stojanović Sonja, „Godišnjak reforme sektora bezbednosti u Srbiji”, Službeni glasnik, Beograd 2012.
- Huntington, Samuel, *The soldier and the state: the theory and politics of civil-military relations*, Harvard University Press, Cambridge 1957.

- Huntington, Samuel, *The Third Wave: Democratisation in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Oklahoma 1993.
- Janjić, Dragan, „Šabić: Politički pritisci na nezavisne institucije”, *Osservatorio Balcani e Caucaso Transeuropa*, 24. maj 2017. Dostupno preko: <https://www.balcanicaucaso.org/bhs/zone/Srbija/Sabic-Politicki-pritisci-na-nezavisne-institucije-180163> (Pristupljeno 12. jula 2018).
- Jovanović, Bojana, „Detalji tajne operacije u Potočarima”, *KRIK*, 6. januar 2017. Dostupno preko: <https://www.krik.rs/detalji-tajne-operacije-u-potocarima/> (Pristupljeno 12. jula 2018).
- Institut za evropske poslove, Kapaciteti odbora za kontrolu službi bezbednosti, maj 2017. Dostupno preko: <http://iea.rs/wp-content/uploads/2017/06/Analiza-kapaciteta-Odbora-za-kontrolu-sluzbi-bezbednosti.pdf> (Pristupljeno 17. novembra 2020).
- Keil, Soeren, “Europeanization, State-Building and Democratization in the Western Balkans”, *Nationalities Papers*, vol. 41, no. 3, 2013, pp. 343–353.
- Levitsky, Steven and Lucan A. Way, “The Rise of Competitive Authoritarianism”, *Journal of Democracy*, vol. 13, no. 2, 2002, pp. 51–65.
- Levitsky, Steven and Lucan A. Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Lührmann, Anna, Tannenbergs Marcus & Lindberg I. Staffan, “Regimes of the World (RoW): Opening New Avenues for the Comparative Study of Political Regimes”, *Politics and Governance*, vol. 6, no. 1, 2018, pp. 60–77.
- Marović, Marija, Ejduš Filip & Kostić Ivan, *Sukob percepcija? Bezbednost na jugu Srbije*, Balkanski centar za Bliski istok, Beograd 2012.
- MUP, Strategija razvoja Ministarstva unutrašnjih poslova 2011–2016, decembar 2010. Dostupno preko: http://arhiva.mup.gov.rs/cms_cir/sadrzaj.nsf/Strategija%20razvoja%20MUP-a%202011-2016.pdf (Pristupljeno 24. novembra 2020).
- MUP, Strategija razvoja Ministarstva unutrašnjih poslova za period 2018–2023. godine, 2018. Dostupno preko: http://www.mup.gov.rs/wps/wcm/connect/bd1c8991-471c-46a0-abc4-e92cd98e25a8/PDF_LAT_Strategija+razvoja+MUP-a+2018-2023.pdf?MOD=AJPERES&CVID=mtlzHRw (Pristupljeno 17. novembra 2020).
- MUP, Procena uticaja obrade na zaštitu podataka o ličnosti korišćenjem sistema video nadzora, septembar 2019. Dostupno preko: <https://www.sharefoundation.info/wp-content/uploads/MUP-Procena-uticaja-obrade-na-zastitu-podataka-o-licnosti-koriscenjem-sistema-video-nadzora.pdf?fbclid=IwAR3NnJspgO79vO24PuTIEJcJEEExKXLpUiD1HRbwcbkQHXzcR4zcKSVxePs>. (Pristupljeno 18. novembra 2020).
- Nasković, Đorđe, „BIA: Spoljni faktor najveća pretnja po bezbednost zemlje”, *N1*, 5. oktobar 2018. Dostupno preko: <http://rs.n1info.com/Vesti/a425693/Spoljni-faktor-na-jveca-pretnja-po-bezbednost-zemlje.html> (Pristupljeno 19. novembra 2020).
- N1*, „Agencija za borbu protiv korupcije u doba SNS”, 6. mart 2018. Dostupno preko: <http://rs.n1info.com/a369533/Vesti/Istinomer-tajmlajn-Agencija-za-borbu-protiv-korupcije-u-doba-SNS.html> (Pristupljeno 12. jula 2018).

- Pavlović, Bojana, „Uslovna kazna zatvora za nesavestan rad tokom rušenja u Savamali”, KRIK, 23. maj 2018. Dostupno preko: <https://www.krik.rs/uslovna-kazna-za-nesavestan-rad-tokom-rusenja-u-savamali/> (Pristupljeno 12. jula 2018).
- Pavlović, Dušan & Antić Slobodan, *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*, Službeni glasnik, Beograd 2007.
- Petrović, Predrag, “Reserved Domains as Obstacles to Adopting the Law on Private Security Sector”, *Western Balkans Security Observer*, no. 18, 2010, pp. 13–29.
- Petrović, Predrag, „Anatomija zarobljavanja bezbednosno-obaveštajnog sektora u Srbiji”, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd 2020. Dostupno na: https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/06/zarobljavanja_bezb-obavestajnog-sektora_u_srbiji.pdf (Pristupljeno 18. novembra 2020).
- Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, Mišljenje Poverenika na akt Ministarstva unutrašnjih poslova – Procena uticaja obrade na zaštitu podataka o ličnosti korišćenjem sistema video nadzora, 12. novembar 2019. Dostupno preko: https://praksa.poverenik.rs/predmet/detalji/FB967E2A-AE57-4B2C-8F11-D2739FD85A9B?fbclid=IwAR2DfLPYklHl_Hn5KxueWCB9byteAYGcroRsnfZoPlNtTvImJwE1ccPeTeg (Pristupljeno 18. novembra 2020).
- Petrović, Predrag & Đokić, Katarina, „Crne tačke reformi službi bezbednosti u Srbiji”, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd 2017. Dostupno preko: https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/06/crne_take_reforme_slubi_bezbednosti_u_srbiji.pdf (Pristupljeno 18. novembra 2020).
- Petrović, Predrag & Pejić-Nikić, Jelena, *Zarobljavanje sektora bezbednosti u Srbiji: početna studija*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd 2020.
- Petrović, Predrag, *Reforma službi bezbednosti u Srbiji 2000–2017*, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2020, str. 111.
- Pond, Elizabeth, *Endgame in the Balkans: Regime Change European Style*, Brookings Institution Press, Washington 2006.
- Radojević, Jelena, „Zaštitnik građana ima tri nedelje da se izjasni o Dojčinovićevom slučaju”, 17. maj 2018. Dostupno preko: <https://www.krik.rs/zastitnik-gradanab-ia-ima-tri-nedelje-da-se-izjasni-o-dojcinovicevom-slucaju/> (Pristupljeno 12. jula 2018).
- Ryan, Barry, “All that’s constant is change: a brief political history of police reform in Serbia”, *Western Balkans Security Observer*, no. 11, 2008, pp. 11–19.
- UN, “Serbia’s anti terrorism laws being misused to target and curb work of NGOs, UN human rights expert warn”, United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, 11 November 2020. Available from: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=26492&LangID=E> (Accessed 19 November 2020).
- Vladislavljević, Nebojša. „Mešoviti režimi, protesti i 5. oktobar”, u: Pavlović Dušan (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova: deset godina posle*, str. 13–25, Fondacija Heinrich Böll, Beograd 2010.
- Vladislavljević, Nebojša, Aleksandra Krstić, and Jovica Pavlović, “Communicating power and resistance in democratic decline: The 2015 smear campaign against Serbia’s

- ombudsman”, in: Katrin Voltmer et al. (eds.), *Media, Communication and the Struggle for Democratic Change*, Palgrave Macmillan, Cham, 2019, pp. 205–228.
- Vladisavljević, Nebojša, *Uspón i pad demokratije posle Petog oktobra*, Arhipelag, Beograd 2019.
- Vojinović, Milica, „Najvažniji slučajevi zaglavljani u tužilaštvu”, KRIK, 10. april 2018. Dostupno preko: <https://www.krik.rs/najvazniji-slucajevi-zaglavljani-u-tuzilastvu/> (Pristupljeno 12. jula 2018).
- Zaštitnik građana, Utvrđenje i preporuke Zaštitnika građana, Republika Srbija, del. br. 17008, 9. maj 2016. Dostupno preko: <https://www.ombudsman.rs/attachments/article/4723/savamala.pdf> (Pristupljeno 19. novembra 2020).

Filip Ejđus

THE FAILED DEMOCRATISATION OF THE SECURITY SECTOR IN SERBIA

Abstract: During the first twenty years of transition, Serbia has come a full circle from the authoritarian regime of Slobodan Milosevic, which was replaced on October 5, 2000, through the emerging young democracy, to the restoration of autocratic tendencies, state capture and return to a hybrid regime. While the rise and fall of democracy in Serbia has been the subject of other studies, there have been no comprehensive analyzes of the effect of this process on the security sector and vice versa. This chapter first discusses the obstacles to the rapid democratization of the security sector of the Republic of Serbia in the early years of transition. After that, the first generation of democratic security sector reforms is analyzed. The last section focuses on the collapse of democratic institutions and the capture of the security sector since 2012.

Key words: Serbia, democratization, security sector reform, hybrid regime, state capture.

Проф. др Миша Ђурковић*
Научни саветник
Институт за европске студије, Београд

Биланс Петог октобра

Сажетак: Покушавајући да изнесе биланс развоја Србије после Петог октобра 2000, аутор је текст поделио на четири дела. У првом се осврће на спор о природи овог догађаја и показује како је пропало тумачење о демократској револуцији. У другом делу се прати процес европских интеграција Србије и анализирају разлози због којих је читава прича претворена у фарсу. У трећем се пореде одређени сегменти друштвеног развоја из периода пре и после Петог октобра. Коначно, на крају се анализира улога Војислава Коштунице као најважније фигуре укупне српске транзиције и супротно распрострањеним тумачењима показује да је заправо он одржао прозападно усмерење Србије.

Кључне речи: Пети октобар, пуч, европске интеграције, Војислав Коштуница, Србија

Када две деценије касније правимо биланс онога што се у претходном периоду дешавало, вредело би погледати како се сам Пети октобар обележавао у одређеним периодима. На прву годишњицу део отпораша окупио се испред скупштине са транспарентом на коме је писало „Много сте исти”. Дакле, већ годину дана касније, политички сукоби унутар ДОС-а били су толико велики да су политичари имали далеко важнија посла од обележавања прве годишњице „демократских промена”. Занимљиво је да ће, након пропасти идеје да прерасту у политичку странку, велики део отпорашких лидера ући у ДС и постати једнако исти као и сви остали актери које су тада упозоравали.

---

* E-mail: mdjurkovic@gmail.com

У чланку који сам писао поводом четврте годишњице приметио сам да већ тада обележавање Петог октобра више личи на комеморацију него на прославу.¹ Дакле, већ тада смо говорили о озбиљно изневереним очекивањима у низу области. Но, када из ове перспективе погледамо, испоставиће се да је то био почетак извесне стабилизације, када су почетна маштања распршена, окончан револуционарни хаос, а политички живот почео да улази у неку врсту стабилности и предвидљивости. И то је потрајало још неких седам до осам година. Већ 2010. године, са економском кризом, проблеми у држави су били толики да се Петог октобра нико није ни сећао или се о томе говорило онако стидљиво, да се баш не присећамо шта смо очекивали и шта су политичари обећавали.

После 2012. ситуација се још радикалније променила јер су власт потпуно преузели они који су Петог октобра свргнути. Од тада до данас земљу води тада свргнути министар информисања, уз Милошевићевог портпарола, јуришника ЈУЛ-а, а главни медијски тајкун је такође ЈУЛ-ова перјаница. Дакле, на власти су исти онај СПС и препакована Српска радикална странка, па је онда и разумљиво шта они мисле о процесу који их је бар за једно време склонио са власти. О самом Петом октобру највише говори то што га се једино сећа субјекат који се одазива на име Чедомир Јовановић, али и он све слабије помиње „неодрађени шести октобар” јер би то значило да пљује у бунар из кога пије воду, односно да беспотребно нервира газду.

*

Непосредно након дешавања 2000. повела се јавна и научна расправа о томе како се може дефинисати природа Петог октобра. Институт за филозофију и друштвену теорију је 2001. године организовао конференцију, а затим и објавио вредан зборник радова који су приредили Ивана Спасић и Милан Суботић: *Револуција и поредак – о динамици промена у Србији.*² Читав низ аутора одређивао је природу догађаја као револуцију, демократску или либералну (Светозар Стојановић, Весна Пешић, Александар Молнар, Милан Подунавац). Најозбиљнији подухват класификације предузео је Слободан Антонић који је релативно прецизно покушао да направи разлику између револуције, с једне, и преврата, односно пуча, с друге стране.³ Он је бранио тезу да је у питању политичка револуција, јер су преврат водили

1 Ђурковић, 2005, стр. 216.

2 Spasić, Subotić, 2001.

3 Antonić, 2001.

људи који нису били део режима, за разлику од пуча или других облика насилне смене власти у којима делују људи унутар система. Антонић је такође сматрао да ова политичка револуција има изгледе да прерасте у друштвену револуцију.

Но, и у зборнику се региструје да су већ тада припадници старог режима говорили о пучу⁴, што је Антонић као научник близак новим властима разумљиво настојао да побије. Следеће године се појавила страховито битна књига британског новинара и очигледно бар обавештајца Тима Маршала коју је у Србији објавио Радио Б92 под називом *Игра сенки*.⁵ Маршал је врло информисано и уверљиво објаснио Пети октобар као операцију ЦИА у којој су политичари ДОС и домаћи опозициони актери представљени као пуки извршиоци, пешадија, док су као организатори свега приказани ЦИА, Стејт Департамент и одговарајуће енглеске структуре. Од безбедњака сам својевремено чуо како је ова књига наменски рађена и преведена код нас како би се управо побили домаћи митови о аутохтоној демократској револуцији и отворено показало да су финансије, организација, логистика, тренинг дошли споља. Осећај повређене домаће сујете добро је сублимирао Дејан Анастасијевић текстом у *Времени*,⁶ у коме је неуспешно покушао да побије ову „безобразну” наравију.

Маршал је, између осталог, показао како је страни фактор бушио Милошевићеву структуру, и врбовао делове његовог апарата (војска, војна обавештајна служба). Књига Бујошевића и Радовановића донела је површно, али вредно сведочење о контактима Ђинђића са Легијом у предвечерје Петог октобра.⁷ У наредним годинама појавило се мноштво сведочанстава о томе како је начелник јавне безбедности Сретен Лукић ишао у Будимпешту пред Пети октобар, како је цео врх јавне безбедности такође био *одрађен*⁸ итд. До данас нисмо имали прилике да чујемо која је улога Јовице Станишића, за кога су америчке колеге више пута сведочиле у Хагу да је био њихов агент и да их је задужио разним услугама. Ово је важно поменути јер је

4 Треба погледати вредно инсајдерско сведочење судије Милене Арежине, књигу *Noć prevare, dan izdaje*, објављену 2004. године. У њој уверљиво сведочи како је кључна била унутрашња опструкција и како су Милошевића изоловали управо важни делови режима. Огромну улогу у преврату и заузимању институција од шестог октобра одиграле су криминалне групе које је такође Државна безбедност користила и држала на вези. Зоран Ђинђић у то доба спава у Сурчину, под заштитом обједињеног сурчинско-земунског клана.

5 Maršal, 2002. Од стране 165 до краја. Он говори о организованој акцији САД и УК која је почела одмах након завршетка рата 1999. Прво се креће од интензивног врбовања значајних људи режима свих профила.

6 Anastasijević, 2002.

7 Бујошевић, Radovanović, 2000, str. 47.

8 О томе сведочи управо Легија у својој књизи *Revolution*. Улемек, 2010, стр. 187, 191–192.

након његове смене и суманутог довођења човека из јавне безбедности на чело СДБ, цео колегијум, односно врх службе остао непромењен, фактички импрегниран Станишићевим људима. Чини се да су у периоду пред Пети октобар више слушали инструкције Станишића него Радета Марковића. А он је тада очигледно био важан део британско-америчке структуре за организацију и извођење пуча.

У сваком случају, фронтовски дискурс (дискурс првог плана, онога видљивог) о нашој демократској политичкој револуцији временом се све више повлачио пред реалистичним дискурсом о нечему што би се савременим језиком назвало *хибридна операција свргавања режима* која је организована споља и имала разне нивое деловања (дискурс тзв. *тамних коридора моћи*). Понашање читавих делова тадашњег режима у наредном периоду јасно је указало да је и те како било елемената пуча, односно субверзије режима изнутра и да су многи у тајности прешли на другу страну.⁹

Након догађаја у Грузији и Украјини 2004. године, све више се усталио дискурс о *обојеним револуцијама* као облику државног преврата, а Наталија Нарочницка је са сарадницима дефинисала Пети октобар као прву обојену револуцију.¹⁰ Деловање Канваса и других бивших отпораша као професионалних револуционара, у сарадњи са америчком обавештајном заједницом, додатно је зацементирало причу о Петом октобру као спољној интервенцији, потискујући заслуге домаћих актера и коначно потискујући у заборав нарацију о демократској револуцији. Резултати транзиције, којом нико није био задовољан, додатно су оспорили легитимитет петооктобарских дешавања као наводне демократске револуције.

Уз то је временом растао култни пророчански статус Милошевићевог говора одржаног 2. октобра.¹¹ У њему је, како се показало, бивши председник СРЈ и Србије јасно назначио тенденције геополитичког слабљења Србије и српског народа у региону, које су се заиста и наставиле после Петог октобра. Упркос новој демократској власти, јасно европској па и евроатлантској оријентацији новог режима, Запад је, следећи старе геополитичке обрасце, наставио да ради на одвајању Црне Горе и Косова од Србије, да осуђује само српске политичаре, генерале и полицајце и да негује дискурс о искључиво српској кривици за ратове као основу „транзиционе правде” на овим просторима. Свако ко се супротставио даљем распарчавању државе, и ко је говорио против двоструких стандарда, проглашаван је националистом и наследником Милошевића. Код обичног народа то је заиста на крају

9 Сетимо се чувене прославе изручења Милошевића Хагу коју је на Видовдан 2001. организовао до јуче његов водећи бизнисмен Мирослав Мишковић у свом ресторану Делтино

10 Нарочницка...

11 Милошевић, 2000.

утврдило уверење да Пети октобар није био српска демократска револуција, већ епизода, део укупног геополитичког деловања западних сила на овим просторима.

*

Једна од тужнијих прича постпетооктобарске транзиције Србије јесу такозване *европске интеграције Србије*. Другим посткомунистичким државама требало је у просеку око петнаест година да заврше читав процес трансформације, преговарања, закључења уговора и приступа у пуно чланство Европске уније. Од увођења вишестраначја и партијског плурализма у Србији протекло је тридесет година, а од Петог октобра и пуне посвећености европским интеграцијама ево већ двадесет година. Србија је до сада затворила само два преговарачка поглавља, отворила осамнаест (нешто више од половине) и ни најмање не може да се предвиди када ће процес преговарања бити завршен и кад би ова држава могла да добије статус пуноправне чланице ЕУ. Треба се сетити како је, на пример, премијер Србије 2003. Зоран Живковић тврдио како ће Србија постати чланица ЕУ до 2007. године!?

Последња два поглавља Србија је отворила још прошле године и сада постоји врло јака струја унутар Уније која не дозвољава да се отварају наредна поглавља. Један део приче је чињеница да је процес европских интеграција у случају Србије све време коришћен као покриће за условљавања која немају никакве везе са нормативним критеријумима чланства: нпр. изручења Хашком трибуналу и пуна сарадња са њим, кооперативан однос према процесу изградње државе на Косову итд. Већ дуго се преко поглавља 35 фактички поручује Србији да је признање Косова као независне државе и дозвола да се оно учлани у УН и друге међународне институције главни услов за напредак европских интеграција Србије. Последњих осам година односа Србије и ЕУ доказ су недоследности ове институције која је без проблема затварала очи пред очигледним погоршањем владавине права, политичких права, стања медија, слободе говора, затим напретка масовне корупције и других карактеристика одрживе либералне демократије, надајући се да ће руководство Србије „завршити” процес предаје Косова на начин отпочет Бриселским споразумом.

Тек кад је постало очигледно да председник Вучић на све начине жели да одуговлачи тај процес и да су му обећања велика а кооперативност све мања, Брисел и демократски Запад су се сетили да је у међувремену урушена демократија у Србији, да парламент личи на севернокорејски, да опозиција не постоји, да су сви медији под контролом власти па су у последње две

године радикално погоршане оцене Србије, како у регуларним извештајима Европске комисије тако и код познатих међународних невладиних форума као што су Фридам хаус и Бертелсманов индекс.

Све су израженији проблеми са поглављима 23 и 24 која су отворена још 2016. године. Подсетимо се, у питању су проблеми правосуђа, фундаменталних права, правде, слободе и безбедности. Ради се заправо о поглављима која се односе на стање правне државе, што је због власти која преферира чист волунтаризам и антиинституционалну филозофију постала мисаона и апстрактна именица.

У међувремену, на овом пољу појавио се и низ других проблема. Стварна подршка грађана за европске интеграције пала је испод 50%. Било је периода када је она била далеко изнад 80. Не само што су се људи уморили од приче о европским интеграцијама, а посебно од некада популарних дискурса о убрзању интеграција, већ су постали свесни да је цена за њих одрицање од Космета, домаћих ресурса и националног интереса у неком ширем смислу. ЕУ се све више перципира кроз „отимање Косова и наметање геј парада”, а и продужене кризе Уније и очигледан замор од проширења унутар ње јасно шаљу поруку грађанима да од те приче у скорашњем периоду неће бити ништа.

Што се позиција власти тиче, за њих су европске интеграције нешто што мора да се симулира јер се то очекује споља. Ако су услови пуна кооперација око напретка Косова као независне државе, увођење санкција Русији и одрицање од сарадње са Кином, јасно је зашто интеграције постају све мање занимљиве председнику Вучићу. Ако се уз то дода интензивирање притисака око поглавља 23 и 24, и тражење медијских слобода и плурализма, тек онда се види да европске интеграције постају чак и опасне за одрживост ове власти.

Можда се тиме може тумачити разарање текнократске структуре која је до пре коју годину водила процес преговарања и сконцентрисала велико искуство и експертизу на том пољу. Најпре је укинута канцеларија за преговарање која је имала најозбиљније преговарачке капацитете у Србији, и интегрисана у Министарство за европске интеграције. У исто време су постепено елиминисани људи попут Владимира Међака или Срђана Мајсторовића, а пре годину дана са места главног преговарача повукла се Тања Мишчевић и напустила земљу. Од тада Србија чак није ни именовала њену замену па је сада то место непокривено. У јануару је из Министарства отишао и Владимир Атељевић, чиме је сва стара екипа почишћена. Чини се да то најбоље илуструје какав је однос према европским интеграцијама уопште.

Постоји још један занимљив моменат. Опште је познато да су после Петог октобра све владе формиране по вољи америчке и других великих

западних амбасада. Како је то Срећко Шојић из серије *Бела лађа* објаснио, „гласачи гласају али бирачи бирају”. Ако се зна да су странци одиграли огромну улогу и у довођењу Коштунице на власт и у предавању комплетне власти Демократској странци 2008, и, коначно, у довођењу Александра Вучића 2012, онда постаје јасно зашто је све већи број људи спреман да за укупно лоше стање демократије, владавине права и економије окриви управо стране факторе, односно САД и Европску унију који овде имају највећи утицај. Западни центри моћи и ЕУ, уместо да постану савезници у демократизацији државе, због својих интереса фактички играју улогу препреке за успостављање стварне либералне демократије каква постоји у њиховим земљама.¹²

*

Занимљиво би било направити компаративни преглед стања у разним областима између деведесетих и овог транзиционог периода. Чак и они који су веома незадовољни на јавној сцени општим развојем транзиције у Србији данас, углавном ће подразумевати да је под Милошевићем све било много горе. Покушао бих овде да ту предрасуду релативизујем. Плате, стране инвестиције и неки други сегменти свакако јесу бољи у рубрици *после*, али спољни дуг, индустријска производња свакако су бољи у рубрици *пре*. Како је то Јован Душанић објашњавао у својој *Бећарској економији*¹³, стопе раста од 5% после промене власти биле су базиране углавном на продаји породичне сребрине, односно функционалних делова привреде, док је добијени новац углавном ишао у потрошњу. Углавном на куповину стране увозне робе широке потрошње. Напоменимо и да су банкарско и тржиште осигурања доминантно препуштени страним финансијским субјектима. Имамо затим невероватан податак да преко 80% уџбеника у Србији производе стране компаније и то словеначко-немачке и хрватске.

Но, овде бих оставио сложено подручје економије по страни и усмерио се на неколико других сегмената у којима је дошло до значајног погоршања.

Оно што прво пада у очи јесте квалитет високог образовања. Ретко ко ће моћи да брани тезу како је високо образовање у бољем стању данас него што је било пре 2000. Милошевић јесте био отворио простор за приватне

12 Ако вам за медијатора о косовском питању поставе особу (Роберта Купера) која у својим књигама отворено тврди управо то, да је либерална демократија погодна за земље попут његовог УК, а да она није за варваре, онда вам не треба бољи доказ за горе изнету тезу. Соопер 2003.

13 Душанић 2008, стр. 13.

факултете, но то је још било у експерименталној фази, и постојале су много строже контроле и критеријуми за акредитацију него што ће бити после 2000. У овом новом периоду дошло је најпре до увођења болоњског система који је дезавуисао и оборио квалитет и захтеве за студирање на државним факултетима, а омогућио поплаву контроверзних и сумњивих високих школа, факултета и универзитета. Сви знају да се на крају огромна већина приватних факултета претворила у институције за просту куповину испита и диплома. То је онда произвело и проблеме на државним факултетима који су били принуђени да обарају критеријуме за студирања и полагање како би били конкурентни у односу на ове приватне. Постоји нпр. и нешто што се зове *легализација дипломе*, када студенти са завршеним основним студијама на приватном факултету дођу на мастер на државни и ту га заврше. После тога врло пажљиво гледају да се представљају искључиво овим мастером, а да их нико не пита где су завршили претходне школе.

Узгред, на већини државних факултета двосеместрални предмети су претворени у два једносеместрална и настављено је, уз ниже критеријуме, као да се ништа није догодило. Општи тренд је да се студентима омогући да малтене сваког месеца могу да излазе да полагају, да се обара ниво потребног знања и потребних поена за услов, као и да се елиминишу усмени испити и све обавља преко тестова са понуђеним одговорима. Професори који су желели да очувају високе квалитете изашли су на зао глас као бабароге које растерују студенте и чине штету факултетима. Што би херој алтернативне поп културе Мирољуб Петровић рекао: „Дебилана”.

На неки начин повезано са овим је и опадање квалитета политичара и људи који заузимају извршне позиције у државној администрацији. Доба владавине СНС је заиста срозавање до крајњих граница, али ни пре тога није било баш много боље. Тенденција набављања диплома са приватних и контроверзних факултета почела је много раније, још са влашћу ДСС и ДС. Као део грађења коалиционог потенцијала председник Тадић је морао да иде у посете Мегатренд универзитету и да га популарише иако је било јасно да се ради о первертирању система високог образовања.

Постепено деградирање свега довело је до напредњачког доба обележеног отвореним изругивањем меритократије, учења и студирања. Почев од контроверзне дипломе и мастер дипломе председника Николића и његових чувених „научних радова”, преко гувернера Народне банке, Јоргованке Табаковић, која на званичном сајту ове институције не сме да напише где је докторирала, затим двојице доказаних плагијатора, министра унутрашњих послова Стефановића и министра финансија Малог, чије каријере због тога нису патиле него су, штавише, ишле узлазном путањом, па све до читавог низа министара попут бившег возача Ђорђевића или Марка Ђурића, којима

су контроверзне дипломе са приватних факултета помогле да формално заузму неке важне позиције.

Слични процеси одвијали су се, међутим, и у другим странкама. Некада елитна Демократска странка дошла је дотле да је у једном тренутку воде „Шуле, Балша и Кена”, главни оперативац ДСС-а је извесни Урош Јанковић, хапшен за рекет и изнуде, а још луђе је са новим странкама попут ПСГ, где је на челу човек наркоман коме је манир да псује у јавном простору и стално изазива саобраћајне несреће док ужива опијате. У Милошевићево време такве ствари су биле апсолутно незамисливе па је покушај криминалца Аркана да уђе у парламент славно пропао. На чело било какве институције нису могли да дођу људи без валидних диплома и релевантног искуства.

Нажалост, сличне нарације могли би да изложимо о развоју културне, просветне, медијске политике и стању на овим просторима. Од такозваних предаторских научних часописа, дебелих попут кутија за ципеле, до подстицања помодне и најчешће испразне и дубоко политизоване савремене уметности, до царевања ријалити програма и примитивизма у јавном простору који потпуно деградира идеју човека, заједнице и међуљудских односа.

Оно што је несумњиво, а опет повезано са овом деградацијом система вредности, јесу застрашујуће демографске и породичне тенденције. Сви показатељи на овом пољу, укључујући и ниво емиграције, гори су после 2000. него пре тога. Треба погледати број рођене деце, број склопљених бракова, број развода и просечну годину старости па ће се видети да смо на овом пољу упали у спиралу изумирања и распада породице коју ће без радикалних резова бити врло тешко, ако не и немогуће зауставити. О томе сам детаљно писао на другим местима па бих упутио читаоце на недавно објављену књигу *Рат за породицу у Србији*.¹⁴

На крају овог сегмента указаћу и на укупно стање независности и суверенитета грађана и државе Србије. Ако се прихвати теза да је Пети октобар био државни преврат са елементима пуча који су организовале стране службе и државе, онда постаје јасно зашто је касније постало логично да они дубински продру у све сегменте нашег друштвеног, политичког, па и безбедносног простора. Седиште НАТО пакта у Србији је лоцирано у згради Министарства одбране, и странци су преко својих агената утицаја водили читаву реформу у којој је страдала велика количина наоружања и борбене технике, укинута редовно служење војног рока и одбрамбена обука становништва. Они су такође директно држали и усмеравали важне делове правосуђа као што су Специјални судови и тужилаштва за организовани криминал или ратне злочине итд.

14 Ђурковић, 2019.

Својевремено сам изазвао шок и констернацију на једној јавној расправи НИН-а када сам објаснио да није случајно што најјаче и најразвијеније либералне демократије попут САД, Немачке или Британије имају и најјаче, најпрофесионалније и најпознатије тајне службе. Из недавно објављене књиге бившег заменика директора БИА, Драгана Живаљевића, сазнајемо да у претходном периоду није урађена стварна професионализација, деполизација и инфраструктурно ојачавање у српским тајним службама. Тако нам постаје јасније и зашто је степен суверености и безбедносне заштите земље и државне администрације опао, зашто је постало нормално да министре у влади Србије после Петог октобра великим хонорарима плаћају поједине западне државе, да су владе пуне њихових агената утицаја итд.¹⁵ Да постане нормално да амбасадори страних земаља јавно оцењују текстовима у *Политици* успешност рада владе нпр. Цитирајмо Живаљевића који овако описује списак првих људи службе после Петог октобра: „Ако ми је од нечега мука после тридесет година, то је управо то понижавајуће представљање, где ви неком дојучерашњем адвокату, бившем отпорашу, страначком безбедњаку, војно-општинском референту или трговцу кафом треба да изнесете целог себе...”¹⁶

Додајмо да се појавила идеја како се и у систему тајних служби могу запошљавати партијски кадрови на апанажи (да примају плату а да не раде или чак и не долазе на посао), као што се већ стављају у ЕПС, Телеком или било које друго јавно предузеће...

*

Ако се из перспективе традиционалне политичке теорије постављају питања о природи наше транзиције, немогуће је избећи и старо питање о улози појединаца у историји. Несумњиво је сложена личност Слободана Милошевића одредила и дефинисала политику Србије током процеса распада Југославије и реално је поставити питање да ли би тај процес изгледао другачије да је на њеном челу био неко други. Милошевић је својевремено врло прецизно рекао да су пред Србијом битке и да ни оружане нису искључене. Током процеса распада Југославије користио је све ресурсе који су постојали, укључујући и војну силу. У сличној ситуацији Борис Јељцин је потпуно одустао од постављања питања положаја руског народа у новонасталим републикама

15 Гувернер Народне банке, а затим и министар Динкић објаснио је чак да ми немамо шта да кријемо, да немамо тајне, и да нама тајне службе и заштићене преписке у дипломатији више и не требају..., Живаљевић, 2020, стр. 135.

16 Исто, стр. 239.

и препустио их њиховој судбини, што је углавном значило дискриминацију, одузимање грађанских, политичких, и других права, па чак и ангажовање да ратују једни против других у војскама нових држава.¹⁷

Ако је Милошевић обележио период до 2000, свакако је Војислав Коштуница обележио постмилошевићевску транзицију. У питању је врло сложена особа, чији ће многи потези остати потпуно необјашњиви и често нелогични. Ако је тачно да је он одиграо велику улогу у пацификацији и стабилизацији јавног и политичког простора после Ђинђићеве смрти, такође је тачно да је одговоран за читав правац политичке транзиције који нас је на крају довео до Вучићеве аутократије у којој су све институције урушене. На овом месту можемо да укажемо само на неколико аспеката овог у најмању руку чудног деловања.

Врло је занимљиво да ДСС-овци и данас, упркос својој еволуцији, настоје да порекну страни утицај у извођењу Петог октобра, и бране легалистичку тезу о демократским променама које је народ изборио на изборима, а затим верификовао на улици. У то време се сам Коштуница хвалио како је највећи успех било убрзано враћање СР Југославије у све међународне институције. Истина је, међутим, да је то била прва услуга која је учињена странцима, јер је тиме прихваћена теза коју је Милошевић одбијао да се СФРЈ распала и да СР Југославија не може да тражи никакав међународноправни континуитет са њом већ да мора да, као и све новоформиране републике, прође процес нове апликације. Странци су, дакле, у све институције оберучке угурали СРЈ кад је једном под Коштуницом прихватила њихове услове.

Друга важна и неразјашњена тачка је губитак Црне Горе. Но, пре тога треба регистровати запањујући предлог новог Устава Србије који је ДСС понудио 2001. године. То је онај заборављени документ који је планирао да федерализује Србију и да поред Косова и Војводине уведе још бар четири федералне јединице и да формира посебан други дом парламента у коме би ове јединице биле представљене по територијалном кључу! Треба истаћи да овај предлог нема никакве везе са идејама покојног академика Јовичића који је пледирао за територијалну управну регионализацију као начин да се држава интегрише, да се боље административно организује и где није било

17 Погледати Рогозин, 2010, стр. 23, како је у Душанбеу 1993. растргнуто и силовано 1500 Руса. О губљењу елементарних права у новим државама види стр. 80. На странама 96, 98 описује како су остављени сами себи Руси у време конфликта у Нагорно-Карабаху ратовали на обема странама и опет завршили као избеглице у самој Русији. О томе како се питање заштите руског народа ван Русије, односно став о Русима као *подељеној нацији* помањало кроз деловање Конгреса руских заједница и партије *Родина* да би тек после 2007. постајао део званичне руске политике, видети Subotić, 2020, стр. 276 и даље.

никакве приче о дому региона. Овај чудни предлог ДСС, да је прихваћен, био би идеалан за даље парализовање и цепање државе.

Сад да се вратимо на Црну Гору. Са Београдским споразумом, Коштуница је фактички уништио државу коју је наследио, суверену, уставно дефинисану СР Југославију. Он је омогућио да се, уз директно учешће ЕУ (као гаранта), формира нови провизоријум под називом Србија и Црна Гора. Тиме је комплетну судбину овог провизоријума везао за актере у Бриселу који ће наставити да раде супротно нашим интересима, а чак и супротно договору из Београдског споразума који су они гарантовали.

Наиме, по споразуму је било договорено да се најпре одрже федерални избори који би ДПС вратили у скупштину СРЈ и у политички живот заједнице, па да се тек онда одржи демократски референдум о будућности Црне Горе. Уместо тога, високи функционер у Соланином кабинету Штефан Лене уценио је Београд да прихвати Ђукановићево одустајање као услов да се добије студија изводљивости о прикључењу ЕУ. Коштуница је и то прихватио, као и врло низак праг за успешност референдума (55% изашлих) и све остале ненормалне оквире које су Лајчак и Липка донели. Запањујуће је да држава Србија са ресурсима од 7.000.000 људи и свим предностима које је могла да понуди грађанима Црне Горе (620.000) није могла да добије ову борбу. Остаје питање да ли је она то заправо и хтела. Улога Александра Никитовића¹⁸, тада свемогућег шефа кабинета председника Владе Коштунице, тек треба да се истражи јер чини се да је она била кључна у намерно или ненамерно неадекватном деловању Србије у овом процесу, када је важан део државе изгубљен.

Наредно контроверзно питање јесте зашто је Коштуница одабрао да уместо своје странке подиже и јача Демократску странку. Након 2000. и огромне популарности коју је он имао, много квалитетног света, патриота, конзервативаца, показало је намеру да се укључи у ДСС или да помажу као симпатизери. Већи део врха странке тражио је да се она отвори, да се ти људи приме и да се фактички преузме патриотско бирачко тело од радикала и СПС, те да се формира снажна десна странка која би са тридесетак и више посто гласова увек могла да доминира политичком сценом. Одлука врха је била да се то не ради, да се странка сведе на ниво који сам Коштуница може да контролише и да се ове две странке старог режима, као и многи његови делови напосто сачувају. Већ 2003. године на парламентарним изборима радикали су се вратили на преко милион гласова, или скоро 30%. ДСС је добила једва 17% и после тога континуирано наставила да пада.

Кључни моменат су били председнички избори 2004. године. Уместо да се сам кандидује и уз смањен изборни цензус коначно добије ово место,

18 У то доба је био *чтец* у подворју Руске цркве у Београду.

Коштуница је као кандидата владајуће коалиције истакао неубедљивог Маршићанина, са самодеструктивном кампањом и слоганима. Чињеницу да се не ради о случајној грешци већ о намерном потезу потврђује писање Коштуници блиског Тијанића који је у *НИН*-у тада објашњавао да је Борис Тадић „Коштуница са лап топом”, односно модернија верзија Коштунице, па за њега треба и гласати.

У другом кругу избора 2004, исто као и 2008, Коштуница је дао кључну подршку прозападном Тадићу против радикала Николића и тиме усмерио континуитет прозападне транзиције Србије. Одмах након доласка Тадића на власт, њему блиска екипа (Ђилас, Шапер, Кристић) почела је да користи ресурсе РТС-а и друге јавне ресурсе за сопствено богаћење, чиме је опет Коштуница јачао друге а не своју странку. Нејасни су разлози због којих је он ово урадио: да ли је и то била обавеза према страном фактору, лична нетрпељивост према радикалима или договор са кругом око Добрице Ђосића, вероватно никада нећемо сазнати.

Ту је затим и чувена епизода из маја 2007. када је Коштуница договорио коалицију са радикалима и СПС-ом, омогућио избор Томислава Николића за председника Скупштине, а онда после пет дана саопштио да ипак прави прозападну владу са ДС, Г17 и другима. Ова влада се очекивано није одржала ни годину дана, али Коштуница ни тада не формира владу са радикалима или СПС-ом, за шта је имао чисту већину, већ одлучује да распише изборе након којих добија оправдање да се повуче са власти. Несумњиво је након тога било да је решио да се са његовим повлачењем из политике и сама странка уништи. На крају треба регистровати да је чак и последњим значајним политичким чином 2012. Коштуница одржао континуитет свог прозападног деловања. Тада је коначно подржао Томислава Николића, али не више радикала патриоту, већ прозападног кандидата који је нудио странцима на Косову више од Тадића.

У његово време Г17 је водио приватизацију и економску политику са прилично катастрофалним последицама по ову државу, донет је језив Порочички закон 2005, почела је предаја тржишта уцбеника странцима итд. Уз све то успео је да креира мит о „патриоти који је склоњен” зато што је бранио националне интересе...

*

На крају поставимо питање где смо данас? О Петом октобру заиста најбоље сведочи то што о њему сви говоре као симболу изневерених очекивања, а не о светлом тренутку демократије. Власт је претпетооктобарска,

само што је уз раније методе номинално преузела идеологију европских интеграција коју је ДОС носио. Сви проблеми одраније су остали, само додатно погоршани. У Србији имамо режим стабиллокрације, уз изражене симпатије за ауторитаризам и непоштовање институција.

Говорећи на великом београдском митингу пред изборе 24. септембра 2000. Војислав Коштуница најавио је нешто о чему смо после бурних година распада Југославије и бомбардовања сви маштали. Да га парафразирамо, рекао је да смо живели превише динамично и да је сада идеја да пробамо да живимо мало досадније животе у досаднијој земљи. Постпетооктобарска историја отишла је, међутим, у другом правцу. У Србији, српским земљама и на Балкану никада нажалост неће бити досадно. Ако је Коштуница најодговорнији за многа друга изневерена обећања, ово је једно за које није било реално очекивати да ће га ико икада реализовати. Балкан и српски простори остају и даље превише важни у геостратешким играма да би их странци препустили сопственој динамици и да би велике силе од нас дигле руке.

Литература

- Anastasijević, D., „Bleđe od najbleđe senke”, *Vreme*, 05.12.2002; <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=328697>
- Antonić, S., „Priroda petooktobarskog prevrata, 'Miloševićevo zaveštanje' i demokratska Srbija”, u: Spasić, Subotić (urs.), *Revolucija i poredak, o dinamiци promena u Srbiji*, IFDT, Beograd 2001, str. 33–42.
- Arežina, M., *Noć prevare, dan izdaje*, samostalno izdanje, Beograd 2004.
- Bujošević, D., Radovanović, I., *Peti oktobar, dvadeset četiri sata prevrata*, Medija centar, Beograd 2000.
- Душанић, Ј., *Београдска економија – транзиција у Србији*, Београдска пословна школа, Београд 2008.
- Ђурковић, М., „Октобарска (р)еволуција”, у: *Крај и почетак: политика и култура у Србији 1999–2005*, Стилос, Нови Сад 2006, стр. 219–225.
- Ђурковић, М., *Пам за породицу у Србији*, ИЕС, Поредак, Београд, Нови Сад 2019.
- Милошевић, С., „Србију хоће да окупирају и распарчају”, *Новости*, 2000; <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:716077-Govor-Slobodana-Milosevica-Srbiju-hoce-da-okupiraju-i-rasparcaju>
- Maršal, T., *Igra senki*, Radio B92, Beograd 2002.
- Нарочницкая, Н., А., *Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека*, Алетейя, Санкт-Петербург 2008.
- Рогозин, Д., *Јастребови мира*, ИГАМ, Београд 2010.
- Spasić, Subotić (urs.), *Revolucija i poredak, o dinamiци promena u Srbiji*, IFDT, Beograd 2001.
- Subotić, M., *Napred u prošlost – studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji*, Fabrika knjiga, Pešćanik, Beograd 2020.

Živaljević, D., *Služba: anatomija srpske tajne službe u poslednjih 38 godina*, Laguna, Beograd 2020.

Улемек, М., *Revolution: између разума и срца*, Галакта, Београд 2010.

Cooper, R., *The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty-first Century*, Atlantic Monthly Press, 2003.

Миша Ђурковић

THE BILANCE OF OCTOBER 5

Abstract: Trying to present the bilance of development of Serbia after October 5, 2000, the author divided the text into four parts. In the first, he looks back at the dispute over the nature of this event and shows how the interpretation of the democratic revolution has failed. The second part follows the process of European integration of Serbia and analyzes the reasons why the whole story was turned into a farce. The third part compares certain segments of social development from the period before and after the fifth of October. Finally, in the end, the role of Vojislav Kostunica as the most important figure of the overall Serbian transition is analyzed, and contrary to widespread interpretations, the author shows that he actually maintained the pro-Western orientation of Serbia.

Key words: October 5, coup, European integration, Vojislav Kostunica, Serbia.

Prof. dr Slaviša Orlović*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Učinci i dostignuća petooktobarskih promena u Srbiji

Sažetak: U Srbiji kao da ni 20 godina kasnije ne postoji saglasnost oko toga šta se zaista dogodilo 5. oktobra 2000. godine. U analizi i vrednovanju učinaka i dostignuća političkih promena u Srbiji može se prići na više načina. Jedno je pogled iznutra nas građana i angažovanih posmatrača. Taj pogled umnogome zavisi od toga ko je bio sa koje strane. Drugo je realna komparacija sa zemljama iz okruženja sa kojima je Srbija bila u istoj državi (SFRJ). Slovenija i Hrvatska su članice EU. Njih dve, kao i Crna Gora i Makedonija, su članice NATO-a. Treći pogled je onaj izvan Srbije koji se ogleda u dinamici evropskog puta, u godišnjim izveštajima, evaluatorima i monitoringu spolja. Verovatno je na samom početku propuštena šansa da se promene konstitucionalizuju, da se uspostavi diskontinuitet, da se namiri pravda, da se izvrši „suočavanje sa prošlošću” i da se nedvosmisleno odredi spoljnopolitički kurs. Okretanje ka Zapadu je bilo simultano sa uzdizanjem Istoka. Spoljnopolitička i institucionalna neopredeljenost, odsustvo demokratske tradicije i demokratske političke kulture, preokupacija konceptom „otimanja od države”, „nedovršena državna pitanja” (najpre odnosi sa Crnom Gorom do 2006) a sve vreme nerešen status Kosova i Metohije, procesi u sudu za ratne zločine na prostorima bivše Jugoslavije, pojeli su i vreme i državne resurse. Stotine hiljada mladih ljudi, u nemogućnosti da se promeni stanje u društvu, promenili su državu. Srbija je 2020. manje entuzijastična, manje demokratska i manje proevropska. Institucije su supstituisane vladavinom ličnosti. Dijalog je zamenjen monologom, pluralizam monizmom, kulturu, nauku i obrazovanje prekrili su rijalitiji

---

* E-mail: slavisa.orlovic@fpn.bg.ac.rs

i tabloidi prepuni mediokriteta i polusveta. Kritičko mišljenje je potisnuto. Povremeni protesti i naznake pokreta prizivaju neki novi početak. Srbija nije u devedesetim, ali se romantično sećamo entuzijazma i energije za promene sa kraja devedesetih. U radu nastojim da odgovorim na pitanje zašto u Srbiji još uvek nije konsolidovana demokratija.

Ključne reči: karakter promena, konstitucionalizacija, institucionalna neopredeljenost, otimanje od države, protesti i institucije

Šta se desilo 5. oktobra?

U Srbiji kao da ni 20 godina kasnije ne postoji saglasnost oko toga šta se zaista dogodilo 5. oktobra 2000. godine. Do političkih promena u Srbiji nije došlo 1989, koja se simbolično uzima kao godina rušenja Berlinskog zida i „pada komunizma”, već desetak godina kasnije. Tom datumu prethodili su izbori za predsednika Savezne Republike Jugoslavije i parlamentarni izbori (za Saveznu skupštinu), koji su održani 24. septembra. Do promene režima došlo je pobedom na „iznenađujućim izborima” i odbranom te pobede mirnim protestima na ulicama ispred zgrade Savezne skupštine 5. oktobra. To je drugi put (slično kao i nakon lokalnih izbora 1996/97) da je Miloševića trebalo pobediti najpre na izborima, a onda na ulici – odbranom izborne pobede. U odnosu na talase demokratizacije, za Srbiju se može reći da su se političke promene u njoj desile na kraju trećeg ili na početku četvrtog talasa demokratizacije.¹ Prvo pitanje je da li je treći talas završen (*Is the Third Wave Over?*), kako se pita Lari Dajmond u svom istoimenom tekstu i u knjizi *Developing Democracy, Toward Consolidation (Is the Third Wave of Democratization Over?)*, odnosno – da li je ono što je usledilo „četvrti talas”, kako smatraju pojedini autori.²

Smeniti diktaturu bez prolivene kapi krvi, recept koji je uspešno primenjen protiv Slobodana Miloševića u Srbiji, postao je, nakon 5. oktobra 2000, vrlo popularan, jer su se slične stvari odigrale, osim u Srbiji (2000), u Gruziji (2003), Ukrajini (2004) i Kirgistanu (2005). Sve ove države su polupredsednički sistemi. U svim navedenim slučajevima došlo je do ujedinjavanja opozicije, svuda su održani izbori (otuda naziv „izborne revolucije”), značajno su pomogle „otporaške” organizacije i nezavisni mediji, izborna pobeda branjena je na ulicama, režimi su pokušali da

1 Hantington Semjuel P., *Treći talas, demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*, Politička kultura, Zagreb, i CID, Podgorica 2004.

2 Diamond Larry, *Developing Democracy, Towards Consolidation*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London (A Fourth Wave), 1999, p. 262; Diamond Larry, “Is the Third Wave Over?”, *Journal of Democracy*, 7.3 (1996): 20–37; Michael McFaul, “The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship”, “Noncooperative Transitions in the Postcommunist World”, *World Politics* 54, (January 2002), pp. 214–244.

primene silu, u prelomnim trenucima postojali su kontakti opozicije sa policijom, društvo je podeljeno na prozapadno orijentisane i preferisanje Rusije.

U okviru „trećeg talasa” demokratizacije izborne revolucije su na najbolji način potvrdile koliko su izbori ne samo „život demokratije” već i „smrt diktature”. Putem „izbornih revolucija” došlo je do talasa smene vlasti, političkih promena i procesa demokratizacije u Istočnoj Evropi: u Slovačkoj (1998), Rumuniji (1998), Hrvatskoj (2000), Srbiji (i Crnoj Gori) (2000), Gruziji (2003), Ukrajini (2004) i Kirgistanu (2005).

Političke promene u Srbiji 2000. imale su elemente „smene” i „transformacije” režima. Do smene je došlo na izborima, a elementi transformacije postoje u pregovorima stare i nove političke elite, uključujući i prelaznu republičku vladu 2000. Samo viđenje i određenje karaktera i dometa promena veoma je različito i u akademskim krugovima. Ocene su išle od „kontrarevolucije” (Mihajlo Marković), „nadoknađujuće revolucije” (Jovica Trkulja), „političke revolucije” (Slobodan Antičić), „masovne i mirne revolucije” (Svetozar Stojanović) – do „liberalne revolucije” (Milan Podunavac).

Kakvi su učinci 5. oktobra?

„Berlinski zid” u Srbiji srušen je deset godina kasnije, 5. oktobra 2000. O slabostima njegovih učinaka obično se kaže kako se nikada nije desio 6. oktobar. Prvih godina nakon promena Srbija je vraćena u međunarodne organizacije, ukinute su sankcije UN i zemlja je otvorena. Postojao je entuzijazam za integraciju sa Zapadom i jasna proevropska orijentacija. Održana je serija parlamentarnih izbora 2003, 2007, 2008, 2012, 2014, 2016. i 2020. godine. Srbija je odavno prošla „test dve smene vlasti” (*two turnover test*, Hantington), (Zoran Živković – Vojislav Koštunica, Koštunica – Mirko Cvetković, Mirko Cvetković – Ivica Dačić), ali je imala i povratak na vlast snaga koje su poražene 5. oktobra. Socijalistička partija Srbije (SPS) je već 2003. podržala manjinsku vladu Demokratske stranke Srbije (DSS Vojislava Koštunice), da bi 2008. ušla u koaliciju sa Demokratskom strankom (DS). Iz Srpske radikalne stranke (SRS) je 2009. izdvojena Srpska napredna stranka (SNS), koja je od 2012. na vlasti sa SPS-om.

Te 2000. godine pobedila je ujedinjena opozicija pod nazivom Demokratska opozicija Srbije (DOS), koja je kao svojevrsna kišobranska koalicija okupljala osamnaest stranaka i sindikata. U inicijalnoj fazi DOS je napravio nekoliko grešaka. Bez njihovog kritičkog sagledavanja i preispitivanja nemoguće je razumeti zašto se demokratizacija i konsolidacija demokratije u Srbiji nisu odvijali brže.³

3 Slaviša Orlović, *Politički život Srbije, između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 50.

Prva velika greška novih vlasti, sa dugoročnim posledicama, bila je prelazna („tehnička”, „troglava”) republička vlada sačinjena od SPS-a, koji je do tada bio na vlasti, SPO-a, koji je bio koalicioni partner SPS-a na saveznom nivou i koji, iako najjača opoziciona stranka tokom devedesetih, nije ušao u DOS. Treći partner u Vladi bio je DOS. Predsednik Vlade Srbije bio je Milomir Minić iz SPS-a, a kopredsednici su bili Nebojša Čović iz DOS-a i Spasoje Krunic iz SPO-a. Ministarstva su imala koministre. Na taj način su jedni drugima vezivali ruke. Propuštanjem šanse da se napravi radikalniji otklon od struktura starog režima, umesto konsolidacije demokratije, omogućena je konsolidacija spletu bezbednosnih i kriminogenih struktura.

Druga velika greška nove vlasti sastojala se u činjenici da političke promene nisu konstitucionalizovane. Nije usvojen novi ustav, za šta je nakon parlamentarnih izbora za Skupštinu Srbije, održanih 23. decembra 2000, postojala dvotrećinska većina DOS-a (imali su 176 od 250 poslanika). Nesnalaženje nove vlasti i strah da stvar ne izmakne kontroli usporili su promene i onemogućili radikalniji raskid sa prethodnim režimom. Umesto da se političke promene materijalizuju demokratski, pravno i politički, pre svega kroz usvajanje novog ustava „kao osobite forme samolikvidacije revolucije”, sprovedena je strategija konstitucionalnog kontinuiteta. U Srbiji je 2000. godine propuštena jedna povoljna, retka i velika konstitucionalna šansa da se promene konstitucionalizuju, da se uspostavi diskontinuitet, da se namiri pravda, da se izvrši „suočavanje sa prošlošću” i da se nedvosmisleno odredi spoljnopolitički kurs. Sve ovo ukazuje da politički akteri, opsednuti vlašću, nisu imali sluha za politički i istorijski trenutak, za promene kojima je ovaj deo sveta bio obuhvaćen. U DOS-u je došlo do sukoba između dve koncepcije – legaliteta (Koštunica) i legitimiteta (Đinđić). Jedan od razloga za produbljivanje tog jaza između Đinđića i Koštunice bilo je izručenje Slobodana Miloševića Hagu (28. juna 2001). Prvi zastoj, a verovatno i korak nazad u procesima demokratizacije i evropeizacije bilo je ubistvo premijera Srbije, Zorana Đinđića 12.03.2003. godine. Tranzicija u Srbiji praćena je „neprevaziđenim nasleđem prošlosti” (Mladen Lazić). Nije uspostavljen diskontinuitet, nije izvršena lustracija, nije namirena pravda.

Šta se dešavalo sa akterima 5. oktobra?

Svako od aktera petooktobarskih promena (stranke, otpor, građani, međunarodna zajednica) išao je svojim a ne istim putem, ne ruku pod ruku, već jedni u „klin, drugi u ploču”. Bez uspostavljanja bazičnog konsenzusa o temeljnim pitanjima Srbije kao demokratske političke zajednice, akteri petooktobarskih promena delovali su kao raštimovani orkestar. Osvrnimo se nakratko na ključne aktere.

Stranke

Od 2000. do 2012. (uz manjinsku vladu DSS-a, podržanu od SPS-a, i vladu DS-a i SPS-a 2008–2012) vlade su sastavljale partije koje su devedesetih bile opozicione i suprotstavljale se Slobodanu Miloševiću, pre svega DS i DSS. Osim toga, na mestu predsednika SR Jugoslavije bio je Vojislav Koštunica (2000–2003) a Srbije Boris Tadić (2004–2012). Vlade koje su vodile ključne stranke DOS-a – DS i/ili DSS trajale su od 2000. do 2012. godine, od kada SNS (proizašla iz SRS-a) suvereno drži vlast. Iskustvo pokazuje da su značajniji uspesi opozicije bili zabeleženi kada je došlo do zajedničkog delovanja i neke forme ukрупnjavanja, stvaranja predizbornih koalicija ili blokova ili nekakvog ujedinjavanja. Česti konflikti glavnih političkih aktera, naročito među partijama koje su zajedno dovele do političkih promena 2000, otvaranje, ali i nezatvaranje brojnih afera, nezadovoljstvo brzinom sprovođenja demokratskih reformi i neispunjenim obećanjima vodilo je razočaranju građana. Ono se manifestovalo na različite načine, od rezignacije, cinizma i povlačenja iz politike, do opadanja učestvovanja u politici. Razočaranje se manifestovalo u reakciji protiv onih na vlasti (glasanje „protiv“), ali je poprimalo oblik i izvesnog razočaranja u demokratiju. Tridesetak godina višepartizma u Srbiji obeleženo je partokratijom kao jednom vrstom inercije nakon pedesetogodišnjeg iskustva vladavine jedne partije. Partije na vlasti, kao po navici ili stečenom „pravu“, zaposedaju institucije, ustanove i organizacije koje im ne pripadaju. To znači da su one duboko zakoračile u sve sfere društva izvan parlamenta i vlade – od javnih preduzeća do ustanova kulture i sportskih društava. Iz ovih razloga, govori se o „sistemu plena“ i „zarobljenoj državi“. Političke partije u Srbiji drže ključeve vertikalne mobilnosti i doživljavaju se kao „agencije za zapošljavanje“. Ta nit je konstanta u političkom delovanju partija od vremena vladavine jedne partije (Komunističke partije), preko devedesetih i dominacije SPS-a, vladavine stranaka DOS-a sve do SNS-a. To znači da se javna preduzeća shvataju kao plen za namirivanje kadrova i isisavanje kapitala. Ona su neretko i predmet pregovora u formiranju postizbornih koalicija. Čak i danas 2020. godine, 20 od 33 direktora javnih preduzeća su vršioći dužnosti. Neki od njih, čak od 2012. godine. Prema zakonu, direktori javnih preduzeća biraju se na javnim konkursima i ne mogu biti u v.d. stanju duže od godinu dana. Držanjem u ovom statusu privremenosti, neizvesnosti i neposredne zavisnosti, nad njima se ostvaruje puna kontrola i pribavlja apsolutna poslušnost. Slično je i u organima državne uprave gde se više od polovine državnih službenika na položajima nalazi u statusu vršioća dužnosti. A većina njih je u tom statusu duže od pola godine, iako se po zakonu v.d. status može produžiti na još tri meseca u slučaju neuspeha internog, odnosno javnog konkursa.⁴

4 „Prema podacima Transparentnosti Srbije, samo u drugoj polovini 2019. pomoćnici ministara, direktori uprava, kancelarija i drugih Vladinih službi u v.d. status postavljeni su čak 232 puta, među kojima su u 30-ak slučajeva isti ljudi. U isto vreme, 14 službenika na položajima imenovano

Transparentnost Srbija, u svom saopštenju „Državna uprava i dalje u 'v.d. stanju,' od 5. juna 2020, izveštava da je „na osnovu brojnih pojedinačnih rešenja o postavljenju vršilaca dužnosti koje je Vlada donosila tokom prošle godine utvrdila da oko dve trećine organa državne uprave u Republici Srbiji i dalje nema rukovodioce koji su izabrani na konkursu”.⁵ Prema podacima Transparentnosti Srbija, tokom 2019. Vlada je raspisala samo 42 konkursa za položaje na mestima pomoćnika ministara, sekretara ministarstava, direktora i drugih rukovodilaca Vladinih kancelarija, uprava i posebnih organizacija. Pošto je na kraju 2018. bilo ukupno 263 mesta koja su zauzimali vršioци dužnosti, to znači da Vlada tokom 2019. nije ni pokušala da kroz konkurs popuni ove položaje u čak 221 slučaju. Kako se navodi u izveštaju Pregovaračke grupe za Poglavlje 23, „krajem 2018, od 370 položaja u državnoj upravi, na osnovu prethodno sprovedenih javnih i internih konkursa bilo je postavljeno 107 službenika”.⁶

Jednopartizam je 1990. zamenjen dominantnom strankom SPS (1990–2000), kasnije polarizovanim i umerenim pluralizmom 2000–2012, i opet dominantnom strankom (SNS), a sve vreme na delu je partokratija. Stožerne stranke DOS-a – DSS i DS od 2008. trajno su se razile. DSS od 2014. ne može da pređe izborni prag, 2016. jedva je prešao 5% sa Dverima, a 2020. čak ni smanjeni prag na 3% (pod listom „Metla”) i raspada se na više delova. DS je od 2012. u stalnom raspadu na više malih stranaka. Na parlamentarnim izborima 2016. DS je jedva preskočila izborni prag (oko 6%) i to sa partnerima (Nova, DSHV, ZZS). Parlamentarne izbore 2020. DS je bojkotovala, a njeni nekadašnji lideri čine obrise opozicije sa svojim malim strankama: SDP (Tadić), LDP (Čeda Jovanović), Nova (Zoran Živković), SSP (Đilas), Narodna stranka (Jeremić), Srpski patriotski savez – Aleksandar Šapić, Levica Srbije – Borko Stefanović, Izvorna DS (Lutovac), otcepljena DS (Lečić), a ostali nekada visoki funkcioneri danas rade za Vučića (Jelena Trivan, Gordana Čomić – bivše potpredsednice DS-a, Goran Vesić – bivši šef kabineta Zorana Đinđića...). Stranka Mlađana Dinkića izbrisana je iz registra političkih partija a on se vrzmao oko kabineta Aleksandra Vučića.

Nijedna opoziciona stranka od 2012. naovamo nije pojedinačno prelazila ni 10% glasova. Kandidat opozicije nije ušao ni u drugi predsedničkih izbora 2017. godine. Više argumentovane kritike dolazilo je od dva nezavisna tela – Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti i Zaštitnika

---

je nakon sprovedenog konkursa.” <https://nova.rs/vesti/politika/srbija-u-v-d-stanju-20-direktora-postavljeno-bez-konkursa>

5 Saopštenje Transparentnost Srbija, „Državna uprava i dalje u 'v.d. stanju,' od 5. juna 2020. godine, <https://transparentnost.org.rs/index.php/sr/aktivnosti-2/saoptenja/11480-drzavna-uprava-i-dalje-u-v-d-stanju> (Pristupljeno oktobra 2020).

6 <https://www.mpravde.gov.rs/files/08.02.%20Action%20plan%20for%20Chapter%202023%20with%20implementation%20status%20on%2031st%20December%202018-%20finalno.docx> (Accessed October 2020).

građana nego od cele opozicije. Opozicija u Srbiji od 2012. godine lutala je od „belih listića” (2012), preko „Belog Preletačevića” (2016), sve do bojkota izbora (od strane dela opozicije) 2020. godine. Stranke koje su činile „stari režim” (SPS i SRS), sada uz izdvajanje i transformaciju iz SRS u SNS, čine režim.

Otpor

Otpor je bio i ostao jedan od simbola petooktobarskih promena. Predstavljao je radikalizaciju otpora, nepristajanja i građanske neposlušnosti. Mladi, apatični ljudi postali su politizovani, predvođeni *hard core* aktivistima ove organizacije. Primenjivana je teorija nenasilne borbe protiv diktatora. Veliki broj njih bio je izložen prebijanjima i hapšenjima zbog svojih aktivnosti. Da li je „revolucija pojela svoju decu”? Otpor je najpre izašao na parlamentarne izbore (2003) kao stranka, a potom se formalno utopio u DS, a pojedinci su razmešteni na pozicije moći ili su se povukli iz politike. Slične organizacije, poput Otpora (*Resistance*) u Srbiji, bile su i u Gruziji – Kmara (*Dosta, Enough*), u Ukrajini – Pora (*Vreme je, It's time*), u Kirgistanu – Kel Kel (*Nova epoha, New epohe*). Takozvane „šarene” revolucije u centralnoj i istočnoj Evropi i SSSR-u probudile su nade mnogih jer su napadnute autoritarne tendencije vladajuće većine koja je nastojala da se predstavi kao demokratska. Postoje neke zajedničke karakteristike izbornih revolucija: stvaranje ujedinjene opozicije; naponi da se poveća broj registrovanih birača i njihova izlaznost i da se poboljša kvalitet biračkih spiskova; nastojanja da se debata kampanje usmeri na troškove aktuelnog režima i prednosti učešća u opoziciji članova i građana u celini; korišćenje međunarodnih i domaćih posmatrača za nadgledanje izbora i priprema za javne proteste, ako aktuelni režim ili njihovi naslednici pokušaju da ukradu izbore (Majkl Mekfol, Michael McFaul).⁷ Pesnica koja je bila simbol Otpora postala je simbol i za sve druge slične organizacije širom sveta. Poslednji put pesnica je korišćena kao simbol pokreta *I can't breathe* u SAD 2020. godine. (Ilustracija 1)

7 McFaul, Michael, “The Orange Revolution in a Comparative Perspective”, in: Aslund, Anders and McFaul, Michael, *Revolution in Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*, Carnegie Endowment for International Peace, 2006, p. 12.

Ilustracija 1. Pesnica – simbol „Otpora” širom sveta

Građani

Građani Srbije uglavnom su razočarani dometima i učincima 5. oktobra. To se može tumačiti i prevelikim i nerealnim očekivanjima. Što su bila veća očekivanja veća su i razočaranja. Borba glavnih aktera DOS-a za vlast (i za plen), međusobna trvenja i animoziteti dodatno su kvarili sliku u očima javnosti. Desetak godina potrošeno je u sukobima i trvenjima DS-a i DSS-a i njihovih vodećih ljudi, u lelujanju na temama EU – Kosovo i Metohija. Nakon svetske krize 2008. i pada standarda a jačanja korupcije, nakon parlamentarnih i predsedničkih izbora 2012. godine, na vlast dolaze stranke „starog režima” SNS (proizašle iz SRS) i SPS. Građani su nakon 2012. godine imali seriju pokušaja da protestima izdejtstvuju promene, ali je to bilo u neskladu sa potencijalima opozicije da ih povede i promene izvede. Nakon serije pobeda SNS-a na parlamentarnim izborima (parlamentarnim 2012, 2014, 2016, kao i na predsedničkim izborima 2017. godine), dešavalo se i nekoliko talasa protesta građana i opozicije: „Ne davimo Beograd” (2015) i „1 od 5 miliona” (2018), „Bukom protiv diktature”, „Protesti protiv mera vlade u pandemiji” (2020). Ovo je naročito došlo do izražaja u periodu od 2016. do 2020. godine. Ispostavilo se da, u okolnostima fragmentirane opozicije, veći politički potres i mobilizaciju građana izvrše povremene protestne politike i građanske inicijative nego opozicione političke stranke. Političke partije nemaju kapaciteta niti mobilizacijskih potencijala da građane iz politike protesta i pokreta preusmere i/ili pridobiju nekim političkim idealom ili eventualno harizmom njihovog lidera. Prijemčivost (harizma) starih lidera je istrošena. Novi se nisu nametnuli,

jer im stari blokiraju prolaz ka vrhu.⁸ Ivan Krastev objašnjava fenomen protesta širom sveta na sledeći način: „Masovni protesti su protiv predstavničke politike, a ne samo protiv predstavnika koji su trenutno na funkcijama. Ljudi više ne veruju da će političari zastupati njihove interese i ideale”.⁹ Konačno, i razočaravajuće: procenjuje se da je od 5. oktobra 2000. Srbiju napustilo između 1.600.000 i 1.800.000 građana, uglavnom u države EU. Nekoliko stotina hiljada mladih ljudi, u nemogućnosti da se promeni stanje u društvu, promenili su državu. Procenjuje se da godišnje 60.000 ljudi napusti Srbiju. Njihovo zapošljavanje statistički se vodi kao smanjenje nezaposlenosti u Srbiji.

Međunarodni akteri

U Srbiji su političke promene uglavnom „ohrabrivane” spolja. Kod nas je sve, uključujući pluralizaciju, izvršeno pod pritiskom. Od tada do danas ta formula ostala je delotvorna. Budžet se pravi u dogovoru sa MMF-om, vojska reformiše u saradnji sa NATO-om, a zakoni usklađuju sa *aqui communitare*. Izabrani predstavnici imaju potrebu da se dvostruko legitimišu, ka onima dole, građanima, i onima gore, međunarodnim akterima. Međunarodna zajednica čestitala je pobedu na predsedničkim izborima 2012. u 18,00 časova, iako je glasanje trajalo do 20,00. Evropska unija ima razumevanje za ličnu vlast u Srbiji i gušenje medija i građanskih sloboda. Umesto vladavine prava, slobode medija i borbe protiv korupcije, na „mapi puta” Srbije ka EU primarno je pitanje pregovora o statusu Kosova, što je svojevrsna politika uslovljavanja za prijem u članstvo EU.

Okretanje ka Zapadu, naročito naglašeno nakon 2000, bilo je simultano sa uzdizanjem Istoka. Spoljnopolitička i institucionalna neopredeljenost, odsustvo demokratske tradicije i demokratske političke kulture, preokupacija konceptom „otimanja od države”, „nedovršena državna pitanja” (najpre odnosi sa Crnom Gorom do 2006) a sve vreme nerešen status Kosova i Metohije, procesi u sudu za ratne zločine na prostorima bivše Jugoslavije, pojeli su vreme, državne resurse i strpljenje građana. Sankcije UN, NATO bombardovanje, sud za ratne zločine, isporučivanje Hagu (sa ili bez osuđivanja najviših funkcionera Srbije: predsednik republike, predsednik vlade, generali vojske i generali policije), priznanje jednostrano proglašene nezavisnosti Kosova i politika uslovljavanja za članstvo u EU, u prvom redu pitanjem statusa Kosova, kod značajnog dela građana Srbije uticali su na oblikovanje antizapadnih sentimenata. Bez konsenzusa o ključnim pitanjima

8 Slaviša Orlović, „Političke institucije i partijski sistem” (str. 41–68), u: Slaviša Orlović i Despot Kovačević, *Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji*, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka i Fondacija Hans Zajdel 2020.

9 Krastev Ivan, *Ometena demokratija, globalna politika protesta*, Službeni glasnik, Beograd 2017, str. 25.

unutrašnje i spoljne politike, političke elite u Srbiji lutale su i lelujale između Istoka i Zapada, između četiri stuba spoljne politike, gradeći kuću sa dvoje vrata a ona je ostala nasred puta.

Kakvi su dometi i dostignuća političkih promena u Srbiji nakon dvadeset godina?

U analizi i vrednovanju učinaka i dostignuća političkih promena u Srbiji, dvadeset godina kasnije, može se prići na više načina. Jedno je pogled iznutra nas građana i „angažovanih posmatrača”. Taj pogled umnogome zavisi od toga ko je bio sa koje strane, kao i od toga kakva je stajna tačka posmatrača (vrednosna, politička, ideološka). Partije „starog režima” za dnevno-političke potrebe ili za izborne kampanje povremeno i/ili po potrebi kritički se osvrću na 5. oktobar. Građani-učesnici su razočarani jer nije došlo do 6. oktobra u smislu realizacije ideja 5. oktobra.

Drugi mogući pristup za analizu je komparacija sa zemljama iz okruženja sa kojima je Srbija bila u istoj državi (SFRJ). One države koje su ranije raskinule sa prethodnim režimom ranije su uspostavile novi. One države koje nisu imale dileme oko članstva u EU već su postale njene članice. Slovenija i Hrvatska su članice EU. Njih dve, kao i Crna Gora i Makedonija, su članice NATO-a. Po svojoj prilici, ono što je Srbija trebalo i morala da uradi 1989. nije ni do 2020. Gledali smo vozove kako prolaze, a zbog kalkulisanja i neodlučnosti ostali smo skoro sami na peronu, okruženi članicama EU i NATO-a. (Ilustracija 2)

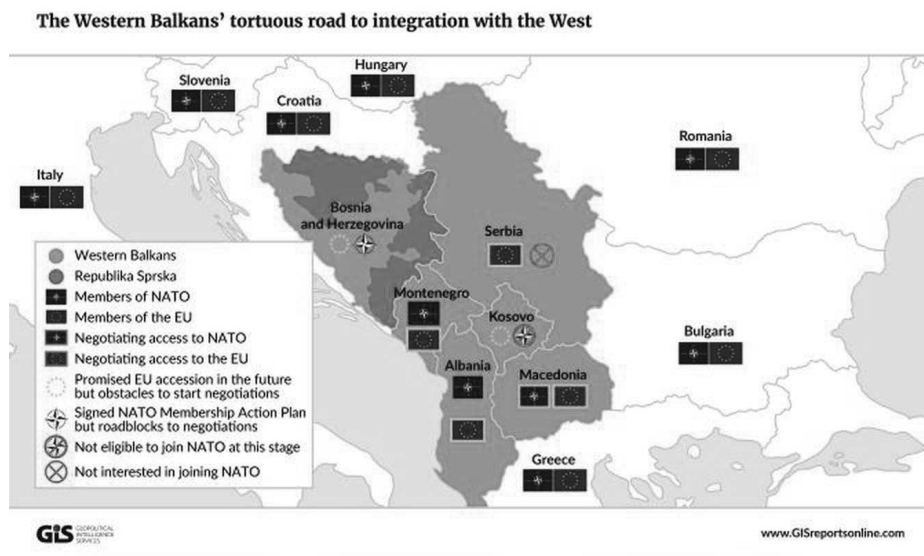
Države koje su bile odlučne iskoristile su šansu i postale lokomotive razvoja (Češka, Poljska, Mađarska, Slovenija). Demokratija u Istočnoj Evropi se brže sprovodila u onim državama koje su imale manje etničke rasepe (Mađarska, Češka, Poljska, Slovenija) i sporije u državama koje su dublje podeljene (Slovačka, Bugarska, Rumunija i bivša Jugoslavija).¹⁰ Za razliku od njih, kao da smo ponovo na početku. S tom razlikom što danas nemamo ni entuzijazam, ni resurse, ni kapacitet kao pre dvadeset godina. Srbija 2020. deluje prilično umorno, iscrpljeno i istrošeno.

Treći pogled je onaj izvan Srbije koji se ogleda u dinamici evropskog puta, u godišnjim izveštajima, evaluatorima i monitoringu spolja. Prema *Indeksu Transformacija* (TI) fondacije Bartelsman koja prati razvoj demokratije, tržišne privrede i vladavine prava u zemljama u tranziciji, Srbija beleži najveći pad u odnosu na izveštaj od pre dve godine. Beleži se rastući pritisak na medije i slobodu mišljenja i sve veći pritisak na podelu vlasti, ali Srbija se još uvek „ne može definisati

10 Donald L. Horowitz, “Democracy in Divided Societies”, *Journal of Democracy*, vol. 4, no. 4, October 1993, p. 19.

kao autokratija nego kao defektna demokratija.¹¹ U izveštaju „Države u tranziciji” (*Nations in Transit*), organizacije Freedom house (*Freedom House*) koja se bavi ljudskim pravima i promovisanjem demokratije u svetu, 2018. godine, prvi put od 2003. Srbija i Crna Gora nisu kategorisane kao demokratije (u stalnom padu pet godina unazad). One su izgubile epitet „delimično konsolidovanih demokratija” i vraćene u grupu tranzicionih, odnosno „hibridnih režima”. U izveštaju instituta *Vatietes of Democracy* sa Univerzitetu u Geteborgu, u 2019. Srbija je klasifikovana kao izborni autoritarizam.

Ilustracija 2. Države Zapadnog Balkana na putu integracije u NATO i EU

Sva ova tri pogleda imaju nešto zajedničko u činjenici da Srbija 2020. nije konsolidovana demokratija, a nezadovoljstvo pokazuju njeni građani, okruženje, EU i spoljni evaluatori.

11 U izveštaju se govori i o tome kako je predsednik države „u nekoliko navrata” uticao na donošenje odluka i time „potkopavao državno-pravni poredak i sistem podele vlasti”. „Srbija je zabeležila i značajan pad u sektoru ekonomske transformacije. Poseban problem Srbije je dominacija državnih preduzeća kad je u pitanju infrastruktura (železnička i energetska mreža) i njihova neefikasnost koju podstiče i činjenica da mnoga od ovih preduzeća uživaju povlašćeni položaj na tržištu ili čak i monopolistički status. Njihov slab učinak često vodi ka zavisnosti od pomoći države, što opet ima za posledicu da je Srbija po državnim subvencijama na drugom mestu u Evropi”. <https://nova.rs/region/defektne-demokratije-jugoistocne-evrope/>

Dvadeset godina kasnije

Proces demokratizacije Srbije i konsolidacije demokratije nije išao očekivanom dinamikom. Nema dileme da demokratija u Srbiji 2020. nije konsolidovana. U izvesnom smislu, procesi evropeizacije i konsolidacije demokratije su komplementarni. Oba su usporena i skoro zaustavljena, a oba procesa zahtevaju vladavinu prava i uspostavljanje i jačanje institucija. Evropeizacija Srbije deluje kao simulacija oba procesa. Političke elite se procesom pristupanja EU više kite i legitimišu nego što su pokazivale spremnost na prihvatanje i odricanje. Sa druge strane, EU je tolerantna na propuste vlasti ako se ispunjava agenda i isporučuje očekivano. Ti procesi, naravno, nisu ni jednostavni, ni jednoznačni, ni kontinuirani. Više liče na putovanje po principu „kreni, stani”.

Dilermo O'Donel (Guillermo O'Donnell) i Filip Šmitter (Philippe Schmitter) ukazali su na moguću neizvesnost, pri čemu tranzicija od autoritarizma ne mora nužno voditi demokratiji, već ka nešto liberalizovanijem, takođe autoritarnom režimu.¹² U Srbiji se takva tendencija može pratiti od 2016. godine naovamo. Istovremeno, nije lako, ako se želi biti odgovoran, dati procenu i karakteristiku ovog „hibridnog režima” sa deficitima demokratije.¹³ Neke od karakteristika izbornih autoritarizama, koje navodi Andreas Šedler, podsećaju na stanje i procese u Srbiji: „izborni autoritarizmi nastoje da uzrokuju fragmentaciju opozicije (1), ne dozvoljavajući da se ona ujedini, ojača i nastupi kao prava alternativa aktuelnom režimu. Oni su mešavina slobode i kontrole (2). U njima ne postoje jednaki uslovi i mogućnosti za kompeticiju. To se ogleda, pre svega, u novcu i medijima (3). Ishod izbora može se kontrolisati sužavanjem biračkog prava, proterivanjem građana, manipulacijama i brisanjem biračkih spiskova (4). Birači mogu biti izolovani od spoljnih pritisaka. Autoritarni vlastodršci vrše pritisak na predstavnike civilnog društva i nezavisne medije. Moć novca utiče na izbore, kao i kupujući siromašne birače (5). Čak i kada predizborni uslovi omogućavaju slobodne i fer izbore, izborna krađa može biti prisutna u samom administrativno-tehničkom procesu

12 Guillermo O'Donnell and Philippe C. Schmitter, *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1986, p. 9.

13 Za režime koji se nalaze u širokom rasponu između autoritarnih i liberalno-demokratskih koriste se različiti nazivi kao što su: režimi u procesu demokratizacije, pseudodemokratija, kvazidemokratija, poludemokratija (*semidemocracy*, Martin Lipset), „neslobodne” (*Illiberal*) demokratije (Fared Zakarija), diktatura sa demokratskom odorom ili oblandom (*dictablanda*), demokratska – „restriktivna neslobodna demokratija”, kompetitivni autoritarizam (Levicki i Vej), delegativne demokratije (Dilermo O'Donel). To znači da se radi o jasnom deficitu demokratije, odnosno demokratiji slabog intenziteta, čak se koriste i ambivalentni pojmovi kao što su demokratski despotizam ili autoritarna demokratija (sa značenjem kao „drveno gvožđe”).

izbora (6).¹⁴ Prema Adamu Pševorskom, tranzicija ka demokratiji sastoji se iz dva simultana procesa, „liberalizacije” i uspostavljanja demokratskih institucija.¹⁵ Liberalizacija u Srbiji ostala je bez izvođenja do kraja procesa izgradnje demokratskih institucija. Đilermo O’Donel smatra da se nakon instaliranja demokratski izabrane vlasti otvara put ka „drugoj tranziciji” koja je dugotrajna i kompleksna a koja pretpostavlja da se demokratska vlast institucionalizuje ka konsolidovanoj demokratiji. Ništa ne garantuje da će se druga tranzicija desiti i ona može regresirati ka autoritarizmu. Ono u čemu se O’Donel, Pševorski i drugi autori slažu, krucijalni element koji određuje uspeh druge tranzicije jeste izgradnja institucija.¹⁶ Pševorski ističe: „presudan korak ka demokratiji je prenos vlasti sa grupe ljudi na pravila”.¹⁷ To znači – kada su poznate procedure ishodi nisu, a kada nisu poznate procedure ishodi su najčešće u rukama autoritarnih vladara. Da bi došlo do uspešnog ishoda, vladavinske politike i političke strategije različitih agenata moraju sprovesti, priznavati i deliti zajednički interes u izgradnji demokratskih institucija. Kod uspostavljanja demokratskih poredaka, na samom početku je važno saznanje i uverenje da su institucije važne i da njihov adekvatan izbor može da ima značajne efekte u procesu dalje izgradnje i utvrđivanja demokratije. Institucije predstavljaju set pravila bez kojih u društvenim naukama i u društvu retko šta može da funkcioniše. Izgradnja novih institucija jedan je od centralnih praktičnih problema u postautoritarnim i naročito postkomunističkim društvima. Prema Adamu Pševorskom: „Demokratija je konsolidovana kada u datim političkim i ekonomskim uslovima određeni sistem institucija postane ’jedina igra u gradu’, kada delovanje izvan demokratskih institucija postane nezamislivo”

14 Andreas Schedler: „To se može dogoditi u svakoj fazi izbornog procesa, od registracije birača do konačne evidencije glasačkih listića. Odnosi se na aktivnosti kao što su neproveravanje isprava glasača (lične karte), obijanja glasačkih kutija ili povećavanja ukupnih glasova favorizovane partije i kandidata”. „The Meny of Manipulation”, p. 44. Po njemu, „Od Haitija do Perua, od Jugoslavije do Azerbejdžana, od Burkinke Faso do Zimbabvea, vladajuće partije su lažirale ili nastojale da lažiraju izbore. U najmanje polovini od 91 zabeleženog slučaja širom sveta tokom devedesetih, opozicione partije su smatrale da su bile žrtve izborne krađe”. Ibidem, p. 45.

15 Adam Przeworski: „Možda je korisno posmatrati tranziciju autoritarnog režima u demokratski sistem koja se sastoji od dva simultana, do neke tačke autonomna procesa: proces dezintegracije autoritarnog režima, koji često podrazumeva oblik „liberalizacije”, kao i proces pojavljivanja demokratskih institucija. Iako su obe transformacije određene odlikama starog režima, u nekom momentu specifično demokratske institucije moraju biti ustanovljene. Stoga je važno analizirati demokratiju kao konačni telos ovih transformacija”. *Some Problems in the Study of the Transition to Democracy*, p. 56.

16 Guillermo O’Donnell, „Delegative Democracy”, *Journal of Democracy* 5 (January 1994), p. 56, 168; Adam Przeworski, *Democracy and the Market*, Cambridge University Press, p. 14.

17 Ibid.

(bold S.O.).¹⁸ Kod nas se uglavnom citira prvi deo ove rečenice a zaboravlja drugi deo, a upravo dominira delovanje izvan demokratskih institucija.

U Srbiji 2020. produbljen je i pojačan trend započet desetak godina ranije. Izabrani predstavnici nisu u potpunosti nosioci najviše vlasti. Parlament je obezličen i marginalizovan. Moć se seli tamo gde je lider vladajuće partije, bio on predsednik ili premijer. Tako je bilo i tokom devedesetih godina. Rezervni domeni su i dalje prisutni, samo su promenili gazdu ili su se prilagodili ili nagodili.

Mogućnosti nadziranja izabranih predstavnika sve su manje. Jedna od konstantnih težnji partija u ovih 30 godina je supstitucija institucija liderima stranke. To je bio put klijentelizma, partokratije, oligarhije i plutokratije. Tragovi autoritarne političke kulture imaju svoje dejstvo. Menjaju se portreti na zidovima a potreba za predmetom obožavanja ostaje. Na političke partije se ne gleda kao na demokratske aktere sa vrednosnim orijentacijama i principima, već kao „agencije za zapošljavanje” koje treba da supstituišu odsustvo diplome, CV-ja, znanja i veština. Članska karta partije ima tendenciju da zameni sve druge reference za napredovanje. SNS je totalizirala sve sfere društva i usisala većinu aktera, uključujući i druge političke partije. Apsorbovala je sve što je mogla i koga je stigla i ne zaustavlja se na putu totalitarizacije. Latentni kompetitivno-konfliktni odnosi veći su unutar SNS-a nego između vlasti i opozicije. Vladajućoj partiji opozicija nije u prilici da je ometa, koliko to čine „mangupi u njihovim redovima”.

Sve televizije sa nacionalnom frekvencom, uz određene nijanse, imaju istu ili sličnu uređivačku politiku u delu informativnog programa i ostavljaju utisak da se mediji uređuju iz jednog centra. Umesto da informišu, ovi mediji bave se proizvodnjom pristanka i ubeđivanjem. Ne računajući dve televizije na kablovskim operaterima, jedan dnevni list i dva nedeljnika, svi ostali mediji su kontrolisani. To sprečava politički pluralizam, deliberaciju, dijalog i mogućnost da se čuje druga strana. Partijska kompeticija ne odvija se u jednakim uslovima, niti su građani u prilici da se informišu o alternativama. Mi živimo u nametnutoj slici društva. Kritičko mišljenje je potisnuto. Tome doprinose i globalni trendovi „postistine” i „lažnih vesti”. Politički vrh nije slep za različitosti, već je netolerantan na njih. Dijalog je zamenjen monologom, pluralizam monizmom, kulturu, nauku i obrazovanje prekrili su rijaliteti i tabloidi prepuni mediokriteta i polusveta.

Kod nas nije izvršen transfer vlasti sa ličnosti na institucije, već sa institucija na ličnost. Kada institucije funkcionišu imate predvidljivost, kada ne funkcionišu imate diskrecionost i arbitrarnost. Pre svega neizvesnost koja je razapeta između političke volje i samovolje.

Kao ishod imamo stanje u kojem je država zarobljena, demokratija defektna, srednja klasa razorena, privreda opustošena, građani osiromašeni i uplašeni, zagledani u rijaliteti i monologe na televizijama sa nacionalnom frekvencom.

18 Adam Przeworski, *Democracy and the Market*, p. 26.

Umesto aktivizma poput „Otpora” danas studenti traže smanjenje školarine od Vučića a ne smenu Vučića. Povremeni protesti i naznake pokreta prizivaju neki novi početak. Srbija je 2020. manje entuzijastična, manje demokratska i manje proevropska. Obnavljajući energiju i čekajući šansu za „novi” početak, uz malo više osećaja za vreme i za kontekst, dobro bi bilo da konačno budemo jasni i sebi i drugima šta u stvari hoćemo i gde želimo da idemo. Bez toga, umesto da izađemo na auto-put, kako bi Đinđić svojevremeno rekao – „u najbržu traku”, mi ćemo i dalje ostati zaglavljani u sporednom koloseku koji vodi ka periferiji.

Svojevremeno je Bertold Brecht zapisao: „Neće se govoriti o vremenima koja su bila mračna nego: zašto su njihovi pesnici ćutali?”. Na suđenju ruskom disidentu i nobelovcu Josifu Brodskom, sudija ga pita: „Šta ste uradili korisno za otadžbinu?” – Brodski odgovara: „Pisao sam pesme. To mi je posao”. Radimo li mi svoj posao?

Literatura

- Diamond Larry, *Developing Democracy, Towards Consolidation*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London 1999.
- Diamond Larry, “Is the Third Wave Over?”, *Journal of Democracy*, 7.3 (1996): 20–37.
- Hantington Semjuel P., *Treći talas, demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*, Politička kultura, Zagreb, i CID, Podgorica 2004.
- Horowitz Donald L., Democracy in Divided Societies, *Journal of Democracy*, vol. 4, no. 4, October 1993.
- Krastev Ivan, *Ometena demokratija, globalna politika protesta*, Službeni glasnik, Beograd 2017.
- Michael McFaul, “The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship”, “Noncooperative Transitions in the Postcommunist World”, *World Politics* 54, (January 2002), pp. 214–244.
- McFaul, Michael, “The Orange Revolution in a Comparative Perspective”, in: Aslund, Anders and McFaul, Michael, *Revolution in Origins of Ukraine’s Democratic Breakthrough*, Carnegie Endowment for International Peace 2006.
- Orlović, Slaviša, *Politički život Srbije, između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Orlović Slaviša, „Političke institucije i partijski sistem” (str. 41–68), u: Slaviša Orlović i Despot Kovačević (urs.), *Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji*, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka i Fondacija Hans Zajdel 2020.
- O’Donnell Guillermo and Schmitter Philippe C., *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore: John Hopkins University Press 1986.
- O’Donnell Guillermo, “Delegative Democracy”, *Journal of Democracy* 5 (January 1994).

- Przeworski Adam, *Democracy and the Market, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Pres, Cambridge, New York 1999.
- Przeworski Adam, "Some Problems in the Study of the Transition to Democracy", in: Guillermo O' Donnell and Philippe C. Schmitter (edited by), *Transition from Authoritarian Rule*, Vol. 1, Baltimore: John Hopkins University Pres 1986.
- Schedler Andreas, "Elections Without Democracy, The Meny of Manipulation", *Journal of Democracy*, vol. 13, November 2002, pp. 36–49.

Korišćeni izvori

- <https://nova.rs/vesti/politika/srbija-u-v-d-stanju-20-direktora-postavljeno-bez-konkursa> (Pristupljeno novembra 2020).
- <https://nova.rs/region/defektne-demokratije-jugoistocne-evrope/> (Pristupljeno oktobra 2020).
- <https://www.mpravde.gov.rs/files/08.02.%20Action%20plan%20for%20Chapter%2023%20with%20implementation%20status%20on%2031st%20December%202018-%20finalno.docx> (Pristupljeno oktobra 2020).
- Saopštenje Transparentnost Srbija „Državna uprava i dalje u „v.d. stanju” od 5. juna 2020. godine, <https://transparentnost.org.rs/index.php/sr/aktivnosti-2/saoptenja/11480-drzavna-uprava-i-dalje-u-v-d-stanju> (Pristupljeno oktobra 2020).

Slaviša Orlović

EFFECTS AND ACHIEVEMENTS OF THE OCTOBER 5 CHANGES IN SERBIA

Abstract: In Serbia, it seems that even 20 years later, there is no agreement on what really happened on October 5, 2000. In the analysis and evaluation of the effects and achievements of political changes in Serbia, twenty years later, it can be approached in several ways. One is the inside view of us citizens and engaged observers. That view largely depends on who was on which side. The second is a real comparison with the surrounding countries with which Serbia was in the same country (SFRY). Slovenia and Croatia are members of the EU. The two, like Montenegro and Macedonia, are members of NATO. The third view is the one outside Serbia, which is reflected in the dynamics of the European path, in annual reports, evaluators and external monitoring. Probably, at the very beginning, the chance to change the constitutionalization, to establish discontinuity, to settle justice, to “face the past” and to unambiguously determine the foreign policy course was missed. Turning to the west was simultaneous with rising of the east. Foreign political and institutional uncertainty, absence of democratic tradition and democratic political culture, preoccupation with the concept of “kidnapping from the state”,

„unfinished state issues” (first relations with Montenegro until 2006) and all the time unresolved status of Kosovo and Metohija, war trials for crimes in the former Yugoslavia, consumed both time and resources of the state. Hundreds of thousands of young people, unable to change the situation in society, have changed the state. In 2020, Serbia is less enthusiastic, less democratic and less pro-European. Institutions are replaced by the rule of personality. Dialogue has been replaced by monologue, pluralism by monism, culture, science and education have been covered by realities and tabloids full of mediocrity and demimonde. Critical thinking has been suppressed. Occasional protests and indications of the movement call for a new beginning. Serbia is not in the 1990s, but we romantically remember the enthusiasm and energy for change in the late 1990s. In this paper, I try to answer the question why democracy has not yet been consolidated in Serbia.

Key words: character of changes, constitutionalization, institutional uncertainty, kidnapping from the state, protests and institutions.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323(497.11)”2000/2020”(082)
323.22(497.11)”2000/2020”(082)

НАУЧНА конференција Двадесет година 5. октобра (2020 ; Београд)
Dvadeset godina 5. oktobra : zbornik radova sa naučne konferencije Dvadeset godina 5. oktobra (2000-2020) održane 06.10.2020. na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu / urednici Slaviša Orlović, Despot Kovačević.
- Beograd : Univerzitet, Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju : Hanns Seidel Stiftung, 2020 (Beograd : Čigoja štampa). - 277 str. : ilustr. ; 23 cm

Tekst ćir. i lat. - Str. 7-8: Uvodna reč i uvodne napomene / Slaviša Orlović. - Str. 9-16: Uvodna reč za publikaciju “Dvadeset godina 5. oktobra” (Beograd, Srbija) / Klaus Fizinger. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-86-6425-077-1 (FPN)

1. Орловић, Славиша, 1966- [уредник] [аутор додатног текста]
2. Ковачевић, Деспот, 1988- [уредник]

а) Србија -- Политичке прилике -- 2000-2020 -- Зборници

COBISS.SR-ID 27932425